

M. D. BEKBERGENOVA

JÁHÁN ÁDEBIYATÍ

TASHKENT

Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

83

2929

Б-49 М. Бекбергенов

Мария Адебиет

2019й. 42000с.

63.3

6-49

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÀM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

M. D. BEKBERGENOVA

JÁHÁN ÁDEBIYATÍ

*Ózbekstan Respublikası Joqari hám orta arnawli bilimlandiruw
ministriligi târepinen joqari hám orta arnawli oqiw orinlari
studentlari ushin oqiw qollanba retinde usinis etilgen*

TASHKENT – 2019

Ózbekiston Davlat san'at va
madaniyat institutining
Farg'ona mintaqaviy filiali

UO'K: 821(100)(075)
KBK 83.3.(0)ya7
B 49

B 49 M. D. Bekbergenova. Jáhán ádebiyati. –T.: «Fan va texnologiya», 2019, 192 bet.

ISBN 978-9943-6152-7-4

Mazkur o'quv qo'llanmada jahon adabiyaoti bo'yicha asosiy tushunchalar berilgan. Antik adabiyot, yunon mifologiyasi, qahramonlik eposi, Gomer ijodi, yunon tragediyasi, Rim adabiyoti. O'rta asrlar adabiyoti, Uyg'onish davri adabiyoti, XVII asr adabiyoti, klassicizm, ma'rifatparvarlik davri adabiyoti, romantizm, tanqidiy realism, jahon adabiyotining yirik namoyandalari, rus shoiri A.S.Pushkin, qirg'iz yozuvchisi Ch. Aytmatov va shu kabi ijodkorlar faoliyati yoritilib berilgan.

В данном учебном пособии даны основные понятия по истории мировой литературы. Античная литература, греческая мифология, героический эпос. Творчество Гомера. Греческая трагедия. Литература Рима. Литература средних веков. Литература эпохи Возрождения. А. также литература XVII века, классицизм. Особенности литературы эпохи Просвещения. Романтизм. Критический реализм. Творчество знаменитых писателей. Написаны материалы по творчеству писателей внесших вклад в развитие истории мировой литературы великого писателя русской литературы А.С.Пушкина, киргизского писателя Ч.Айтматова и др.

In this tutorial we give basic concepts on the history of world literature. Antique literature, Greek mythology, the heroic epic. Homer's works. Greek tragedy. Roman literature. Medieval literature. Renaissance literature. And also the seventeenth century literature, classicism. Peculiarities of the literature of the Age of Enlightenment. Romanticism. Critical realism. Works of famous writers. Materials on the world literature, of the great writer of Russian literature, Alexander Pushkin. The Kyrgyz writer Ch. Aitmatov, etc., are written.

Bul oqiw qollanmada jáhán ádebiyati tariyxı boyınsha tiykarǵı túsiniqler beriledi. Antik dáwirindeǵı ádebiyat, grek mifologiyası, qaharmalıq epos. Gomerdiń dóretiwsılıǵı Grek tragediyası Rim ádebiyatı. Oyanıw dáwiri ádebiyatı. Sonday-aq, XVII ásirdeǵı ádebiyat, klassicizm. Aǵartıwshılıq dáwiri ádebiyatınıń ózgesheligi. Romantizm. Kritikahq realizm. Ataqlı jazıwshılardıń dóretiwsılıǵı. Jáhán ádebiyatı tariyxınıń rawajlanıwına úles qosqan orıs ádebiyatınıń ullı shayırı A.S.Pushkinniń, qırǵız jazıwshısı Sh.Aytmatovtıń hám t.b. dóretiwsılıǵı jazılǵan.

UO'K: 821(100)(075)
KBK 83.3.(0)ya7

Juwaplı redaktor:

Kenesbay Allambergenov – Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası, filologiya ilimleriniń doktori, professor, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıyılıqtıń laureatı.

Pikir bildiriwshiler:

Karimbay Qurambaev – Ájiniyaz atındaǵı NMPI Ózbek ádebiyatı kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń doktori, professor, Qaraqalpaqstanǵa miynetiniń sińgen ilim ǵayratkeri, «Maqtumqulı Pıraǵıy» ordeni iyesi.

Qonısbay Yusupov – Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń kandidatu, docent.

ISBN 978-9943-6152-7-4

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2019.

KIRISIW

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.M.Mirziyoev Ózbekstan dóretiwsı – ziyalıları wákilleri menen ushırasıwında shıǵıp sóylegen sózinde: «Insannıń kewlin, onıń dardı menen táshwıshlerin, xalıqtıń arzuw-niyetlerin, Watanǵa muhabbat hám sadıqlıq sezimin biytákirar sóz, sazlar menen reńlerde sawlelendiriwdi óz ómiriniń mazmun -mánisi dep biletuǵın siz, húrmetli dóretiwsı xalıqtıń miynetini qanshelli mashaqatlı, juwapkershilikli hám abıraylı ekenin barmız jaqsı bilemız»¹, - dep kórkem sóz dóretiwsılerine arnap ayttı.

«Insandı, onıń ruwxıy dúnyasınıń ashatuǵın jáne bir qúdiretli qural bar, ol da bolsa sózdiń qúdireti, kórkem ádebiyat bolıp tabıladı. Ádebiyatıń insandı tanıwshılıq dep, shayır hám jazıwshılardı bolsa, insan ruwxınıń injenerleri dep táriyplenıwi biykarǵa emes álbette. ... Ádebiyat, kórkem sóz óneri ázelden xalıq qalbinıń kórinisi, haqıyqat hám ádillik jarshısı bolıp kelgen»² dep kórsetken edi Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov.

Bul oqıw qollanmada jáhán ádebiyatı tariyxındaǵı Evropa ádebiyatınıń basqıshları haqqında túsiniqler beriledi.

Antik jámiyet hám onıń adamzat tariyxında tutqan ornı. Antik dáwirindeǵı ádebiyat, onıń mifologiyalıq tiykarları. Qaharmanlıq epos.

Gomerdiń dóretiwsılıǵı. Yunon tragediyası hám komediyası. Rim ádebiyatı.

Orta ásirlerdeǵı epos. Ricar mádeniyatınıń dáwiri. Orta ásirlerdeǵı qalalıq ádebiyat.

¹ Mirziyoev Sh. M. Ádebiyat hám kórkem ónerdi, mádeniyatı rawajlandırıw – xalıqımızdıń ruwxıy dúnyasınıń táshwıwı bakkem tiykarı. // Erkin Qaraqalpaqstan, 5-avgust 2017 –jıl
² Karimov I.A. Joqarı mınawiyat – jetilmes kúsh. Tashkent. Mánawiyat. 2008. 136-137 b.b.

Klassicism - XVII asirdegi tiykargı ádebiy bagdar. Agartıwshılıq dáwiri ádebiyatınıń ózgesheligi. Ataqlı jazıwshılardıń dóretiwshiligi.

Romantizm - XVIII asirdiń aqırı XIX asirdiń basındaǵı ádebiy aǵım. Janlardıń rawajlanıwı. Batis Evropa mámleketlerinde realizm metodınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi. Usı asirlerdegi jazıwshılardıń dóretiwshiligi.

XIX asir aqırı XX asir basındaǵı jáhán ádebiyatınıń ózine tán ózgesheligi. Ádebiy aǵımlardıń kóp túrliligi naturalizm, impressionizm, sentimentalizm, modernizm h.t.b.

Rus ádebiyatı tariyxı hám onıń jáhán ádebiyatı tariyxında tutqan ornı. Túrkiy xalıqlar ádebiyatı tariyxı boyınsha Maqtumqulı, Abay, Alisher Nawayı, M.Awezov, Sh.Aytmatov, h.t.b. jáhán ádebiyatı tariyxında ózleriniń kórkem ádebiy dóretpeleri menen salmaqlı úles qosqan kórkem sóz dóretpeleri boyınsha tereń túsiniq beriledi.

Bul oqıw qollanbanıń maqseti hám wazıypaları sonnan ibarat, jáhán ádebiyatı tariyxı, Evropa hám shıǵıs xalıqları ádebiyatınıń Antik dáwirdegi ádebiyatınan baslap tariyxıy rawajlanıw basqıshların sońǵı dáwirlerdegi milliy ádebiyatlardıń rawajlanıw basqıshları menen tanıstırıw maqset etip qoyılǵan.

Al, pánniń wazıypası talabalarǵa qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi boyınsha jáhán ádebiyatınıń kórmekli sóz ustalarınıń shıǵarmaları menen tanıstırıw, olardıń dóretiwshiligi boyınsha keńnen túsiniq beriw bolıp tabıladı.

Pán boyınsha talabaların bilimi, kónlikpe hám qánigeligine qoyılatuǵın talaplar tómendegiden ibarat: jáhán ádebiyatı tariyxı páni boyınsha talabalarǵa Evropanıń eń dáslepki kórkem ádebiyatı bolǵan Antik dáwirindegi ádebiyat, Greciya hám Rim ádebiyatı, Orta asirlerdegi Evropa hám shıǵıs ádebiyatındaǵı eposlardıń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxın salıstırmalı túrde úyreniw hám izertlew talap etip qoyıladı. Sonday-aq, oyanıw dáwirindegi

Evropa ádebiyatı hám Túrkiy xalıqlar ádebiyatı tariyxındaǵı Altın asir, olardı salıstırmalı túrde úyreniw hám izertlew.

Jáhán ádebiyatı tariyxındaǵı agartıwshılıq dáwiri ádebiyatınıń ózgesheligin, XIX hám XX asir jáhán ádebiyatındaǵı ádebiy qubılıslar, ádebiy metod hám aǵımlardıń payda bolıw tariyxı sol tiykarda kórkem shıǵarmaların rawajlanıwı haqqında tereń túsiniq beriw.

Jáhán ádebiyatı tariyxı dúnya xalıqlarınıń kórkem ádebiyatınıń rawajlanıw tariyxıy basqıshların úyreniwdegi úlken óz aldına pán bolıp tabıladı. Sonıń menen birge hár bir milliy ádebiyat tariyxın úyreniwde onıń dúnya xalıqlarınıń ádebiy jónelisi menen baylanısı, milliy ádebiyatlar arasındaǵı ádebiy hám tipologiyalıq baylanıslardı úyreniwde qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń jáhán ádebiyatı tariyxı menen óz-ara baylanısı, hár milliy ádebiyatqa tán milliy ózgesheligi hám jáhán ádebiyatınıń rawajlanıwındaǵı izbe-izligi úyretiledi.

«Jáhán ádebiyatı» pánin oqıtıwda qollanılatuǵın zamanagóy xabar hám pedagogikalıq texnologiyalar tómendegishe: pándi úyreniw processinde sabaqta kompyuterli, informaciyalıq hám de basqa zamanagóy oqıtıw texnologiyaları, pedagogiklıq mazmundıǵı ámeliy (rolli) oyınlar, sawbet, pikirler talası shólkemlestiriledi. Sabaqtı ótiw barısında aqılıy hújim, klaster, «Bumerang», «Skorobey», «Insert», zig-zag, nilufar gülı, «Balıq skeleti», «Pinbord» texnikası, «Venn diagramması» hám Keys-stadi metodlarınıń keń múmkinshiliklerinen paydalanıladı.

TEMA: ANTIK DÁWIRINDEGI ÁDEBIYAT

Joba:

1. Kirisiw. Grek ádebiyatı. Mifologiya grek ádebiyatının túbiri.
2. Gomerdın eposı. «Iliada» hám «Odiseya»nın syujetleri.
3. Drama janrı. Esxil-tragediya janrının tiykarın salıwshısı. «Shınjırlı Prometey» tragediyası. Esxilden keyingi grek draması.

Tayanish túsınıklar

Antik ádebiyat haqqında túsınık. Antik ádebiyatının dáwirleri. Attika. Afina. Qahamanlıq haqqında sóz. Troya urıs haqqında mif hám eposlardın payda bolıwı. «Iliada»nın motivı. «Odiseya» eposı hám mif. «Altın ásir». Esxil, Sofokl hám Evripid. Qudaylar hám qaharmanlar. İnsan obrazının dóretiliwi. Sofokldın dramaturgiyağa kirgizgen jańalıǵı.

1. Kirisiw. Grek ádebiyatı. Mifologiya grek ádebiyatının túbiri

Antik dáwirindegi ádebiyat (latın tilinen awdarǵanda «antikvus», «áyyemgi» degen mánisti bildiredi) yaǵnıy Greciya hám Rim ádebiyatı bir neshshe mın jıllar burın tuwıldı.

Bul Evropadaǵı eń dáslepki ádebiyat boldı. Grek ádebiyatı, anıǵıraq aytqanda, grek ádebiyatının jazba estelikleri Greciyada biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirde payda bolǵan. Bul ádebiyattın saǵaları, grek xalqının kóp ásirler dawamında rawajlanıp kelgen úlken xalıq awız-eki dóretiwshiligi. Grek ádebiyatının birinshi belgili bolǵan estelikleri bul Gomerdın «Iliada» hám «Odiseya» poemaları. Olar Greciyadaǵı kóp ásirler

dawamında rawajlangan xalıq awız-eki dóretiwshiliginin nátiyjesi bolıp tabıladı.¹

Grek ádebiyatının eń biyik shıǵa kóterilip rawajlangan dáwiri bul biziń eramızǵa shekemgi V ásir, bul waqıtta grek klassikasının dáwiri dep te ataydı. Bul dáwirde ullı dramaturg tragikler Esxil, Sofokl, Evripid, komediyanın tiykarın salıwshısı Aristofan óz shıǵarmaların dóretti. Bunnan keyin, ásirese, Greciya Rim imperiyasının quramına kirgennen keyin, grek ádebiyatı hár qıylı sırttan kelgen tásirlerdın astında bolıp, óz ǵárezsizligin hám tazalıǵın joyp baslaydı. Eń sońǵı antik jazıwshıları biziń eramızdın V ásirinde joq boladı.

Rimdegi birinshi ádebiy estelikler biziń eramızǵa shekemgi III ásirde payda bolǵan. Rim ádebiyatının gúllenip rawajlangan dáwiri biziń eramızǵa shekemgi I ásir boldı. Onın tariyxı Batıs Rim imperiyasının biziń eramızdaǵı V ásirde qulawı menen juwmaqlanadı.²

Solay etip, antik dáwirindegi ádebiyat óz ishine úlken waqıt aralıǵı 1200 jıl, biziń eramızǵa shekemgi VII ásirde baslap biziń eramızdın V ásirde qamtıydı.

Grek ádebiyatı barlıq waqıtta qaharmanlıq penen joqarı gumanistlik ideyaları menen tábiyiy jańalıǵı menen ózine tartıp turadı.

Antik dáwirindegi ádebiyat shayırlar hám xudojniklerdi, oyshıllar hám skulptorlardı ruwxlandırdı hám ele de keleshek áwladlardı yoshlandırdı. Ol ásirler dawamında insannın kórkem oyın azıqlandıratuǵın janlı bulaq, házirgi zaman Evropa civilizaciyasının saǵası.

Grek ádebiyatı bay xalıq awız-eki dóretiwshiligi tiykarında tuwıldı. Mifologiya greklerdın qawimlik urıwlıq bolıp jasaǵan dáwirlerinde biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirge deyingi waqıtta payda boladı. Bul waqıtta dúnya olarǵa ózleriniń shańaraqlarına

¹ Чистякова Н.А., Вулих Н.В. История античной литературы. —М.: Изд. «Высшая школа», 1971. С.14.
² Чистякова Н.А., Вулих Н.В. История античной литературы. —М.: Изд. «Высшая школа», 1971. С.259.

iye, atalar hám aqlıqları, ata-anaları hám balaları bar bir úlken urıw, úlken qáwım taypa bolıp kórindi. Solay etip, áyyemgi grek adamı barlıq tábiyattı janlandırdı. Óziniń bay qıyalı járdeminde ol tábiyattı fantastikalıq, tań qalarlıq, ayrıqsha kórkem obrazlarda sezedi. Bunnan tisqari, bir neshshe áwladlar dóretken miflerde áyyemgi adamnıń barlıq miynet ómiri óz sáwleleniwın taptı, onıń batırılıqları, jetiskenlikleri hám jaqsı turmıs haqqındaǵı ármanları, dúnyaǵa atı belgili ataqlı qaharmanlar adamlardıń járdemshisi hám qorǵawshıları Prometey hám Geraklerdiń obrazları grek mifologiyasınıń usı ayrıqshalıǵın belgileydi.

Japıraqlardıń sıtırlısında, tolqınlardıń shawqımında, tańnıń atıwı áyyemgi grekke álleqanday janlı hám sıyırılı nársedey sezi-ler edi. Áyyemgi adamǵa nızamlıqları biytanıs bolǵan barlıq tábiyat, ol ushın tolı jumbaq hám qáweterli bolıp kórindi. Áyyemgi grektiń qıyalı bir eń fantastikalıq maqluqlardı súwretleydi.

Qanday da bir túrde olar kórinbesin, olardıń barlıǵı adamnan kúshli edi, olardıń barlıǵı adamnıń ómirin óz qolında uslap turdı, olardıń barlıǵı hár bir ózekte, hár bir kólde, toǵayda, tawlar arasında jasaytuǵın shaytanlar hám qudaylar bolǵan.

Aspan adamǵa qáwipli yamasa miyrimli qudaylarǵa tolı bolǵan. Qun-Quyash Gelios aspan jolında jalınlı arbasında uship baratır, jerge Ay Selena jariq berip tur, Tań-Eos aqshıl kók kiyimde tańnıń atqanı haqqında xabarlaydı.

Adamnıń kózi teńizge tússe, ol jerde teńiz qudayı Poseydon tolqınlardı úsh tisli shanishqı menen urıp atırǵanın, tritonlardıń baqanshaqlarda shertip okeanda-nimfalardıń oınların kóredi, tawǵa, toǵayǵa adamǵa barıw qáwipli-ol jerde hár bir terekte nimfa-driada jasaydı. Batpaqlıqta jasaytuǵın nimfa limnadalarǵa túsip qalıwı múmkin, tawlarda joldı nimfa-oreadalar aljastıradı, bolmasa adamda eriksiz qorqınısh sezim orap baslaydı, bunı eshki ayaqlı Pan quday shaqıradı. Hátteki jerdiń astında da, óliler patshalıǵında Aid quday hám Persefona hayal quday ólgenlerdi kútip aladı hám qorǵaydı.

Al pútkil dúnyanıń ústinde q arlı Olimp tawı kóterilip tur. Bul jerde álemniń atası hám patshası Zevs basqa ólmeytuǵın qudaylardıń qorshawında jasaydı. Olimp tawındaǵı saraylar temir qudayı Gefest qurǵan. Bul jerde bolıp ótetuǵın toylarda, kórkem óner hám ilim qudayı Apollon oynanǵan, toǵız apalı-sińlili muzalar Apollonniń lirasında qosıqlar atqarıp turatuǵın bolǵan. Zevsttiń qasında onıń ómirlik joldası aybatlı hám qızǵanshaq Gera otırǵan hám onıń qızı, jawınger hámme waqıtta sawashqa tayar Afina-Pallada otırǵan.

Grek mifologiyasınıń qudayları ózleriniń antropomorflıq, yaǵnıy adamǵa uqsas túrine bir den kelgen joq. Bul jámiyettiń ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıw barısı menen birge qosılıp áste-aqırın payda boldı.¹

Eń eskı patriarxatlıq qáwım dáwirinde adam tábiyattan júdá gárezli bolǵan waqıtta, tábiyat apatshılıqlarınan hálsiz bolıp qorqıp adamlarǵa qudaylar ájeptáwir haywan obrazında kóringen, máselen, mınaday bálematlar Ximera, Meduza, Exidna, Lerney gidrası, Sfinks hám t.b. Ximera arıslan, eshki hám aydarha deneleri qosılǵan bolıp, úsh awzınan ot shıǵarıp ózi menen ólim alıp kelgen. Úsh Gorgonanıń birewi Meduzada shashtıń ornına tiri jılanlar qıymıldap turǵan hám onıń názeri túsken jerde barlıq tirishilikti tasqa aylandırıp jibergen. Jar tastıń astındaǵı úńgirde gózzal júzli nimfa, biraq basqa denesi bálemat jılandiki jasap turǵan adamlardıń jan iymanıń qaldırmaı qorqıtatuǵın. Batpaqlıqtıń arasında toǵız baslı Gidra jasaǵan, hár bir shawılǵan bastıń ornınan jańadan eki bas ósip shıǵıp turǵan. Sfinks atlı bálemat hayaldıń bası hám kókiiregi, al qalǵan jaǵı denesi-pánjelli qanatlı arıslan denesi bolǵan. Usı qorqınıshlı bálematlar arasında Orf-iyt, eliw baslı cerber iyt óliler patshalıǵınıń dárwazasın qorǵap turǵan. Nemey arıslanı Tifon júz jılan baslı awzınan ot hám jabayı ashshı dawıslar shıǵarıp turǵan adam hám jılan

¹ Тураев С.В., Дюшен И.Б. и др. Зарубежная литература. М.: «Просвещение», 1977. С.8.

deneleri aralasqan dáwler hám basqa da adamdı baǵındırıp iyelep turǵan júdá kóp tawsılmas bálematlar. Biraq patriarxat dep atalǵan dáwirde qáwimlerdiń ósip, keńeyip úlken taypalarǵa birikken waqıtında adamlar ózlerin tábiyattıń aldında kúshlirek etip seze baslaydı. Eldi urıwdı hayal-ana basqarmaydı. Onıń ornın qaharman, er-kósem albastıradı. Sawashta da, jas úlkenler keńesinde de, hámme waqıtta birinshi bolǵan qorǵawshı qáwender. Endi jalǵız urıwdıń emes, al pútkil taypanıń basshısı. Mine, usı waqıtta áyyemgi grekler jańa antropomorflı dep atalatuǵın mifologiyanı dóretedi.

Bul mifologiyaǵa xalıqtıń ózi kósem basshıların qalay kóz aldına keltiretuǵın bolsa, qudaylar hám tap sonday sulıw, aybatlı, ullı hám sawatlı kúshli bolıp súwretleniwi xarakterli bolǵan. Al sol kósemlerdiń ózleri de endi usı kúshli ólmeytuǵın qudaylardıń áwladlarınday bolıp sezildi. Qudaylar jerdegi gózzal hayallar menen baylanıs dúzip, jerde bir neshshe qaharmanlar taypasın dóretken. Bul qaharmanlar jerdegi bálematlardı joq etiwde hám jerde tártip ornatiwda qudaylarǵa járdem beriwi ushın tuwılıp jaratılǵanday bolıp qabıl etiledi.

Greklardıń bul jańa dáwir mifologiyasında eski hám jańa qudaylar arasındaǵı bolıp ótken sawashlar haqqında ájayıp jırlardı, ápsanalardı ushıratıwǵa boladı. Sonday-aq jerden dóretilgen bálematlardı jer ústinen tazalaǵan batırlardıń qaharmanlıqları haqqında áyyemgi grek shayı Gesiodta (biziń eramızǵa shekemgi VIII ásir) «Teogoniya» yaki bolmasa «Qudaylardıń payda bolıwı» dep atalǵan poeması bar. Bul poemada jerdiń apatshılıq hám túnergen kúshleriniń nıshanı bolǵan áyyemgi qudaylar Titanlar menen dúnyada nızam hám tártip kúshin ornatqan jas olimpiyalıq qudaylar dep Zevstıń basshılıǵında jańa qudaylar arasındaǵı júdá úlken sawashları qızıqlı etip súwretlengen. Dushpanlar úziksiz 10 jıl dawamında gúresken. Zevs járdemge júz qollı dáwlerdi shaqıradı. Sawash baslangannan

teńiz ókirdi, jer mırsıdı. Keń aspan ah urdı, qarlı Olimp teńseledi. Dushpanlar bir-birine otlı nayzaǵay-oq jayların atıp basladı hám úlken jar taslardı ılaqtırdı. Olardıń qıyqıwları aspanǵa hám jer astı ólim patshalıǵına jetip turdı. Zevstıń ózi Titanlarǵa gúldirmamalar menen nayzaǵaylardı jawdırdı. Ot alǵan Jer qayǵılı hám ishten mırsıdı, ızıldadı, toǵaylar órtendi, topıraq teńizler hám okeannıń ózi de qaynadı. Júz qollılardıń Titanlarǵa ılaqtırǵan úsh júz taslardan Quyash (Kún) jawılıp qaldı. Mine usılay etip Titanlar jeńildi. Jerdiń eń tereń shuqırları bolǵan Tartarǵa taslanadı. Bul Tartar mıs diywal túnniń qarańǵılıǵı menen qorshalǵan hám jerdiń tamirları menen oratılǵan. Tartardıń mıs qapısı menen mıs tabaldırıǵın Zevstıń sadıq áskerleri bolǵan Júzqollılar baǵıp turadı.

Tek qudaylar gúresip qoyǵan joq. Qudaylar hám jer hayallarınan tuwılǵan balaları, qaharmanlar da adamlar arasında qorqınısh payda etip, olarǵa tınısh ómir jasawǵa kesent beretuǵın bálematlar menen gúresti. Usı qaharmanlardıń arasında Persey, Bellerofont, Gerakl, Tezey, Melagr, Ediplardıń atların atap kórsetiwge boladı. Bellerofont qanatlı at Pegasta aspanǵa kóterilip deminen ot shıǵarıp turatuǵın Ximeranı óltirdi. Persey Meduza Gorgonanı óltirdi hám onıń júzine tuwra qaşamastan, al tek ǵana onıń sáwlesin jıltıraq mıs sawıtqa qarap turıp basın shaptı.

Afina hám Germes qudaylar Perseyge járdem beredi. Al Meduzanıń basın bolsa Afina dushpanlardı aybındırıw ushın óziniń keń sawıtına qıstırıp qoyadı. Meleagr Xalidon turǵınlarınń atızların qırǵan haywandı joq qıldı. Edip Sfinkstıń jumbaqların sheshti. Buǵan shıdamalǵan bálemat ózin jartastan taslaydı hám nabit boladı. Onıń jumbaqların sheshiwge kúshi jetpeytuǵın adamlardı jutqanın toqtatadı. Bárinen de kóp Gerakl menen Tezey dańqqa iye boldı.

Doriy taypası Gerakldı óziniń qorǵawshısı, qáwenderi dep esaplaǵan. Al Tezey bolsa ápsana boyınsha Attikada turaqlı nızamlılıqtı ornatqan birinshi patsha bolǵan.

Zevs hám fivan malikasý Alkmenadan tuwılǵan Gerakl ómir boyı Zevstıń ómirlik joldasý Geranıń quwdalawlarına ushıraǵan. Gera Gerakldı óziniń jaqın aǵayını zulım, pás, kúshsiz patsha Evrisfeydiń xızmetlerin orınlawǵa jiberedi. Gerakl Evrisfeydiń tapsırmaların orınlay otırıp, sonıń menen birge barlıq Greciyaǵa hám onıń xalqına xızmet etti. Gerakl kópshilik ekinshi dárejeli qaharmanlıqların islerin esapламаǵanda áhmiyetli on eki mártli qaharmanlıqlardı atqardı.

2 Gomerdiń eposı. «Iliada» hám «Odiseya»nıń syujetleri.

Epos qaharmanlıqlar haqqında sóz degen mánisti bildiredi (grek tieinde «epos» – «sóz», gezip júrgen qosıqshılardıń atqaratuǵın qosıqları. Saz aspabı liranıń oynında qosıqlardı dóretiwshi aed, yaki bolmasa qaharmanlıq dástanlardı jıynawshı hám atqarıwshısı rapsod aytqan. Ańız boyınsha áyyemgi grek eposınıń dóretiwshi-kózli gezende aed, diywana qosıqshı Gomer. Klassikalıq Greciyanıń ózinde onıń ismine baylanıslı ańızlar kóp bolǵan. Keynine kópshilik adamlar onıń ismin ǵalabalıq, ulıwmalıq dep esaplaǵan. Grek dialektleriniń birewinde «Gomer» degen «soqır» degen mánisti bildiredi. Kóp ǵana ilimpazlar bir adam awızsha dóretip hám yadında «Iliada», «Odiseya» poemalarınıń mıńlaǵan qosıq qatarların qalay saqlaǵanın túsınbey, Gomerdiń óziniń jasaǵanına isenbegen.

Bizler ushın Gomerdiń óziniń emes, ol onıń ismi menen baylanıslı ullı poemalar baslı qızıǵarlı.

Bul poemalar biziń eramızǵa shekemgi IX-VII ásirlerde payda bolǵan. Poemalardıń xatqa túsirilgen waqtı dástúr boyınsha biziń eramızǵa shekemgi VI ásir dep esaplanadı. Bul poemalar miflerdiń tiykarında dóretilgen, al ol miflerdiń saǵaları áyyemgi dáwirlerden baslanatuǵını sózsiz hám olar álbette xalıq dóretpesi bolıp tabıladı. Biraq poemalardıń juwmaqlanıwı hám kórkemlik

jaqtan jetilisiwine qaraǵanda olar qulshılıq formaciyanıń qalıplesip baslaǵan dáwirinde payda bolǵan.

Qaharmanlıq epos Kishi Aziyanıń jaǵalarında hám oǵan qońsılas atawlarda tuwılǵan. Tiykarınan, epos Ioniya tilinde dóretiledi (Greciyada ulıwma xalıqlıq til, b.e. IV-III ásirlerde payda bolǵan). «Iliada» hám «Odiseya» Troya mifologiyalıq ciklına kiredi. Bul cikl greklerdiń Kishi Aziyadaǵı Ilona yaki Troya dep atalǵan qalanı jeńip alıw ushın gúresin súwretleytuǵın bir qatar miflerden turadı. «Iliada» Troya qorǵanın onınshı jılдаǵı qamalıw urısınıń epizodların súwretleydi. «Odiseya»-axeecler taypasınıń qaharmanı Odisseydiń óz Watanına qaytıw haqqında.

Kóp waqıtlarǵa shekem bul waqıyalar mif, ańız dep esaplandı, biraq greklerdiń ózleriniń aytıwına qaraǵanda, Troya urısı b.e. XII ásirde bolǵan. XIX ásirdiń 70-jılları nemis G.Shliman áyyemgi dáwirdiń ıshqıpazı hám júdá bay adam, iri alımlardıń járdeminde Kishi Aziyada Gissarlıq degen dúmpishte bolǵan Troya territoriyasında qazıwlar ótkergizedi. Bul qazıwlar bay nátiyjeler beredi. İлимпazlar endi bul jerde úlken bay qalanıń bolǵanlıǵın hám dushpanlar tárepinen órtengenligin dáliyllep tastıyıqlaydı. Arxeologiyalıq qazıwlarda tabılǵan zatlar sulıw bezewleri menen altın hám gúmiste oyılǵan zergerlik sheberlik penen tań qaldıradı. Bul qazıwlar Greciyada Mikena hám Tirinfta dawam ettirildi. Ol jerde áyyemgi taypalardıń kósemleriniń (basilevslerdiń) qoyımshılıqları hám kóp ǵana altınnan islengen zatlar tabılǵan. Bul Gomerdiń poemasındaǵı altınǵa bay Mikena haqqındaǵı pikirdi tastıyıqlaydı. Usı maǵlıwmatlarǵa súyenip, Troya urısı haqıyqıy bolǵan waqıyaǵa isenim payda boladı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, shama menen b.e. XII ásirde axeeclerdiń taypası jańa jerlerdi hám baylıqlardı basıp alıw ushın Troyaǵa qaray áskeriy topılıs islegen. Biraq olar Troyanı jeńip watanına qaytqannan keyin Arqadan Doriyler taypası axeeclardı artqa ısırıp baslaydı. Doriyler axeeclerdi jeńip shıǵadı hám bir

neshshe ásirlerge shekem jámiyettiń rawajlanıwın artta qaldıradı. Biraq axeeclerdiń taypasın sońǵı ullı qaharmanlıqları haqqındaǵı estelik xalıqtıń yadında saqlanıp kelgen. Solay etip, Troya urısıńıń batırları haqqında xalıq qosıqları payda bolǵan. Gerakldiń áwladları bolıp esaplangan Doriyler bir waqıtları Troyaǵa qarsı urısqa qatnasqan. Troya urısı haqqındaǵı epostı ózleriniń ata-babalarınıń haqqındaǵı jır dep esaplaydı. Attika hám Afina Greciyada birinshi orınǵa shıqqannan keyin Afina turǵınları da bul urıs penen Tezey ıllarınıń qaharmanlıqların baylanıstıradı. Solay etip, Gomeridiń eposında barlıq grek taypaları qatnasqan. Bul epos barlıq greklerge teń bolǵan ullı ótinishin jırlaǵan, hámmesine teń, bahalı hám mángi. Grekler Kishi Aziyaǵa bir neshshe ret barmaqshı bolǵan. Biziń eramıǵa shekemgi VII-VI ásirlerde Kishi Aziyanıń jaǵaları hám jaqın atawları Ioniya grekleri basıp aladı, al Gomerdiń eposınıń tiykari usı mákan bolǵan.

Gomerdiń eposı bunnan eski mádeniyattı sáwlelendiredi. Atap aytqanda b.e. shekemgi XIII-XII ásirlerdegi axeyler taypasınıń Krit atawına jaylaspastan aldınǵı mádeniyatın, Gomerdiń eposında bul áyyemgi mádeniyattıń kóp ǵana elementleri ushırasadı. Hátteki, Gomerge shekemgi bolǵan eski mádeniyattıń, eski jazba esteliklerden qalǵan jazıwlar da bar, olardıń sırların ashıw keleshekkegi ilimniń jetiskenliklerine qaraydı.

«Iliada»nıń mazmunı

Iliada» yaǵnıy Ilona (Troyanıń ekinshi ataması) haqqındaǵı poemanıń tiykarǵı teması Axillidiń qáhari. Onıń sebebi greklerdiń áskerbası Agamemnon menen tartısı. Júdá áhmiyeti joq bir waqıya Troya hám grekler ushın keyin ala sheshiwshi bolıp qaladı. Poemanıń birinshi qosıq qatarlarınan baslap Axill menen Agamemnon arasındǵı konflikt mayda-shúydesinen baslap

aytıladı, onıń sebepleri belgilenedi hám onnan keyingi bolatuǵın waqıyalar bayanladı. Agamemnon quday Apollonniń supısın qáharin keltirdi. Xris degen ǵarri greklerge tutqınǵa túsken qızın qaytarıp almaqshı. Ol qız Agamemnonniń qolına kelip túsken eken. Biraq, bay qunına qaramay Agamemnon tutqın qızdı bergisi kelmeydi. Sonıń ushın Xris Apollonǵa ósh alıp beriwdi soranadı. Ashıwı kelgen Apollon toǵız kún hám tún greklerdiń turatuǵın jerlerine oqjaylardı atadı. Onınshı kúni Axill kósemlerdi keńeske shaqıradı hám Kalxant qudaydıń qáhariń sebebin keńeske jıynalǵanlarǵa túsindiredi. Agamemnon Xristıń ótinishin orınlawǵa májbúr boladı, biraq ózi de dáramatsız qalmaw ushın Axilldan onıń tutqınǵa túsken qızın talap etedi. Axill Briseidanı beredi, biraq ózin qapa qılǵan adamnan ósh alıwdı ant etedi. Óziniń ızası haqqında anası Fetidaǵa aytadı. Fetida Zevsqa barıp shara kóriwdi ótinish etedi hám troyashılardı jeńisti beriwdi soranadı. Zevs wáde beredi. Keshte Olimp tawında qudaylar toylaydı. Gefest nektar menen toltırılǵan kuboklardı tarqatadı, muzalar qosıq aytadı, Apollon lirada oynaydı. Bul toy kúnniń batıwı menen juwmaqlanadı, qudaylar ózleriniń úylerine qaytadı. «Iliada»nıń birinshi kitabı túnniń baslanıwı menen juwmaqlanadı. Sol waqıtları Agamemnon jaqın aradaǵı jeńisti sezdiretuǵın tús kóredi. Azanda, ol áskerleriniń uqıplılıǵın tekseriw niyeti menen úylerine qaytıwǵa ruxsat beredi. Áskerler aldaǵandı sezbey quwanıp kemelerge qaray juwıradı. Fersid degen bir ásker Agamemnondı hám basqa da ásker basshıların jaman sózler menen náletleydi hám áskerlerdi basqalardı baydıratuǵın urıstı toqtatıwǵa shaqıradı. Nestor menen Odissey Fersidti kúsh menen uslaydı. Fersidtiń qarsı keliwi bul urısqa birinshi qarsı sezimler. Qurbanlıqtan keyin áskerbasılar óz toparların urısqa tayarlaydı. Grek kemeleriniń dizimi Troya ushın qáwipli nársen ekenligin bildiredi. Bul waqıtta Zevs Troya turǵınlarına qudaylardıń xabarshısı Iridanı jiberedi. Dushpanlardıń urısqa tayarlanıp atırǵanlıǵı haqqında eskertiw ushın. Gektor áskerlerin dizip

qoyadi, biraq uristan aldın óziniń inisi Parisqa Menelay menen jeke gúreske shıǵıwdı inám etedi. Gektordıń bul usınısı hámmeni quwantadı. Gektor Troyaǵa Priam patshanı shaqırıwǵa jiberedi. Al, Irida Elenanı alıp kelmekshi. Skey dárwazalarınń qasındaǵı minárda diywaldıń ústinde Priamnıń qasında Troyanıń jas úlkenleri (gerontı) jıynaladı. Minárǵa kiyatırǵan Elenanı kórip olar bir-birine qarap Troyanıń ulları hám axeitslerdiń bunday gózzal hayal ushın kóp jıllardan beri urısıwǵa turarlıq ekenligin moyınlap sıbırlaydı. Priam óziniń qasına Elenanı shaqırıp aladı hám onıń ayıplı emes ekenligin aytadı. Menelay menen Paristıń gúresi Menelaydıń jeńisi menen juwmaqlanadı. Jerde jatırǵan shala jansar Paristı Afrodita qutqaradı. Qoyıw tuman menen onı qaplap, kózge kórinbeytuǵın qılıp, gúres maydanınan alıp ketedi. Menelay birden joq bolıp ketken dushpanın izlep baslaydı. Agamemnon xalıq aldında Paristıń utılǵanlıǵın járiyalaydı. Endi shárt boyınsha urıs toqtaw kerek. Bunnan keyingi waqıya Olimp tawında boladı. Ol jerde Afina menen Gera troyashılardı bolǵan jek kóriwshiligin túsindermesten Troya qorǵanınıń qulawın talap etedi. Geranıń talabı menen Zevs jerge Afinanı jiberedi hám Afina troyalı Pandarǵa Menelaydı atıwǵa úgitleydi, solay etip paraxatshılıq buzıladı, urıs qaytadan baslanadı. Agamemnon wádesinde turmaǵan troyashılardı ayıplaydı hám Troya qorǵanınıń ólimin eskertedi. Solay etip, tórtinshi kitaptan jetinshi kitapqa shekem qayta baslanǵan urıstıń birinshi kúni bayan etiledi. Urıstıń sebepshisi bolǵan Pandar birinshi bolıp nabıt boladı. Jeke gúresler súwretlenedi. Axeitsler tárepinde ásirese, Diomed degen qaharman óz kúshin kórsetedi. Qolındaǵı qural menen ol óz balası troyanec Eneyge járdemge kelgen Afroditaǵa qaray juwıradı. Diomed qılıshı menen Afroditanı jaradar etedi. Urıs qudayı Areydı uradı, Apollondı qashıwǵa májbúrleydi. Gera menen Afina Diomedke járdem beredi. Jaralanǵan Areydı qudaylar alıp Olimpke qaytadı. Troyashılar dushpannıń qattı

urısınan qorqıp qaladı, al Gektor bolsa, Troyaǵa baradı hám óz anası Gekubaǵa basqa hayallar menen qosılıp Afinadan ashırıw alıp beriwdi soranadı. Gektor Paristı izleydi. Qalanıń shetinde ol óziniń hayalı Andromaxanı kóredi. Andromaxa óziniń ulı menen Gektordı izlep kelip urısqa barmawdı jılap ótinish etedi. Ol Troya qorǵanınıń qulawın sezip turıptı. Solay bolsa-da óz qalasın hám xalqın qorǵawın sheshim etedi. Gektor balasın qolına almaqshı bolıp qolın sozadı. Biraq balası ákesiniń sawıtlarınan qorqıp jılaydı. Sonda Gektor sawıtlardı sheship, olardı jerge qoyıp, balasın qolına aladı. Bala-shaǵası menen xoshlasıp bolǵannan keyin Gektor Paris penen birge urıs maydanına ketedi. Afina menen Apollon qudaylardı endi urısqa qatnastırmaw kerek dep esaplaydı. Qudaylardıń bul sheshimin adamlarǵa Gelen jetkeredi. Gektorǵa qarsı gúreske Ayaks shıǵadı. Olardıń gúresin tún toqtatadı. Zevs qudaylarǵa urısta qatnasıwdı qadaǵan etedi. Al ózi İda tawınıń basınan áskeriy háreketlerdi baqlap turadı, tárezi menen ol eki táreptiń teńligin ólsheydi hám jeńis Troyaǵa tusedi. Diomed Gektordı toqtatpaqshı. Gera Zevstıń qadaǵanına qaramastan axeitslerge járdem bermekshi, biraq Zevs kelesi kúnniń onnan da awır bolatuǵınınıń túsindiredi. Gektor urıs maydanında tündi kútip aladı. Axeitsler Keńeske jıynaladı Axilldı Agamemnon menen jarasıwǵa ótinish etedi. Axilldıń shatırına sawǵalar menen hám úlken wádeler menen bir topar jiberiledi: Odisey, Ayaks, hám Axilldıń burińǵı ustazı Feniks. Axill jarasıwdan bas tartadı, biraq Gektor axeylilerdiń kemelerine jaqın waqıtta urlıqqa qatnasıwdı wáde etedi. Troyashılardıń niyetin biliw ushın barlıǵı ıyıqlap atırǵanda Agamemnon menen Menelay Diomed menen Odiseydi tıńshılıqqa jibermekshi boladı. Óz gezeginde Gektorda axeeclerdiń arasınan óziniń shpion-jansızu Dalondı jiberedi. Diomed menen Axill Dalondı uslap aladı hám óltiredi.

Toǵızınshı kitap jańa jawınger kún menen baslanadı, bul jawıngerlik kúnniń bayanlawı on segizinshi kitapqa shekem

dawam etiledi. Agamemnonnıń ózi troyashılardıń basıp alıwın toqtatpaqshı. Diomed jaradar boladı, Gektor kemelerdi jaqpaqshı, solay etip, greklerdi jolın kespekshi. Nestor Axilldıń dostı Patrokldı Axilldıń ashıwın qaytarıwdı hám axeetslerge járdem sorawdı ótinish etedi. Sońǵılardıń jaǵdayı júdá qıyın boladı hám qudaylar Zevstıń qadaǵanına qaramastan axeetslerge járdem bermekshi. Poseydon hám t.b. qudaylar axeetslerge járdemge keledi. Odisey, Diomed hám Agamemnon jaradar boladı. Ol axeetslerge qashıwdı usınıs etedi. Bir awızdan olar bul usınıstı qaytaradı. Gera axeetslerge kúsh beriw ushın Zevstı úyqılatıp taslaydı. Ayaks Gektordı tas penen uradı. Oyanǵan Zevs aldánǵanın biledi hám Poseydonǵa urıs maydanınan ketiwdi búyıradı. Al Apollonǵa bolsa Gektordıń kúshin qayta tiklewdi tapsıradı. Jeńis troyashılar tárepinde boladı, olardıń hújimin Ayakstıń toqtatıwǵa kúshi jetpeydi. Axill urısqa shıǵıwdan bas tartadı, biraq óz quralların hám sawıtların Patroklǵa berip gúresiwge ruxsat beredi. Ol dostına troyashılardı kemelerdiń qasınan quwıp jiberiwdi, biraq izinen quwmawdı keńes etedi. Patrokl Ayaksqa járdem beriwge asıǵadı. Zevstıń ulın Sarpedondı óltiredi. Troyashılar qashadı. Olardı qalanıń diywalına shekem quwıp keledi. Apollon Gektordı urısqa shaqıradı hám ózi Patrokldıń qolındaǵı quralın tartıp aladı. Gektor Patrokldı óltiredi. Grekler Patrokldıń deńesin troyashılardan tartıp alalmaydı. Dostınıń nabit bolǵanın Axill esitedi. Axilldıń jılap atırǵanın esitip, Fetida teńiz astınan shıǵıp, balasın jubatıwǵa keledi. Ol Gefestten jańa qurallardı alıp beredi. Biraq Axillǵa óliminiń jaqınlap qalǵanlıǵın aytadı. Kún batqannan soń, Gektor azanda sawashtı dawam etiw ushın maydanda áskerlerdi jaylastıradı. Axill túni menen úyqılamaстан Patrokldı joqlaydı. Gefest olarǵa qurallardı tayarlaydı, qurallardıń ishinde, ásirese, ájayıp soǵılǵan sawıt ayırıqsha boladı. Azanda Axill áskerlerdi jıynap, Agamemnon menen jarasadı.

20 kitabınan baslap burınǵılardıń qaraǵanda júdá awır jańa sawash baslanadı. Zevs qudaylarǵa sawashta qatnasıwǵa ruxsat beredi. Qudaylardıń kiyatırǵanın gúldirmama menen jerdiń silkiniwi menen biliwge boladı. Axill troyashılardıń izinen quwıp Gektordıń denesin tappaqshı, ásirese Skamandra dep atalǵan dáryanıń jaǵasında jwdá qanlı sawash boladı. Axill ólgen adamlardıń denesi menen dáryanıń aǵsın toqtatadı hám Patroklǵa qurbanlıq etiw ushın 12 jigitti tiriley uslaydı. Skamandr Axillǵa qarsı óz suwların jiberedi hám onı suwda jutıw ushın onıń izinen quwadı. Batıp baratırǵan qaharmanǵa járdemge Gera keledi hám Gefestke aǵıstı toqtatıw ushın ottı ákeliwdi búyıradı, bul gúreske barlıq qudaylar qatnasadı. Biraq olar keyinnen Apollonnan basqaları Olimpke qaytadı. Axill troyashılardıń izinen quwıdı dawam etedi. Troyashılardıń Apollon járdem beredi. Skey dárwazasınıń aldında maydanda Gektordıń bir ózi qaladı. Atanası oǵan qalada jasırın dep jalınadı. Axill Gektordıń izinen quwıp jetedi hám olar qala diywalın úsh ret aylanıp juwıradı. Olimp tawında Zevs dushpanlardıń shegin ólsheydi. Gektordıń shegi awıraraq kelip óliler qudayı Aidqa túsip ketedi. Apollon ólimge sázwar qaharmandı taslap ketedi. Gektor gúreste nabit boladı. Oǵlar aldında Gektor Axillǵa usı Skey dárwazasınıń aldında ósh alıwshılar Paris penen Apollonnıń qolınan óletuǵının aytıp ketedi. Axill Gektordıń denesin arbaǵa baylatıp alıp ketedi. Qalanıń barlıǵı, ásirese Priam, Gekuba hám Andromaxa Gektordıń ólimin joqlap jılaydı. Tünde Axillǵa túsinde Patrokldıń ruwxı kelip onı jerlewdi soranadı. Azanda Axill Patrokldı tán-tána etip jerleydi. Onıń denesin otta jaǵadı hám qolǵa túsken 12 jigitti qurbanlıq etedi. Ekinshi kúni, jerlengen Patroklǵa baǵıshlap úlken oyunlar shólkemlestiriledi hám buǵan Axeydıń eń jaqsı batırları jarısqa qatnasadı. Bunnan keyin Axill kúnine úsh ret Patrokldıń áwlesin aylanıp Gektordıń denesin súyrep júredi. Usılay 12 kún ótedi. Aqırında, Gera menen Afinanıń tilegine qarsı olar Paristıń

sebebinen Troyanı jek kóredi. Zevs Olimpqa Fetidanı shaqıradı hám onı Axillğa Gektordın denesin qaytıp bersin degen búyırq penen jiberedi. Qudaylardın xabarshısı İrida Priamğa ushıp keledi hám onı Axillğa úgitlep jiberedi, júdá qımbatlı sawǵalar menen Priam túnde Axeetslerge baradı. Axill óziniń qartayǵan ákesin yadına túsiredi, Priamdı ayaydı, Gektordın denesin qaytıp beredi. Hátteki Gektordı jerlegen waqıtqa deyin, uzaq tınıshlıqtı daǵazalaydı. Troyada toǵız kún Gektordı joqlap troyashılar aza tutadı. Onınshı kúni Gektordın denesin otta jaǵadı, onıń kúlin altın gúzege salıp jerleydi. Qulpitasında usılay etip ullı Gektor jerlendi degen jazıw jazıladı. Usı sózler menen İliada juwmaqlanadı. Bul poema Axilldın qáhari haqqında. Patrokl menen Gektordın ómirin alıp ketedi. Troya qorǵanınıń nabit bolıwınıń aldındaǵı, Axilldın óziniń ólimi menen juwmaqlanatuǵın waqıyalar. «İliada»-áskeriy qaharmanlıq epopeya. Birinshi orındı waqıyalar haqqında bayanlaw tutadı. Aristoteldin pikiri boyınsha poemanıń kompozitsiyası belgilengen. Gomer urıstın barlıq tariyxın sóz etpeydi. Al usı urıstın bir bólek waqıyasın saylap aladı. Bul waqıyanı basqa kóp túrli waqıyalar menen jańlandırıp epizod túrinde biriktiredi. Mine usınday bir bólek waqıya Axilldın qáhari poemanıń barlıq rawajlanıw dawamında usı motiv jetekshi orındı iyeleydi.

«Odissey» poemasınıń mazmunı.

Troyanı alǵannan keyin Odissey óz Watanı İtaka atlı atawına on jılǵa shekem jete almay júredi. Olimp tawında qudaylardın keńesi ótkeriledi. Afina jıynalǵanlarǵa Odisseydın táǵdiri haqqında aytadı. Olar teńizdın ortasındaǵı uzaq atawda Odisseydi irkip otırǵan nimfa Kalipsoǵa Germesti jibermeshi boladı. Afina Odisseydın eski dostınıń obrazına kirip, Odisseydın úyine, onıń balası Telemaxqa qaray ushadı. Hám ol xalıqtı keńeske jıynap Odisseydın hayalı Penelopaǵa kelip atırǵan jawshılardı toqtatıwǵa, ákesi haqqında onıń burınǵı doslarınan sorastırıwdı

keńes etedi. Azanda Telemax jıynalıǵı ótkeredi. Antinay hám Evrimaxlardın kókirek kóterip sóylegen gáplerinde men-menlik sózlerinde basqa jawshılardıń hám anıq júzi kórinedi. Bulardıń sózlerine ergen puqaralar teńiz kemesin Telemaxqa bergisi kelmeydi. Biraq Afina balaǵa járdem beredi hám ol túnde jasırın júrip ketedi. Pilos jaǵasında ol Nestor menen ushırasadı hám Nestordın balası menen Spartaǵa keledi. Bul jerde balalarınıń toyına tayarlanıp atırǵan Menelay menen Elenanı kóredi. Olar Telemaxqa Odisseydın qaharmanlıqları haqqında hám Menelaydın basınan keshirgenlerin aytıp beredi.

Telemax Spartada toylap atırǵan waqtında, jawshılar onı kelgennen soń óltiriwdi oylaydı. Olardıń niyetin Penelopa bilip qoyadı, biraq Afina onı oǵan úyqılatıp taslaydı. Usineń menen Odisseyanıń 4-kitabı juwmaqlanadı.

Besinshi kitabında jáne qudaylardın jıynalıǵı shaqırıladı. Bul jerde Afina Odisseydın qıylanıp atırǵanlıǵı haqqında aytıp beredi. Bunnan keyin Zevs Germesti jiberiw kerek degen sheshimge keledi, ol Kalipsoǵa Odisseydi bosatıwdı búyıradı. Odissey ózine aǵashtan júzetuǵın keme islep aladı hám júzip ketedi.

18 kún bolǵanda onı teńizde efıyoplardıń elinen kiyatırǵan Poseydon kóredi. Ol dúbeleydi kóteredi hám kemeni sıdıradı. Odisseydi Levkoteya ismli nimfa óziniń sıyqırlı kiyimin berip qutqaradı. Úshinshi kúni tolqınlar onı otawǵa alıp shıǵadı. Sharshaǵan Odissey japıraqlardıń arasında jasırınadı hám úyqılıp qaladı. Bul waqıtları patshanıń qızı Navsikayaǵa túsinde Afina keledi hám patsha qızına azanda teńizdın jaǵasına barıp kiyim juw dep keńes beredi.

Navsikaya xızmetshi qızları menen teńizdın jaǵasına baradı. Qızlar jumısların pitkerip tap oynap atırǵan waqıtta olardıń qattı dawıslarınan Odissey oyanıp ketedi. Odissey lotos ósimliginiń sıyqırlı kúshine ushıraǵanlardı kemesine kúsh penen saladı.

Bunnan keyin teńiz sayaxatshıları bir kózli dáwler, kikloplardıń (ciklop) eline túsedi, bir-birinen alısta jasaytuǵın

tawdıń úngirinde Odissey hám onıń joldasları Polidem degen cikloptıń úngirine baradı. Polidem kelgenlerdiń birazın jeydi, ol qalğanların úngirdiń ishine qamap awızın úlken tas penen bekitedi.

Odissey Polidemge sharap usınadı, ol iship bolǵannan soń qonaqtıń atın bilmekshi boladı. Odissey ciklopqa qalǵan sharaptı da beredi hám óziniń atın hesh kim dep aytadı. Más dáw uyqılaǵannan keyin, Odissey nayzanı otta qızdırıp Polidemniń jalǵız kózine tıǵadı. Dáwdiń qıshqırǵan dawısına úngirge basqa cikloplar juwırıp keledi, biraq seni kim qıynap atır degen sorawǵa «Hesh kim» degen juwap esitip túsınbey jáne qaytadı.

Azanda soqır Polidem úngirdiń awızındaǵı tastı iyterip úngirdegi qoylardı shıǵarıp awızda olardıń arqaların sıypalap otıradı, biraq Odissey eń iri qoylardıń qarnınıń astına qalǵan joldasların baylap, ózi tap sol jol menen dáwden qutuladı.

Olar júzip ketedi, biraq olarda hámme jerde soqır bolıp qalǵan Polidemniń ákesi Poseydonnıń qáhári izinen quwdı. Dawıllardıń patshası Eoldıń atawında Odissey sawǵaǵa on kelgen Kún Batis samalın hám bir qap basqa da samallardı. Togız kúnnen keyin uzaqtan Itakanıń tanıs kórinisleri kóringende, Odisseydiń joldasları, onıń úyqılap atırǵanınan paydalanıp sheshedi, istinde ǵáziynelerdi jasırǵan dep gúmanlanıp qaptıń awzın bosanǵan samallar kemeni qaytadan Eolǵa alıp ketedi, ol ashıwlınıp Odisseydi quwadı. Altı kúnnen keyin olar metrignonlardıń eline keledi. Jalmawız metrignonlar kelgenlerdiń 11 kemesin sindıradı, adamlardı qazıqqa dizip, jewge alıp ketedi. Jalǵız aman qalǵan Odissey kemede bir-eki joldasları menen En atawına júzip baradı, sol jerde Kirka (Circeya) atlı tilsim (duwaxan) turadı. Toǵaylı atawdıń ortasında Kirkanıń sarayı jaylasqan, onıń shetinde qılǵa úyrengen qasqırlar hám arıslanlar júrgen. Kirkanıń atawında Odissey bir jıl turadı, sıyqırlı shóptiń tamırınıń járdeminde Kirka shoshqaǵa aylandırǵan joldasların burınıǵı adam qálpine keltiredi.

Qaytar gezde duwaxan qız Odisseydi ólimler dúnyasına ataqlı zulımlıǵı (hiylekerligi) ayttı. Olar attı qalanıń ishine alıp kirdi, bul ushın qorǵan diywalınıń bir bólegin buzadı, sebebi estelik aǵash dárwazaǵa sıymaydı. Tünde kóp jıllıq qamawdan sharshaǵan troyanlar arqayın uyıqlap qaladı, aǵash attıń qarnınan jasırınǵan grek áskerleri shıǵadı hám qarańǵıda qayıp kelip qorǵannıń qasına jasırınǵan qalǵanlarǵa xabar beredi.

Sındırılǵan jerden grekler qalaǵa kiredi. Troyanlardıń hámмесin qıradı, hayallardı hám balalardı qulshılıqqa alıp ketedi, Troyanı wayran etti hám jaǵıp jiberdi. Biraq greklerge bul jeńis kútilgen quwanıştı alıp kelmedi. Olardıń tek azbólegi ǵana Elladaǵa aman qayıp keledi. Urıs tamam bolmastań kóp burın Paristıń qolınan Axill qızı Tabazı úyine qayıp kelgen kúni óz hayalınıń hám onıń oynasınıń qolınan Agamemnon öldi. Menelay hám Elena kóp waqıt watanınan shetke ayırılıp júredi. Biraq eń uzaq sayaxatlar hám qáwipli hádiyseler Odisseyge duwshar keledi, ol óziniń watanı Itakaǵa Troya qorǵanınıń qulaǵanına on jıl toǵannan keyin barıp jetedi hám qayıp kelgennen keyin hám basınan kóp nárseni keshiredi.

Troya urısınıń onınshı jılı bolǵan Gektordıń ólimi menen ayaqlanatuǵın waqıyalar haqqında «Iliada» bayanlaydı. Odisseydiń qayıp keliwi hám sayaxatları haqqında «Odissey»da gáp boladı.

3. Drama janrı. Esxil-tragediya janrınıń tiykarın salıwshısı. «Shınjırlı Prometey» tragediyası. Esxildan keyingi grek draması.

Biziń eramızǵa shekemgi V ásirde Greciya eń joqarı shıńǵa jetip rawajlanadı. Greciyada qulshılıq dáwir baslanadı. Jeke iskerliktiń en jayıwı menen polislar ósip shıǵadı (mámleket dárejesindegi qalalar). Bul qalalarda hár qıylı ónerler rawajlanadı. Sonıń menen birge adamdı adam jumsaytuǵın dáwir boladı, qullar

kóbeyedi. Kórkem óner menen ádebiyat, arxitektura hám qol ustaların óneri kúshli rawajlanadı. Ótken dáwirlerdegi bahası joq eskertishlerdiń dóretiliwinde qullardıń úlesi salmaqılı. Jańa jámiyetlik jaǵdaylarda insan-shaxstıń rawajlanıwı baslanadı. Mádeniy hám sociallıq talaplar kúsheydi. Grek polisiniń puqarası qalanıń mápi menen jasaydı. Qalanı basqarıwda, onıń qorǵawında, sawda hám ónermentshiliktiń rawajlanıwına qatnasadı. Insannıń sanasınıń ósip rawajlanıw menen onıń kóz aldında uzaq jiyekler ashıladı. Grekler teńiz arqalı uzaqtaǵı mámleketler menen sawda isleydi. Mine, usınday sebepler menen adamnıń jeke sezimlerin, ishqi toǵanısların sáwlelendiriw talabı kúsheydi. Sonıń ushın da, biziń eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde lirika payda boladı. Al V ásirde drama kúshli rawajlanadı. Tragediya hám komediya qullıqshılıq mámlekettegi payda bolıp atırǵan bazı bir qarama-qarsılıqlar sáwleleniwın tabadı. Áyyemgi greklerge jámiyet penen insannıń arasındaǵı bolıp atırǵan qarama-qarsılıqlar adam menen qudaydıń táǵdiri menen adamnıń arasındaǵı tartıstay bolıp seziledi. V ásirde Afina qulshılıq demokratiya dáwirindegi onı ayqın kórsetetuǵın klassikalıq polis boldı. VI-V ásirlerdiń aqırında Afina qalası basqınshılar-parsılardıǵa qarsı gúreste barlıq grek qalaların jámlestirip basqaradı. Kserks patshasınıń armiyasını qıyratıw barlıq Greciyanı biriktiredi hám ǵárezsiz polislardıń birikken awqamın Afina qalası basqaradı. Mine, Greciya mámleketindegi ulıwma joqarı kóterinkilik dáwiri Afina qalasınıń turǵını grek-parsı urısınıń qatnasıwshısı Esxildıń dóretiwshiligine tuwra keledi. (525-456-jılları). Esxil ekonomikalıq hám jámiyetlik qurılıstıń kúshli rawajlangan dáwirde jasadı. Usı waqıtta teatr úlken abıroyǵa iye edi. Ol mámleket esabınan qurılıstıń edi. Dramaturgler jazǵan tragediyaların pútkil qala turǵanlarınń sınına ótkeretuin edi. Al tragediyaların saxnalastırılıwı qaladaǵı belgili jámiyetlik isker puqaralardı tapsırılauın edi. Kem támiynlengen puqaralardı hátteki, mámleket qaznasınan teatrlastırılǵan tamashanı kóriw ushın pul ajratılǵan.

Teatr xalıqtı tárbiyalǵan. Tamashagóylerdiń kóz aldında ana Watannıń tariyxı, ata-babalardıń ullı isleri, mifologiyalıq obrazlarda kórsetilip yadqa túsiriledi. Teatr arqalı dramaturg xalıq penen sáwbetlesedi. Qaharmanlardıń tili menen áhmiyetli siyasiy ideyalardı aytqızadı. Solay etip, puqaralardan bul ideyalardıń qollap-quwatlawın kútedi. Keyingi waqıtlardıǵa shekem grek teatrlarınan qalǵan qıyratılǵan orınlar saqlanǵan. Ásirese, Attikanıń paytaxtı bolǵan demokratiyalıq Afinada teatrı júdá sulıw bolǵan. Ol Akropoldıń (Afina qorǵanı) jaǵasında jaylasqan ashıq aspannıń astında amfiteatr menen juwmaqlasqan. Bólek bir jerde orxestr jaylasadı, 12-15 adamnan ibarat xor, tragediyanıń háreketin alıp baradı. Joqarı biyikshede proskenium akterlar oynanǵan. Olar júdá biyik bolǵan, sebebi ayaqlarına biyik aǵashlardı «katurnlardı» kiyip júrgen. Betlerinde maska, awızlarında dawıstı kúsheytetuǵın trubkaları boladı, sonıń ushın da sóylegen dawısları júdá qattı esitiledi. Teatrdá qaharmanlardı hawaǵa kóteretuǵın hár qıylı úskeneler bolǵan, sonday-aq dekoraciya hám ájayıp kostyumlar. Tamashagóyler tán erteden baslap kelip kesh qarayǵanǵa shekem tragediyalardı kórip otırǵan. Tragediyalardı kúnine úsh ret qoyǵan hám aqırında kúlkili, yoshlı kórinis penen juwmaqlaǵan. Pesalardı tek ǵana qısta hám báhárde, tábiyattıń qudayı hám teatrdıń quwatlawshısı Dionis bayramına baǵıshlap saxnalastıratuǵın bolǵan. Úsh kún dawamında saxnada úzilmesten saxnalıq kórinisler atqarıladı. Olardı ayırıqsha komissiya bahalaydı hám jenimpaz dramaturglerge sıylıqlar berilgen. Grekler birneshe júz tragedia dóretken, biraq keyingi áwladlardıǵa solardan 32 jetip kelgen. Solardıń ishinde eń birinshi orınlardıń birin Esxildıń «Shınjırlı Prometey» tragediyası iyeleydi.

«Shınjırlı Prometey» tragediyasınıń mazmunı tómendegishe:

Esxildıń tragediyası, áyyemgi Titan-quday Prometey haqqındaǵı mifke tiykarlanadı. Prometey Zevstan ottı urlap

adamlarğa beredi. Ot penen birge adamlarğa jaña turmıstıñ jaqtısı keledi. Grekler Prometeydın ismi menen adamlardıñ ılay hám suwdan soǵılǵanlıǵı haqqındaǵı, mifti de baylanıstırǵan. Prometey degen sózdıñ ózi grekshe «kóz ashıq» degen mánisti bildiredi. Solay etip, bul mif boyınsha Prometey keleshekti bilgen hám barlıq qudaylardıñ qudayı Zevstıñ táǵdirin biledi eken. Esxilda bunnan basqa jáne eki tragediyası jazılǵan. «Prometey ot taratıwshı» hám «Azat bolǵan Prometey», biraq bul tragediyalardan bólek úzindileri gana qalǵan. «Shınjırılı Prometey» tragediyası Zevstıñ xızmetshileri Húkim hám Kúsh, Temirshi quday Gefest penen birge Prometeydi Skifiyanıñ sahrasına aparadı hám tawǵa shegeleydi. Zevs ottı urlaǵan Prometeydi usılay jazalamaqshı. Titan Zevske burın islegen xızmetleri járdem bermedi. Bir waqıtları áyyemgi titanlar menen jaña qudaylar gúresinde Prometey Zevs tárepine ótken edi. Prometey burınǵı stixiyalıq qudaylardıñ ornına jaña qudaylardıñ keletuǵınıñ nızam hám huqıq tiykarında orınlatılǵan jaña turmıstıñ baslanatuǵının biletin uǵın edi, biraq Zevs jawız bolıp shıqtı. Ol bir ózi ǵana adamzattı bilmekshi boldı hám ózinen basqa heshkimdi adamlar járdemshi hám qorǵawshı dep bilmew kerek dep esaplaydı. Zevstıñ búyırǵı menen Prometeydi tawǵa on mıñ jıllıqlarǵa shegeleydi. Biraq Prometey mángi jasaydı hám onıñ qıylanıw da mángi. Eñ baslısı keleshek ómirdiñ sıyqırı Prometeydın qolında. Prometey Zevstıñ kúshiniñ qalayınsha joq bolatuǵının biledi. Bul Prometeydın qolındaǵı qural. Óziniñ keleshegin bilip, óliminiñ aldın alıw ushın, Zevs Prometey menen jarasıwǵa májbúr bolıwı kerek. Dúshpanlar turǵanda qatal hám óz haqıyqatlıǵında turaqlı Prometey qıylanǵanın bildirtpeydi. Tek jalǵız bası qalǵan waqıtta ol ayanıshlı soranıw menen kúnge, dawılǵa, teñiz tolqınlarına, ana jerge múrajat etedi. Ol Titan Okeannıñ qızları okeanidalarǵa adamlarǵa islegen jaqsılıqlar haqqında aytadı. Olar ushın ottı urlap adamzat civilizaciyasınıñ

tuwılıwı menen tanıstıradı. Hár qıylı ilim hám ónerlerge úyretedi, ómirge degen qúshtarlıqtı uǵındıradı. Prometeydın sózlerinde Zevstıñ hámmege islegen jawızlıqlarına ızası seziledi. Prometeydın kóz aldında jáne de bir jawızlıqtıñ qurbanı góz zal qız lo kórinedi. Ioni Zevs aldaydı. Al Zevstıñ ómirlik joldası Gera birdey sona quwıp qıynaytuǵın sıyrǵa aylandırıp jibergen. Qorlanǵan Ioniñ túrin kórip Prometey jaqın arada óziniñ azat bolatuǵınlıǵına isenedi. Haqıyqatında da, Ioniñ áwladlarınıñ biri ataqlı qaharman Gerakl Prometeydi baylap turǵan shınjırlardı shawadı. Prometeydın qıylanǵanların kórip ǵarrı Okean Zevs penen jarasıwdı soraydı. Prometey qaytpaydı. Dúshpannıñ aldında ol basın iymeydi. Zevstıñ xabarshısı Germes kelip Prometeyǵa ǵargıslar penen qawıp jiberedi. Ol Titannıñ kóz aldında qorqınıshlı keleshekti súwretleydi. Onıñ aytıwı boyınsha Zevs Prometeydi dar astına jiberedi, al mıñ jıllıqlardan keyin Titan qaytadan tawǵa baylanıp shegelenedi. Al, búrkit bolsa Prometeydın bir tünde ósip shıǵatuǵın bawırın shoqıp turadı. Titanıñ qıylanıwı shıdamaytuǵın boladı. Prometeydi tek ǵana qayılshılıq aman alıp qalıwı múmkin. Biraq Prometey qul bolǵısı kelmeydi. Gúldirmama hám nayzaǵaylar qarlı boranda Prometey shegelengen taw jarıladı hám ol baǵınbaǵan Prometeydi jutıp ketedi. Esxildın tragediyası bul ullı dóretpе, adamzattıñ baxtı ushın gúres ideyası menen suwǵarılǵan. Sheksiz tiraniyaǵa hám zulımlılıqqa qarsı gúres qurban bolıwdı talap etedi. Qaharmandı óziniñ haqlıǵı ruwxlandıradı. Ol adamzat ushın qıynalıp atır. Prometeydın ruwxıy jeńisi pútkil tragediyanıñ barlıǵın suwǵaradı. Dramaturg kóterińki formada Prometeydın qaharmanlıq portretin, erligin hám taysalmaytuǵınlıǵın súwretleydi. Prometey-qaharman, hátteki, onıñ tábiyatqa qarap sóylegen sózlerinde qatallıq bar. Esxildın tragediyasında ápiwayı turmısqa jaqın hám ómirde ushırasatuǵın názik qaharmanlar joq. Sebebi, tek ǵana ullı qaharman keń júrekli Prometeydın basına túsken nárseni kóteriwi

múmkín. Tragediyanıń rawajlanıw hárezketi áste-aqırın tempte baradı hám biliner-bilibes bolıp kúsheyip baradı. Usılayınsha qaharmannıń basınan keshirip atırǵan jańa azapların ashıp kórsetedi. Tragediyanıń juwmaqlanıwı-onıń eń joqarı basqısı. Bul jarılıw tamashagóydi tásirleńdiriw kerek edi hám sonıń menen birge Prometeydıń keleshek táǵdırin, onıń azatlıǵın nıshanlaydı. Bul tragediyada xordıń atqarǵan qosıqları hám Prometeydıń monologları áhmiyetli orınlarda turadı. Bir tárepten olar tragediyanıń rawajlanıw hárezketin irkedi. Al ekinshi jaǵınan qaharmanǵa óziniń barlıq ishki oyların aytıwǵa múmkínshilik beredi. Esxil ol waqıtta psixologiyalıq sıpatlamanıń sırların iyelemegeni menen ótkir dialogtıń ónerin ele jetispegenligi menen Prometeydıń súwretlengen obrazındaǵı qatalılıq hám ullılıq okeanidalardıń kóz jasları hám názikligi menen ǵáplerdiń joqarı ruwxta ayılǵanınan insannıń azaplanıwı seziledi. Sebebi, bunday oylar, gúres hám qıylanıwlar máńgi jasaytuǵın quday emes, al úlken keńpeyilli gumanizm ideyalar menen suwǵarılǵan insanǵa tiyisli. Esxildiń tragediyasında Zevstıń jawızlıǵı menen Prometeydıń sınbas qaharmanlıǵınıń arasındaǵı súwretlengen gúres dramaturgtıń sol dáwirdegi demokratiyalıq Afınanıń ruwxın aytpaqshı bolǵan. Sebebi, bul qala óziniń ǵárezsizligi hám bekkemleniw ushın tinbay gúresip atır edi. Bul tragediyadan basqa Esxil trilogiya jazǵan-«Oresteya»- bir syujet penen baylanısqa úsh pyesa «Agamemnon», «Xoeforı», «Evmenidı». Bul trilogiya 458-jılı jazılǵan, yaǵnıy Esxildiń óliminen eki jıl burın. Bul dóretpede Esxildiń dramaturgiyalıq sheberliginiń ósip-tereflesiwinde, dramaturgtıń adamzattıń táǵdırine qızıǵıwshılıǵın, adamzattı qurtıp atırǵan sezimler hám tartıslarǵa pikirlerin bildiredi. Esxil aristokratiyanıń joq bolıp baratırǵanın kóredi, biraq olardıń ómirdegi hálsizligin ózlerine emes, al olarǵa qudaylardan kelgen ǵargıslar dep túsinedi. Mekená patshalıǵınıń patshası Agamemnonnıń shańaraǵında kóp jıllardan berli qudaydan nálet

alǵan qanlı jinayatlar menen qolın bılǵaǵan aǵzaları arasında gúres júredi. Trilogiyanıń birinshi bóliminde, Agamemnonnıń hayalı Klitemnestra júdá menmen, óshpenli, qáhárli hayal Troya urısı pitkennen soń Troyanıń malıkası Kassandrannı tutqınǵa alıp qayıtıp kelgen kúyewin óltiredi. Klitemnestra ólgen patshanıń atalas inisi óziniń oynası Egisf penen taxtı iyelemekshi boladı. Olar ekewi zulımlılıq penen islegen qanlı qılmıstan keyin ózlerin Mekenanıń patshaları dep daǵazalaydı. Biraq, xalıq olardı jek kóredi hám quday tárepinen jazalanıw kerek ekenligine isenedi.

Mine, usı jaza haqqında trilogiyanıń ekinshi bóliminde «Xoeforı» sóz etiledi. «Xoeforı» sózdiń mánisi-ólgén adamnıń áwliyesine qurbanlıq ákelgen hayallar. Ólgen patshanıń ulı Orest sırt ellerde er jetedi. Anası Agamemnonnan miyrasxor tiri qalmasın dep onı joq qılmaqshı edi, biraq qız apası Elektra anasınan Orestti aman alıp qaladı. Kóp jıllar ótkennen soń Orest Watanına kelip ákesiniń áwliyesine baradı, qız apası menen ushırasadı hám patsha sarayına kelip anası menen Egisftı óltiredi.

Úshinshi bólim «Evmenidı» dep ataladı, bul sózdiń mánisi-qorǵawshı qudaylar. Óz anasını óltirgen Orestti óshpelliktiń qudayları Eriniyalar quwedalaydı. Sebebi, olar ana huqıqınıń qorǵawshıları. Orest Afınaǵa sudqa barıwǵa májbúr. Bul jerde onı tek qudaylar emes, al adamlar da sudlaydı. Apollon hám Afına qudaylar-ata huqıqınıń qorǵawshıları hám qatal mámleketlik tártip qorǵawshıları. Olar Orestti Eriniyalardan aman alıp qılmaqshı edi. Suod Orestti jaqlap shıǵadı, sebebi Orest tek ákesi ushın ósh almaǵan, al mámleket basshısı kósem hám patsha ushın gúresken. Bul trilogiyada syujetniń mifologiyalıq xarakterine qaramastan, dramaturg Esxildiń oyların seziwge boladı. Mámleket qalanıń bekkemleniwi, Afına demokratiyasınıń ulıǵlawı, usı demokratiyada insan haqıyqatlıqqa, ádilikke jetilisiwi múmkín. Esxildiń kórkem sheberliginiń jetilisiwi usı dóretpede kórinedi. Trilogiyada júdá ayqın hám puxta oylanıp islengen dramalıq obrazlar bar. Birinshi gezekte bul Klitemnestra hám Cassandra. Klitemnestra bir jaǵınan joqarı kúshlerdiń qolındaǵı qural, ruwǵa bergen

ǵargıstıń ázelzúli. Ol Mekená patshalarınıń áwladlarınıń barlıǵınıń ǵargısqa ushraǵanın orınlawshı qural. Sonıń menen birge ol júdá isker hám kúyewine degen jeke kóriwshilikke tolı, bir waqıtta Agamemnon Troyanıń jeńisi ushın óz qızın qurban etken. Sonıń ushında ol Agamemnonnıń barlıq áwladın joq qılmaqshı. Húkimdar hayal xalıqtıń da qáharinen de qorıqpaydı. Biraq, túsinen qorqıp joqarıdan keletuǵın jazalanıwdan aman qalıw ushın Agamemnonnıń áwliyesine sawǵalar jiberedi. Klitemnestra ózi óltirmekshi bolǵan adamlar menen Agamemnon hám Qassandra menen eki júzli bolıp ólpeń sóylese aladı.

Esxil bul hayaldı júdá jol tapqısh, aqıl oyı menen qasqır sıyaqlı, menmen, óshpeli, qanqor etip súwretleydi. Qassandra tutqınǵa túsken Troya málikası. Ol kózi ashıq, óziniń qorqınıshlı táǵdirin kúnnen burın bileydi, biraq qashıp qutıla almaydı. Ol bolajaq jamanlıqlar haqqında baqırıp aytqanlardı heshkim túsinebeydi. Qassandranıń kóz aldında Agamemnonnıń úyinde bolıp atırǵan qorqınıshlı qan tógispeler kórinedi. Watanınan hám jaqınlarınan ayrılgan sırttan kelgen bul hayal heshkim tárepinen túsiniq taba almaydı. Sonıń ushın Qassandra óz ólimine qaray únin shıǵarmay júredi.

Trilogiyanıń barlıǵı qorqınısh ruwx penen suwǵarılǵan. Bul jerde óz kúyewin óltirgen hayaldıń qorqınıshları, awızındaǵı qanlı kóbikti, Eriniya kempirler ólim aldındaǵı Qassandranıń aldındaǵı kózine kórinıwı, Oresttıń aqlın joıtıwı. Oresttıń hújdanınıń qıynalıwı Esxil júdá bir sheberlik penen súwretleydi, jabayı Eriniyalar Oresttı qolları menen uslap aladı. Trilogiyanıń tutas barlıǵı psixologizm menen tolı. Biraq bul psixologizm sırtqı effektli usıllar menen beriledi. Trilogiyanıń háreketi tiykarǵı úsh momentten turadı. Agamemnon menen Qassandranıń óltiriliwı, Klitemnestra menen Egisftıń qazalanıwı hám Oresttıń aqlanıwı. Pyesadaǵı háreket dáslep áste-aqırın baslanadı. Xordıń qosıqlarında ótmish haqqındaǵı eske túsiriwler hám oylar, lirikalıq sheginisler, patsha menen Qassandranıń óletuǵın kórinisinde

úlsen psixologizmge jetedi. Ekinshi bóliminde pyesadaǵı háreket tezletedi. Sońǵı úshinshi bóliminde ulǵayıp baratırǵan dramatism xordıń lıro-epikalıq partiyasın sońǵı orınǵa jiberedi. «Shınjırlı Prometey» sıyaqlı «Oresteya» tragediyasınıń stilide iri hám salmaqlı. Biraq, «Shınjırlı Prometey»da kúshli turaqlılıq bolsa, «Oresteya»da iri salmaqlıq tragediyanıń basındaǵı qorqınıshqa hám onıń aqırındaǵı sheksiz quwanışqa zıyan keltirmeydi. Tragediya ishki dinamikaǵa tolı.

Bizniń eramızǵa shekemgi V ásirniń ortalarındaǵı Grekiyadaǵa turmıs Sofokl hám Evripid dramaturglerge bay material berdi. Afina bul waqıtta barlıq grek qalaların basqarıp turdı. Sonıń ushında demokratiyalıq Afina da Perikldiń taxtta turǵan jılların Altın ásir dep ataydı. Bul dáwir grek kórkem óneriniń gúllenip rawajlangan waqıtı, arxitektorlar hám xudojnikler mramorda qudaylar menen qaharmanlardıń ideyallastırılǵan tipik obrazların jaratadı. Bul qalanıń bezeliwinde ataqlı Fidiy, Iktin hám basqa da xudojnikler úles qosqan. Sırttan kelgen adamlardı xramlardıń, statuyalardıń hám jámiyetlik imaratlardıń sulıwlıǵı tán qaldıradı. Teńizden onlaǵan kilometrlerden baslap altın nayza kórinedi. Onı Akropoldiń üstinen Afina Promaxos qudayı kóterip turadı. Sofokl menen Evripidniń tragediyalarında jańa qaharmanlar payda boladı. Olar jańa sezimler hám ideyalarǵa tolı, demokratiyalıq Afinanıń gúllenip rawajlangan hám joq bolıw dáwirlerdiń bası. Sofokldiń qaharmanları quday hám titanlar emes, al ullı ideyalarǵa tolı insanlar. Evripidta bolsa bul insanlar óziniń jeke ómiri, jeke psixologiyalıq keshirmeleri menen belgili. Sofokl menen Evripidniń tragediyalarınıń forması quramalı, qaharmanlardıń xarakterleri kóp túrli. Hátteki, geyde psixologizm tereńlestirilgen. Bul grek klassikalıq dramaturgiyasınıń rawajlanıwındaǵı jańa basqısh.

Sofokl 497/96-jılı Afinaǵa jaqın Kolona qalasında tuwıladı. Sofokldiń ádebiy miyrası 123 dramanı quraydı. Biraq olardan tolıǵı menen saqlanǵanı jetew. Teatr kórkem óneriniń rawajlanıwına Sofokldiń qosqan úlesi kóp, ol dekoraciyalıq ónerdi

kirgizedi. Xor haqqında traktat jazadı. Xor atqarıwshılardıń sanın on ekiden on beske shekem kóbeytedi. Biraq tragediyadaǵı xordıń ornın sheklendiredi hám tragediyaǵa úshinshi akterdi kirgizedi. Tiykargı dıqqattı akterlar oynap atırǵan kórinislerge awdaradı.

Esxildıń tragediyasında dramaturgtıń tiykargı dıqqatı adamzat ruwınıń táǵdirine qaratıladı. Onıń hár qıylı áwladlarındaǵı wákılleriniń táǵdiriniń mısasında bir syujet penen baylanısqań úsh drama yaǵnıy trilogiyada sheshedi.

Esxildan ayırmashlıǵı Sofokl jeke bir insannıń súwretlewin obyekt etip aladı hám onıń táǵdirin juwmaqlańǵan óz aldına tragediyada kórsetedi. Sonıń ushın onıń trilogiyasındaǵı tragediyalar bir syujet penen baylanıspaydı. Sofokldıń bul kirgizgen jańalıǵında Afinadaǵı demokratiyalıq polistıń bekkemlesken dáwiri edi. Sofokldıń tragediyalarındaǵı syujetleriniń hámmesi miflerden alıńǵan. Sofokldıń dramalarınń atları: «Ayaks», «Antigona», «Edip-patsha». Aristotelden baslap barlıq áyyemgi sımsılalar Sofokldıń «Edip-patsha» tragediyasın dramaturgtıń tragediyalıq sheberligin joqargı shını dep esaplaǵan.

Attikalıq tragediyanıń úshinshi hám sońǵı wákili Evripid. Ol Sofokldıń zamanlası boladı hám onnan bir-eki jıl burın qaytı bolǵan. Biraq Evripidtıń dóretiwshiligi grek dramasınıń rawajlanıw tariyxındaǵı jańa basqısh. Esxil hám Sofokl jańa klassikalıq grek tragediyasın dóretti. Esxil ádebiy dramasınıń uzaq qalıplesiw protsessin juwmaqladı. Sofokl bolsa bul dramaǵa qaharmanlardı kirgizedi. Bul qaharmanlar haqıyqatlıq penen qarama-qarsı shıǵadı hám usı sebepli qıynaladı. Ózleriniń xarakterin zaman talabına say ózgerte almaydı. Sofokldıń dramaturgiyasında tragedia óz klassikalıq formasın tabadı.

Evripid 485/84 jıllar tuwılǵan. Ózi jasaǵan waqıtta talantı moyınlabaq menen ellinizm dáwirinde hám sońǵı antik jıllarında Evripidtıń atı júdá belgili boladı. Evripidtıń atı menen 19 drama belgili. Evripidtı saxnanıń filosofı dep ataǵan, dramaturgke

tán bolǵan ruwxıy izlenisler, onıń barlıq dóretiwshilik jolında seziledi. Afina mámleketindegi tiykargı qarama-qarsılıqlar dramaturgtıń dúnya kóz-qarasına tásir etedi. Evripidtıń dramalarınń atları: «Alkestida», «Medeya», «Ippolit».

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawalları:

1. Antik ádebiyat haqqında túsini berin?
2. Antik ádebiyatın qamtıtuǵın ásirler qanday?
3. Gesiodtıń «Teogoniya» poemasınıń syujeti?
4. Epos sóziniń grekshe mánisi qanday?
5. «Aed» degen kim?
6. «Rapsod» degen kim?
7. Gomerdiń «İliada» poemasınıń syujeti qanday?
8. Gomerdiń «Odiseya» poemasınıń ideyası qanday?
9. Grek dramaturgiyasınıń rawajlańǵan dáwirin qalay ataydı?
10. Grek tragediyasınıń atası dep kimdi ataǵan?
11. «Shınjırlı Prometey» tragediyasınıń ideyası qanday?
12. «Altın ásir»diń tiykargı dramaturgleri kimler?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Grek ádebiyatınıń arxaikalıq dáwiriniń jetekshi janrları
A) Lirik, epos, drama
V) Poeziya, proza, drama
S) Komediya, drama, tragedia
D) Lirik, epos
2. Grek ádebiyatınıń attikalıq dáwiriniń ásirin anıqlań?
A) III ásir
V) V-IV ásir
S) V-VI ásir
D) VI-V ásir
3. Odiseydi teńizinde Poseydonnıń qahárinen qutqarǵan nimfanıń atı kim?

- A) Navsikaya
- V) Kalipso
- S) Levkoteya
- D) Areta

4. Salamina atawı janındaǵı teńizindegi bolǵan sawash

Esxildin qaysı tragediyasınıń syjeti?

- A) «Umolyayushie»
- V) «Semero protiv Fiv»
- S) «Sfinks»
- D) «Persı»

5. «Oresteya» dramasınıń avtorı kim?

- A) Esxil
- V) Sofokl
- S) Evrited
- D) Arxilox

6. «Oresteya» dramasınıń bas qaharmanları kim?

- A) Peyangs, Danay, Danaıdı
- V) Kserks, Ate
- S) Lay, Eteokl, Pomenik
- D) Odissey, Agamennon, Klitemestra

7. Shashtın ornına tiri jılanlar qıymıldap turǵan, onıń názeri túsken jerde barlıq tirishilikti tasqa aylandırıp jiberen kim?

- A) Ximera
- B) Meduza
- S) Exidna
- D) Gidra

8. «Qudaylardın payda bolıwı» poemasınıń avtorı kim?

- A) Tirtey
- B) Mimnarm
- S) Gesiod
- D) Solon

9. Batır Persey qaysı jawdı joq qıldı?

- A) Ximera
- B) Sfinks
- S) Meduza

D) Nemeya arısları

10. Qaharmanlıq dástanlardı jıynawshı hám atqarıwshısı?

- A) Aed
- B) Rapsod
- S) Jongler
- D) Shpilman

11. Gektorga Patrokldı jeńiwge qaysı quday járdem beredi?

- A) Gera
- B) Afina
- S) Apollon
- D) Poseydon

12. Troyashılar Gektordı joqlap neshe kún aza tutadı?

- A) 7
- B) 9
- S) 10
- D) 12

13. Odisseydı óziniń sıyqırlı kiyimin berip qutqaratuǵın nimfa?

- A) Circeya
- B) Kalipso
- S) Levkoteya
- D) Navsikaya

14. Bizin eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde payda bolǵan janr?

- A) Lirika
- B) Drama
- S) Komediya
- D) Tragediya

15. Esxildin dramaturgiyalıq sheberligin belgilegen shıǵarması?

- A) «Shinjırlı Prometey»
- B) «Oresteya»
- S) «Jalbiranıwshılar»
- D) «Parsılar»

16. Aristotel hám basqa da áyyemgi sıńshılar Sofokldın qaysı shıǵarmasın sheberliktiń joqarı shıńı dep bahalaǵan?

- A) «Ayaks»
- B) «Antigona»
- S) «Edip patsha»
- D) «Elektra»

Ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh. M. Ádebiyat hám kórkem ónerdi, mádeniyatı rawajlandırıw – xalqımızdıń ruwxıy dúnyasın jetilistiriwdiń bekkem tiykari. // Erkin Qaraqalpaqstan, 5-avgust 2017 –jıl.

2. Karimov I.A. I.A.. Joqari mánawiyat – jeńilmes kúsh. – Toshkent, «Mánawiyat», 2008.

3. Chistyakova N.A., Vulix N.V. İstoriya antichnoy literaturı. Moskva.: Vısshaya shkola, 1977.

4. Deratani N.F., Timofeeva N.A. Xrestomatiya po antichnoy literature. t. 1. M., 1977.

5. Turaev S.V., Dyushen İ.B h.t.b. Zarubejnaya literatura. M., Prosveshenie, 1977.

6. Alimammedov A. Antik adabieti tarixi. T., Oʻbqituvchi. 1975.

7. Antichnaya literatura. Pod red. professora Taxogodi A.A. M., 1986.

8. Kun. Áyyemgi Gretsiyanıń mifleri hám legendaları. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1990.

9. Xrestomatiya po zarubejnoy literature. Chast 1. Moskva. İzd. «Turan». Bishkek. 1997.

10. Xrestomatiya po zarubejnoy literature. Chast 2. Moskva. İzd. «Turan». Bishkek. 1997.

11. Mifi narodov mira. Moskva. 1997.

12. Gomer. İliada. Odissey. Moskva. «Prosveshenie» 1987.

13. Lukov V.A. İstoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dney. M., «Akademiya», 2003.

TEMA: ERTE DÁWIRDEGI RIM ÁDEBIYATI

Joba:

1. Erte dáwirdegi Rim ádebiyatına kirisiw.
2. Imperiya dáwirindegi Rim ádebiyatı.
3. Vergiliydiń dóretiwshiligi.
4. Bizniń eramızdıń I ásir hám II ásirdeń basındaǵı Rim ádebiyatı.

Tayanış túsinikler

Rim folklorı. IV ásirdeń aqırı III ásirdeń basındaǵı Rim. Tariyxıy jaǵdaylar. Rim ádebiyatınıń tiykargı janları. Ádebiy til. Pretekstatlar. Rim teatri. Rim tragediyası. Vergiliy Maron. «Bukoliklar». Eklog. Shopanlar haqqında poetikalıq dóretp. Diyxan-shılıq haqqındaǵı kórkem shıǵarma. «Eneida»-tariyxıy poema.

1. Erte dáwirdegi Rim ádebiyatına kirisiw

Rim tariyxshıları Rim mámleketiniń qalıplesiwin bizniń eramızǵa shekemgi VIII ásir dep esaplaydı (753-jıl). Arxeologlar Palatin menen Nekropoldı usı dáwirge tiyisli maǵlıwmatlardı tapqan. Biraq bul territoriya bunnan da erterek X-IX ásirlerde jaylasqan. Rim biyikliklerinde dáslep latinyanlar hám sabinyanlar jasaǵan. Olar birigip tutas taypanı dóretdi. Áyyemgi dáwirlerde taypanı patshalar basqarǵan. Sóylew tili latin tili boladı, Rim mámleketiniń qalıplesiwi áyyemgi dáwirlerde jasaǵan etruskler menen baylanışlı, olar Apennin yarım atawınıń Arqadan Batisqa qaray territoriyanı jasadı, VII-VI ásirdeń baslarında kúshli xalıq bolǵan.

Rim ádebiyatında grek mifologiyasınday bay derekler bolmaǵan, biraq rimliler kóp ǵana tariyxıy ańızlardı dóretken. Bul ańız-

lardıń qaharmanı-Rimniń áyyemgi patshaları, ullı áskerbasıları, batır er jigitter hám miyrman analar bolǵan. Romul hám Rem. Koriolan haqqındaǵı ańızlar dúnya mádeniyatınıń ǵáziynesine kiredi. Rim folklorınan qalǵan áhmiyetli estelik-gimnler. Gimnler olardıń tematikasına qaray bir neshshe túrlerge bólinedi. Rim folklorında gimnler menen birge sált-dástúr qosıqları da bolǵan.

Rim alımı Varron joqlaw qosıqlarınıń túrlerin bólip ketedi. Ólini jerlegen waqıtta qayǵılı qosıqlar-neniyalar ayılǵan. Al Rimniń belgili adamların jerlegende jaqın aǵayınleri sóz aytqan, olardı elogiya dep ataǵan, qulpı-taslarda jazılǵan jazıwları epitafiya dep ataydı.

Rimdeki toylarda toy jırları atqarılǵan. Toy jırlarındaǵı áhmiyetli element-kúlkili poeziya.

Áyyemgi Rimde sonday-aq dramanıń dáslepki elementleri de tuwılǵan. Diyxansılıq bayramları ótkergen waqıtta dramalıq kórinisler qoyıladı. Tariyxshı Tit Liviydıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda b.e. 364-jılı Rimde birinshi saxnalastırılǵan oynılar qoyılǵan. Áyyemgi rimliler bunı satura dep ataydı.¹

Grek úlgisindegi dáslepki Rim draması 240-jılı shayır Liviy Andronik tárepinen dóretilgen. Áyyemgi Rim prozası din wákilleri jazıp qaldırǵan kalendar jazıwlarınan baslanadı, olar fasta dep atalǵan.

IV ásirdiń aqırı - III ásirdiń baslarında Rim barlıq orta Italiyanı ózine baǵındırǵan antik polısı bolıp edi. III ásirdiń birinshi yarımında (b.e.sh.) ol Etruriya menen grek koloniyaların baǵındırıp, barlıq Apenninniń yarım atawın basıp aladı.

Orta ásir teńizindegi iri sawda mámleketi bolǵan Karfagendi (b.e.sh. 201 j.) jeńip alǵannan keyin Rim Orta teńiz atawlarında hámde Italiyanıń ayırım wálayatlarında óziniń ústemligin ornatadı. Biziń eramızǵa shekemgi II ásirde rimliler Makedoniyanı jawlap aladı, pútin Greciyanı, Kishi Aziyanıń batis

jerlerin, Afrikadaǵı Karfagen wálayatın, Pirineya yarım atawın hám Arqa Italiyanı ózine baǵındıradı. Solay etip, kishkene diyxansılıq penen shuǵıllanatuǵın qawimniń ornına Orta teńiz jaǵasında iri mámleket payda bolıp, sawdanı rawajlandırıp, úlken baylıqlar jıynaydı. Qullardıń miynetin mutqa paydalanıw nátiyjesinde úlken xojalıqlardı shólkemlestiriwge múmkinshilik beredi (latifundiyalar) sonıń menen bir qatarda kishkene jer iyeleriniń joq bolıw jónelisi baslanadı.

Rim Orta teńiz aralıǵındaǵı eń iri mámleket boladı hám óz mádeniyatın Ellin mámleketleri arasında aldınǵı qatardaǵı orınǵa qoyadı.

Kórkem sózdiń siyasiy ideyalardı taratıw ushın áhmiyetli forma ekenligin birinshi túsingen mámleketlik isker Appiy Klavdiy Soqır bolǵan (b.e. shekemgi 307 hám 296-jıllardaǵı konsul). Onıń jazıp qaldırǵan miyraslarında mınaday sózler bar: «Hár bir adam óz baxtıń temirshisi».

Rim ádebiyatınıń tiykarǵı janrları-epos hám drama. Shayırlar birinshi prozaiklerge qaraǵanda ózleriniń sociallıq shıǵısı boyınsha xalıqqa jaqın turadı. B.e. shekemgi III ásirdiń ortalarında grek tili Rim mámleketinde keń taralǵan, ellin mámleketleri menen baylanısta usı til qollanıladı.

Liviy Andronik grek tilin jaqsı iyelegen hám Gomerdiń «Odissey» poemasını latin tiline awdaradı. Bul poemanıń tańlap alınıwınıń sebebi, Odissey Italiyada atı shıqqan, dańqlı qaharman bolǵan «Uliss» degen ismniń ózi Gomerge shekemgi áyyemgi dáwirge tiyisli.

Ańız boyınsha Ulisstıń ulları Tirren hám Tarxon Etrus patshaları bolǵan, al Ardey hám Telegon dep atalǵan ulları Ardeya hám Tibula degen Italiya qalalarınń tiykarın salǵan. Ańız boyınsha rimlilerdiń atası Eney Italiyaǵa Odisseydiń jolawshısı bolıp keledi. Gomerdiń eposı Greciya menen Italiyanıń arasındaǵı áyyemgi baylanıslardıń barlıǵın dálilleydi.

¹ Чистякова Н.А., Вулих Н.В. История античной литературы. —М.: Изд. «Высшая школа», 1971. С.262.

Liviy Troya ciklınan tragediyalardı da jazğan, olardan bir-eki tragediyası saqlanıp qaladı olar «Troya jılcısı», «Ayaks». Rim tragediyası. Grek tragediyasınan ayırmashılıǵı: onda xor bolmaydı, xor atqaratuǵın qosıqlar joq, qatnasıwshılardıń dialogı artistlerdiń ariya qosıqları menen aralasıp keledi.

Liviy birinshi bolıp komediya janrın dóretken. Liviydiń kórkem dóretiwshiligin dawam etiwshi Gney Neviy (b.e.sh. 274-201-jıllar). Dáslepki poeması-Puniy urısı haqqındaǵı jır. Liviy Andronik sıyaqlı Neviy komediya hám tragediyalardı dóretken.

Rimdaǵı birinshi teatrlar ellin teatrlarınıń úlgisinde salınǵan. Grek teatrlarınıń ayırmashılıǵı Rim dramasındaǵı xor bolmaǵanı ushın orkestr salınbaǵan. Biyiklikte teatr ushın orın ajratıladı. Grek teatr sıyaqlı saxna qurılǵan. Teatrlastılǵan saxna kórinisleri xalıq bayramları waqtında beriledi, Rimdegi eń áyyemgi bayramlarınń biri-Ullı Oyinlar dep ataladı. Bul oyunlar sentyabr ayında ótkerilgen.

Dáslepki Rim tragediyası b.e.sh 240-jılı qoyıladı. Birinshi komediyanıń avtorı Tit Makk Plavt. Onıń ómir bayanı haqqında maǵlıwmatlar az. Tit Makk Plavtıń jazǵan ádebiy miyrasınan tek 17 komediya saqlanǵan. Onıń komediyalarındaǵı syujet hám tiykarǵı personajlar ellin jazıwshılarınan alınǵan.

2.Imperiya dáwirindegi Rim ádebiyatı.

Rimdegi grajdanlıq urıslar Imperiyanıń bekkemleniwi menen juwmaqlanadı. Oktavian Avgust taxtta turǵan birinshi yarımında ele de Respublikalıq basqarıw kúshin joyıtqan joq edi. Imperator Avgust mámleket basqarıwın óz qolına aladı, Rim mádeniyatınıń rawajlanıwında Italiya áhmiyetli orındı iyeleydi. B.e.sh. I ásirde arxitektura, poeziya hám súwret soǵıw kórkem birlikte boladı. Urıstıń toqtawı menen paraxatshılıq ómir baslanıwında mádeniyattıń qayta tiikleniwi menen xarakterli. Imperator Avgusttıń eń jaqın dostı kórkem ónerdiń iqlasǵóyi Gay cilniy

Mecenat óziniń úyinde shayırlardı jıynaydı. Olarǵa bay sawǵalar beredi hám imperatorǵa jaǵatuǵın tárepte poeziyanı rawajlandırmaqshı.

Bul dáwirdiń iri shayırları Vergiliy, Goraciy hám Variy.

3.Vergiliydiń dóretiwshiligi.

Vergiliy filosof Epikuriy Siron menen jaqınnan tanısağı, Neapoldıń qasında jasaytuǵın, al Siron qaytıw bolǵannan keyin onıń villa menen baǵın satıp aladı hám sol jerge kóshedi. Rim bibliograflarınıń bergem maǵlıwmatlarına qaraǵanda shayıw Rimge arasında kelip turadı, al kóbirek waqtın Neapolitan jaǵasınıń qasında jaylasqan úyinde ótkeredi hám tınıshlıqta jasaǵandı táwir kóredi.¹

Epikuriy filosofiyası menen bir qatarda jas Vergiliy neoterikler poeziyasına qızıǵadı. Onıń dáslepki qosıqlar toplamı «Kataleptum» Katuldıń tásiiri astında jazılǵan. Onıń birinshi salmaqlı shıǵarması «Bukoliki» b.e. shama menen 42-39 j.j. jazılǵan. Shopan ómirin idilliya janrında súwretlew kórkem ádebiyatqa Fiakrit alıp kelgen edi. Fiakrittiń idilliya toplamı sıyaqlı, Vergiliydiń «Bukoliki»de on qosıqtan turadı (eklog). Biraq, Vergiliydiń bukolikalıq poeziyası grek ustazınan kóp jaǵınan ajıralıp turadı. Ellinist shayırdı mal baǵatuǵın shopannıń turmısına baylanıslı reallıq hám turmıslıq detallar qızıqtırǵan edi. Jumsaq yumor menen ol óziniń personajlarınń qopallıǵın, óz bilimi menen olardıń sırtqı kórinisi hám qorshaǵan peyzaj xarakterin súwretlegen edi. Vergiliydiń «Bukoliki»degı qaharmanları tek ǵana shopanlardıń maskilerinde júrgen. Al, negizinde bilimli, názik sezimli shayırlar edi. Olar bir ideal tábiyat dúnyasında jasaydı, bul tábiyattıń súwretlewinde onıń elementleri poetikalıq Arkadiyanıń elementleri Vergiliyge júdá jaqın tanıw bolǵan Arqa Italiyanıń real peyzajına júdá uqsas bolıp keledi.

¹ Чистякова Н.А., Вулих Н.В. История античной литературы. —М.: Изд. «Высшая школа», 1971. С.330-344.

Qamis ósken jerlerde Minkiy dáryası iyretilip, ağıp turadı, dáryanın jaǵasında gúmis japıraqlı tallar shayqatılıp tur. Keshte kún batar waqtında awıl úyleriniń ústinen biliner-bilinbes tın bul jerdi orap aladı. Bul dóretpе grajdanlar urıc jıllarında hám proskriptciya dáwirinde jazılǵan. Vergiliydiń kóp ǵana dosları ham onıń ózi de mal-múlkinen ayrılıp qalǵan edi. Olardıń mol-mulkleri triumvir veteranlarına berilgen edi. Shayır óziniń qatal zamanınan qashıp, jemisli hám gúllerdiń iyisine tolı, quslardıń paraxat qosıqlarına, suwdıń tınısh sıldırısına, jasıl kókke oralǵan. Óz qıyalınan dóregen dúnyaǵa qashqan sıyaqlı. Onıń eklogındaǵı shopanlar qosıq improvizaciyasında atqarıwında jarasadı. Bul qosıqlar bilimli shayırlar sıyaqlı Damet muzalardı qarap sóylewden baslanadı. Basqa shopanlar sıyaqlı ol grek hám rim poeziyasın jaqsı biledi. Ayırım ekloglar Fiakrittiń idilliyalarınń bólimlerinen alıńansıyaqlı, bazıbir waqıtta motivler neoteriklerdiń epilli ellerinen yaki bolmasa Vergiliydiń dostı Korneliy Galldıń elegiyalarınan alıńanday kórinedi. Shopanlar qıyaldan dóregen dúnyasına tragediyalıq akkordlar qosıladı. Úmitsiz muhabbat ushın qıynalıwı, tábiyat tınıshlıǵına shopanlardı qorshaǵan quramalı, qayǵılı ishki dúnyası, insan kolliziyası.

X eklogında Galldıń ishqi toǵanısları bayan etiledi. Qaharman tınısh shopan turmısında ómir súrgisi keledi. Ol ishqi azabınan qutılmaqshı edi. Biraq aqırında muhabbat-bul ullı kúsh ekenligin, ózine barlıq tirishilikti baǵındıratuǵınlıǵın moyınlaydı. Oǵan qarsı shıǵıw, onıń menen gúresiw paydasız edi.

Shıǵısta hám sol waqıtta Rimde rawajlanǵan Altın ásir haqqında uzaq tariyx penen baylanıslı, Vergiliydiń qosıǵı antik dáwirdegi iseniwlerdi izertlew ushın bay material boladı. Eklog tereń poetikalıq sezim menen suwǵarılǵan. Jerde ornatılatuǵın jańa dúnyada shayır jaqsılıqtıń, zulımınń ústinen jeńisti kóredi. Birinshi ret ol óz anasın tańıǵan náreste, janlı sezim menen súwretleydi. Bul qosıqta obrazlar reńli boyawlar menen jarqıraydı. Oqıwshınıń kóz aldında shayır sózi menen keń qushaqqa

sıymastay dúnya sáwlelendiriledi: uzaqqa sozılǵan jerler, teńiz tolqınları kóterilip burqırıp tur, joqarıda kók aspan jıltıraydı. Altın ásir kartinasına tábiyat hám haywanlardı súwretlew bukolikalıq elementleri kirgizilgen. Adamnıń járdemisiz egin aspanǵa jetip tur, qızıl júzim jabayı aysha ósip tur hám haywanlardıń ózleri adamlardı saǵa ákeledi.

Altınshı eklogında baylanǵan hám azat bolǵan Silen haqqında aytıladı, ol óziniń qosıǵında álemniń payda bolıw sırların jırlaydı. Sırlı dańalıqqa tolı qosıqtı qunt menen tıńlaǵan toǵay turǵınları eshki ayaqlı favnalar Silenniń átirapında ayaq oyın oynaydı, al úlken kóp jıllıq «Emen» teregi qosıq ırǵaǵına qosılıp, jasıl basların shayqap turadı. Vergiliy ushın tábiyat dúnyası Feakrittiń súwretlegenindey qaharmanlardı qorshaǵan gózzal kórinis penen emes, al, Rim shayırları ushın, bul dúnya – sırlı ómirge tolı, adamǵa jaqın hám sheshimin kútip turǵan álem edi. Vergiliy súwretlegen obrazlar barlıq waqıtta kóp mánili, qaharmanlardıń oyları jasırın mániske tolı. Ellinistlik poeziyaǵa salıstırǵanda, onıń obrazlarınń ayqınlıǵı hám bir mániligi qorshaǵan haqıyqatlıqtıń real detallarına qızıǵıwshılıǵı - bul basqa tiptegi poeziya. Vergiliydiń toplamnıń kompoziciyalıq qurılısı oqıwshını oylandıradı. Máselen: IV eklogı VI menen únles, III-VII menen, II-VIII menen, I-IX menen, V-X menen. Bul ekloglar ózara tematikalıq jaqtan birigedi. Kompoziciyası menende, qosıqlar sanı menen de Vergiliy óziniń temalarınń tereń mánililigin, onıń oylarınıń sırlarına túsiniw zárurlıǵın ańlatadı.

Shayırdıń ekinshi dóretpesi «Georgiki» dep atalǵan poeması («Diyxansılıq haqqında») b.e.sh. 29-jılı juwmaqlanǵan. Bul poema Mecenatqa hám Avgustqa baǵışlanǵan. Oktavian haqqında birinshi eslew birinshi eklogında ushırasıp edi, shayır principiat tartıp alǵan jerin qaytarıp bergeni ushın minnetdarshılıq bildiredi. Italiya bul waqıtta jańa tártiptiń turnaǵı boladı. Italiyanıń awıl xojalıǵı jaqında bolıp ótken urıslardan keyin qattı zıyanlanǵan, qayta tiklewdi talap

etken edi. «Rásmiy ideologiya» kózqarasınan Avgust dáwirinde abadansılıq, gúlleniw turmıstın barlıq tarawlarında eń jayıwı kerek boldı. «Georgiki»diń teması jańa tártiptiń talaplarına juwap beredi. Biraq, shıǵarmanıń ózi Vergiliydiń waqıtqa tán, tereń mániske iye dóretpesi boldı.

4. Biziń eramızdın I ásiiri hám II ásiridin basındaǵı Rim ádebiyatı.

Rim tariyxshılarının bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Vergiliy tábiyat haqqında filosofiyalıq epos jazbaqsı bolǵan eken, biraq óz niyetin iske asırıp úlgeri almaǵan. Múmkin, «Georgiki»de oyları hám baqlawları ayılǵan bolıw kerek, olar keyin jańa shıǵarmada tereńlestirip rawajlangan. Tábiyat dúnyası shayırdı júdá qızıqtıradı. Buǵan «Bukolik»ler dóretpesi mısál bola aladı. «Georgiki»de insan hám tábiyat tikkeley baylanısta boladı. Diyqan atızda jumıs isleydi, daqıllar egedi, olardı tárbiyalaydı, haywanlardı úyretedi, hárrelerdi baǵadı. Vergiliydiń pikiri boyınsha, insan miyneti barlıq waqıtta tábiyattı jaqsılaydı, eger adamlar miynet etpegende, dúnya qaytadan burınǵı kaos jaǵdayına túser edi. «Miynet hámme nárseni jeńedi» dep tastıyıqlaydı shayır. Vergiliydiń pikiri boyınsha, adam ushın dúnya basqarıp turǵan nızamlıqlardı biliwdiń ózi ǵana áhmiyetli emes edi. Lukreciydiń islegenindey, óziniń iskerligi menen de, tábiyatta ózine kerek bolǵan tártipti ornatiwǵa umtılwı kerek. Bul ushın tań atqannan kún batqanǵa shekem tuńbay miynet etiw zórúr. Shayır xabarı bar adamday diyqansılıq miynetiniń túrlerin súwretleydi hám keńes beredi. Ol bul shıǵarmanı jaushın kóp ǵana dereklerden paydalanadı. Misalı: ellinistlik dáwiriniń alım-shayırlarının izin dawam etip Feofrastıń botanikasın, Eratosfenniń astronomiyalıq poemasını, Karfagenli Magonnıń traktatın, Varronnıń «Awıl-xojalıǵı» haqqındaǵı shıǵarmasını, Nikandr Kolofonnıń «Georgika» poemasını ham t.b.

Birinshi kitabı hár túrli jerlerdiń topıraqlarının ózgeshelikleri sóz etiladi. Olardı qayta islew usılları, eginge dánrdi tayarlaw haqqında

pikirler ayıladı. Ekinshi kitabında, miywe tereklerdi shımqtırıw, júzimniń hár túrli sortları haqqında sóz boladı. Úshinshi kitabı haywanlarǵa baǵışlangan, haywanlardı úyretiw hám olar menen qatnasta bolıw sóz etilgen. Tórtinshi kitabında hárreler haqqında sóz etiledi.

Vergiliy tábiyat dúnyasını janlı etip súwreflep adamǵa teńlestiredi. Ol hár qıylı mámleketlerdiń tereklerin, eginlerin, jasılların hám haywanların bayanlap jazǵan. Ol uzaqtaǵı Shıǵıs hám Arqa jerleriniń flora hám faunası haqqında jazǵan: Italiya, Indiya, Efioپیya, Araviya. Poemada poetikalıq sheginler kóplep ushırasadı.

«Georgiki» dep atalǵan poemasında siyasiy motivler tábiyat hám insan haqqında filosofiyalıq oylar menen aralasıp beriledi.

Vergiliydiń eń iri dóretpesi «Eneida» poeması. Rimdeǵı epopeyanıń klassikalıq úlgesi boldı. Bul poema kópshilik jaslardı Watan súyiwshilikke, qaharmanlıqqa tárbiyalaydı. Vergiliy «Georgiki» poemasını jazıp bolǵannan keyin «Eneida» poemasını jazıwǵa ótedi hám onı b.e.sh. 19-jılı juwmaqlaydı. Óziniń dosları Variy hám Tukkkqa «Eneida»nı joq qılıwdı ótinish etip ketken, sebebi shayırdıń pikiri boyınsha, bul shıǵarma tolıq juwmaqlanbadı. Imperator Avgust «Eneida» poemasını baspadan shıǵartadı.

Bul poemanıń mazmunı Troyanıń qaharmanı Eneydiń islerine baǵışlangan. Rimge dáslepki tırnaq bolǵan Italiyadaǵı jańa patshalıqtı quradı. Poema 12 kitaptan turadı, mazmunı eki bólimge bólinedi.

Birinshi bóliminde (5 kitap) – Eneydiń Troyadan qashıp ketkeni, Karfagenge keliwi haqqında bayan etiledi. Ekinshi bóliminde, jetinshiden on ekinshi kitapqa shekem, qaharmanın Italiyadaǵı urısqa qatnasqanlıǵı haqqında sóz etiledi. Altınshi kitapte-Eneydiń jer astındaǵı patshalıqtı bolıwı haqqında bayanlanadı, hám birinshi menen ekinshi bólimlerdi baylanıstradı. Eneydiń Italiya kósemi Turmdı jeńiwi menen poema juwmaqlanadı. Áyyemgi tariyxshılardıń pikirine qaraǵanda, Vergiliy «Eneida» poemasında «Odiseya» hám «Iliada» poemaların biriktirdi dep esaplaydı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Rim ádebiyatı haqqında dáslepki maǵlıwmatlar?
2. Rim folklorınıń janrları qanday?
3. Dáslepki Rim kórkem sóz sheberleri kimler?
4. Liviy Androniktıń dóretpelerin atań?
5. Rim teatrınıń ózgesheligi neden ibarat?
6. Birinshi Rim komediyasınıń avtorı kim?
7. Principiat Avgust dáwirindegi Rim ádebiyatına sıpatlama berin?
8. Rim Imperiyası dáwirindegi jetekshi shayırlar kimler?
9. Vergiliydıń «Bukoliki» poeması syujeti qanday?
10. Eklog janrdıń forması?
11. «Eneida» poemasınıń mazmunı qanday?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Rimnıń belgili adamların jerlegende jaqın aǵayınleri aytqan sóz?

- A) Neniýalar
- B) Epitafiyalar
- S) Elogiyalar
- D) Giminler

2. Dáslepki Rim dramasınıń avtorı?

- A) Gney Nevıy
- B) Appiy Klavdiy
- S) Liviy Andronik
- D) Tit Plavt

3. Vergiliydıń «Bukoliki» shıǵarmasındaǵı qaharmanlar?

- A) Diyqanlar
- B) Batırlar
- S) Shayırlar
- D) Artistler

Ádebiyatlar

1. S.V.Turaev, İ.B.Dyushen, L.V.Kogan. Zarubejnaya literatura. M. Prosveshenie, 1977.
2. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M. Prosveshenie, 1969.
3. Chistyakova N.A., Vulix N.V. Istoriya antichnoj literaturı. Moskva. : Vısshaya shkola, 1977.
4. Deratani N.F., Timofeeva N.A. Xrestomatiya po antichnoj literature. t. 1. M., 1977.
5. Turaev S.V., Dyushen İ.B h.t.b. Zarubejnaya literatura. M., Prosveshenie, 1977.
6. Alimuhammedov A. Antik adabieti tarixi. T., O'fqituvchi. 1975.
7. Antichnaya literatura. Pod red. professora Taxogodi A.A. M., 1986.
8. Kun. Áyyemgi Greciyanıń mifleri hám legendaları. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1990.
9. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 1. Moskva. İzd. «Turan». Bishkek. 1997.
10. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 2. Moskva. İzd. «Turan». Bishkek. 1997.
11. Mifi narodov mira. Moskva. 1997.
12. Gomer. İliada. Odissey. Moskva. «Prosveshenie» 1987.
13. M.P.Alekseev, A.M.Jirmunskiy, S.S.Mokulskiy, A.A.Smirnov. Istoriya zarubejnoj literaturı. Srednie veka i vozrojdienie. M.: Vısshaya shkola, 1987.
14. V.A.Skorodenko. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M.: Prosveshenie, 1969.
15. O.Kayumov. Chet el adabieti tarixi. T., O'fqituvchi, 1979.
16. «Jahon adabieti» jurnalı.
17. Lukov V.A. Istoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dney. M., «Akademiya», 2003.

TEMA: ORTA ÁSIRLERDEGI ÁDEBIYAT

Joba:

1. Orta ásirler haqqında túsinik. Katoliklerdiń dini hám onıń ádebiyattıń rawajlanıwındaǵı ornı. Gotika.
2. Orta ásirlerdegi epos.
3. Rıcar mádeniyatınıń dáwiri. Kurtuazlıq ádebiyat.
4. Dante Aligeridiń dóretiwshiligi. Shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmat. «Iláhiyda komediya»sınıń janrı hám syujeti.

Tayanish túsinikler

Rim imperiyasınıń ıdırawı. XVII ásirdegi waqıyalar. Batis Evropa ádebiyatı tariyxındaǵı Orta ásirler haqqındaǵı túsinik. Katolikler dininiń ústemiligi. Soborlar. Orta ásirler eposınıń qaharmanları. Francuz eposı. Roland haqqındaǵı jır. Basqa xalıqlardıń eposları. XII-XV ásirlerdegi saray ádebiyatı. XIII-XIV ásirlerdegi Italiya ádebiyatı. Jańa mádeniyatqa ótiw basqısı. «Iláhiyda komediya» – ótiw dáwiriniń dóretpesi.

1.Orta ásirler haqqında túsinik. Katoliklerdiń dini hám ádebiyatınıń rawajlanıwındaǵı ornı. Gotika.

Orta ásirler dep tariyxshılar úlken waqıttı óz ishine qamtıǵan dáwirlerdi ataydı: Rim imperiyasınıń qulawı waqtınan (b.e. V ásir) XVII ásirdegi burjuaziyalıq tónkerisler baslanıwına shekem.¹

Batis Evropa ádebiyatı hám kórkem óneri tariyxında haqıyqıy orta ásirler. V ásirde XV ásirge shekemgi dáwirler. Feodal jámiyetiniń hám onıń mádeniyatınıń payda bolıwı, rawajlanıwı hám gúlleniwi. Ekinshi Oyanıw dáwiri–XV ásirde XVI ásirge shekemgi dáwir. Bul dáwirde burjuaziyalıq qarım-qatnasıqlardıń

¹ М.П.Алексеев, А.М.Жирмунский, С.С.Мокульский, А.А.Смирнов. История зарубежной литературы. Средние века и возрождение. М.: Высшая школа, 1987. С.8-16.

qáliplesiwi, jańa qalalardıń payda bolıwı menen hámde jańa mádeniyattıń dóretiliwi menen baylanıslı boldı. XI ásirge kelip feodallıq jámiyet qáliplesedi. Bul dáwirde xarakterli belgisi Oraylıq húkimettiń hálsizligi. Hár bir feodal óz jerleriniń jalǵız iyesi bolǵan, tek ǵana xojalıqta emes, al ulıwma barlıq turmıs ishki toqtap qalǵan xarakterde boladı. Mámilekettiń hár qıylı wálayatları arasındaǵı baylanıslar, qatnasıqlar rawajlanbaǵan hám qıyın bolǵan. Turmıstıń barlıǵı feodaldıń úyiniń átirapında sheklengen. Feodaldıń úyi tereń qazılǵan oylar hám biyik tókpeler menen qorshalanǵan. Bul tereń oylardan ótiw ushın feodaldıń dárwazasınıń kótermeli kópir qoyılǵan. Tókpelerdiń ústinde mıqlı dywallar qurılǵan. Feodallar arasında taxt ushın, jerlerdi hám ol jerlerde jasaytuǵın diyqanlardı basıp alıw ushın tinbastan urıslar bolıp turǵan. Diyqanlar feodaldıń eziwinen hám qıyratıwshı urıslardan azaplangan. Waqıt-waqtı menen hár jerde diyqanlardıń kóterilisleri bolıp turadı.

XII ásirde sawda rawajlanadı hám áste-aqırın jańa qalalar payda boladı. Kópshilik qalalar feodallardıń saraylarının átirapında qurılǵan. Sırtqı dushpanlardan qorǵanıw ushın bul qalalardıń átirapında qazılǵan oylar, tókpeler bolǵan. Feodallardıń sarayları, qorǵanıw ushın salınǵan qurılıslar hám shirkewler Orta ásirlerdiń arxitekturasınıń tiykarǵı estelikleri.

Orta ásirlerde xristian katolikleriniń dini Batis Evropanıń barlıq mádeniy turmısın óz qolında uslap turǵan. Antik dáwirindegi mádeniyat tolıq untılıp qaladı. Kóp waqıtlarǵa shekem tek din wákilleri ǵana sawatlı bolǵan. Orta ásirlerdegi ilim «sxolastika» dep ataladı hám ol tolıǵı menen diniy tiykarda qurılǵan. Bul ilim tawsıl-maytuǵın diniy jazıwlar hám shirkewler atalarınıń shıǵarmaların túsindiriw menen bánt bolǵan. Din korol menen jer iyeleriniń mápin qorǵaydı, olardı qudaydıń bergen adamları dep ulıǵlaydı. Xalıqqa baǵınıw ideyasın uǵındırıw ushın dınshe «dualizm» teoriyasın

taratadı, yaǵnıy adamzattıń eki nárseden turatuǵının-«deneden hám ruwxtan». O dúnyada adam ruwxınıń mángi jasawı ushın deneniń mápin qurbanlıq etiwdi násiyatlaǵan. Qudayǵa isengen tártipli adam-lardıń ruwxların beyishtegi mángilik házlik kútedi. Al gúnaǵa batqanlardı dozaqtaǵı mángilik azaplar kútedi. Eń joqarǵı jaqsılıq dep «asketizm»di jırlaydı, yaǵnıy barlıq turmıslıq házlikten tolıq keshiw. Xalıq ushın bul ideya, feodallardıń eziwshiligine kóniw kerek degen mánisti bildiredi. Din asketlerdiń qaharmanlıqlardı ulıǵlaytuǵın ádebiyatın dóretdi. O dúnyada ruwxlarınń házlikte jasaw ushın bul dúnyada ózlerin qıynap, adam joq sahralardı ketip qalǵan insanlar ómir súriwi haqqında jazıwların dóretdi. Sonday-aq kóriniw janrı yaǵnıy o dúnyaǵa barıp qayıp kelgen adamlardıń gúrinińleri payda boladı. Olarda beyishtiń fantastikalıq súwretleniwi menen dozaqtaǵı azaplanıwdıń ózgeshelikleri aytıladı. Kólemi boyınsha júdá úlken, boyları biyik, aspan menen teńlesken soborlar (minárlar) payda boladı. Ózleriniń kólemi, ullılıǵı hám gózelliliǵı menen bul minárlar olardıń ishinde bolıp atırǵan barlıq násege salmaqlı mánisti bildiredi.

Diniy oqıwlar, diniy salt-dástúrleri hám t.b. Orta ásirlerdegi ullı kórkem estelikler bul XVII ásirde baslap qurılıp atırǵan gotika minárları edi. Gotika qurılısınıń ózgesheligi sonnan ibarat, onıń barlıq elementleri joqarı biyikke qaray qaratılǵan: ótkir biyik kolonnalar, uzın ótkir ushlı aynalar. Adam minardıń ishinde bolǵanında onıń názeri birden joqarıǵa qaraydı, uzın aynalar da, tar kolonnalardıń barlıǵı aspanǵa qaray alıp baratırǵanday bolıp seziledi. Bul din iyeleriniń ideyalıq tapsırması edi. Adam turmıs táshwishinen shette qalıp qudayǵa tolıq beriliwi kerek. Biraq gotika minárlarınıń kórkem obrazı quramalı bolǵan, olardı bir neshshe ustalardıń áwlad-ları saladı: tastań oyıp soǵıwshılar, reńli vitrinalardıń sheberleri, temir qúyışılar hám oyıp jazıw sheberleri. Usta sheberleriniń talantınıń barlıǵı usı minárlardı qurıwda engizilgen. Mısal retinde «Parij ana qudayı»nıń minárin aytıwǵa boladı.

2. Orta ásirlerdegi epos

Biraq orta ásirlerde diniy ádebiyat penen bir qatarda xalıq awız-eki dóretiwsılıǵı de rawajlanadı. Xalıqtıń dinge qarsı bolǵan forması hár qıylı baǵdardaǵı háreketlerde kórinedi. Latin tilinde orta ásirler dawamınıń barlıǵında xalıq dóretiwsılıǵına jaqın diniy ruwxtan qashıq ádebiy dóretpeler de payda boladı. Xalıq dóretiwsılıǵında tiykarǵı tema-insan, onıń quwanışları hám qıyınshılıqları. Orta ásirlerdegi eń bahalı miyras-epos. Xalıq dóretken hám xalıq ideallarıń sáwlelendiretuǵın qaharman áskerler haqqındaǵı poemalar. Dáslep, epos jır formasında payda boladı hám kóp waqtqa shekem awız-eki túrde saqlanıp keledi. Hár elde epos atqarıwshılardıń hár qıylı ataǵan: Franciyada «jonglerlar», Germaniyada «shpilmanlar». Sebebi, ápiwayı akrobat kóz baylawshılar xalıqqa maydanda hám úlken jollarda tamasha kórsetken. Mine, usılar batırlar haqqında qosıqlardı atqarǵan yaqı oqıǵan. XII ásirde baslap alım-shayırlar bul jırlardı qayta islep shıǵıp oqıw ushın kólemli poema formasında jazıp aladı. Orta ásirlerdegi epostıń qaharmanı-óz Watanın hám xalqın qorǵawshı ásker. Tawsılmaıtuǵın urıs dáwirlerde jámiyetlik turmıstaǵı áhmiyetli figura. Epostı áskerdiń ideallastırılǵan qásiyetleri-kúsh, batırlıq, áskeriy mártlik hám óz patshasına sadıqlıq, joqarı súwretlemelerde beriledi. Kóp ǵana poemalardıń syjeti tariyxıy waqıyalardıń tiykarında rawajlanadı hám real turmısta bolǵan tariyxıy adamlar xalıqtıń kórkem qıyalınan qosılǵan tárepleri menen súwretlengen. Francuz xalqınıń «Roland haqqındaǵı jır» belgili poemalardıń biri, tolıǵı menen qaharmanlıq ruwxqa suwǵarılǵan. Ol 1170-jılı jazıp alınadı, al bayanlanǵan waqıya 778-jılı, ullı Karlardıń patshalıq dáwirinde boladı. Ispaniyadan Karlardıń qayıp kiyatırǵan áskeriy shabıwenan keyin Pireneya tawlarında Ronseval jolında, onıń áskerleriniń aldınǵı bası basklardıń taypasınıń soqlıǵısıwına ushıraydı hám qıyratıladı. Solardıń ishinde graf Rolandta qurban

bolğan. Poemada bul waqıya ullı qaharmanlıq belgilerge aylanğan. Roland xalıqtıń súyikli qaharmanına aylanadı. «Roland haqqındaǵı jır» Ronseval urısın kishkene francuz áskerleriniń tawsılmas dushpanlarǵa qarsı qaharmanlıq gúresi etip súwretleydi. Olardıń jasırınıp kelip basıp alıwı Rolandtıń ógey ákesi Ganelonnıń satqınlıǵı etip kórsetiledi. Ganelon korol Karlǵı Ispaniyadan áskerlerdi alıp shıǵıwǵa úgitleydi. Rolandtı áskerlerdiń baslı bóliminde qaldırıp Ganelon dushpanlar menen birigip, áskerlerdi qırǵan. Rolandtıń mártligi hám áskeriy kúshi joqarı dárejede ulıǵlangan. Dushpanlardıń kópigi hám qáwipliligi francuz áskerlerin qorqıtıpaydı, Rolandtıń áskerleri dushpandı quwadı biraq ózleri barlıǵı da qurban boladı. Bul qaharmanlıq jırda payda bolıp atırǵan francuz ádebiyatında Watan súyishilik ideyalarınń dáslepki qalıplesiwi edi.

Watandı súyiw ideyası Ispaniya eposlarında da kórinedi. Ispaniya eposınıń mazmunı Ispaniya xalqınıń óz mámleketiniń azatlıǵı ushın arablar menen gúresin tiykar etip alǵan. XII ásirde payda bolǵan «Sid haqqındaǵı jır» usı urıstıń ańızǵa aylanǵan qaharmanı Ruy Diastıń mártligin jırlaydı. Jeńilgen arablar onı Sid dep ataǵan yaǵnıy «mırza».

Nemis eposı «Nibelunglar haqqındaǵı jır», ol 1200-jılı jazıp alınǵan. Bul eposta feodallıq dáwirdiń úrp-ádetleri, baylıq, muhabbat hám áskeriy tartıslar ushın qanlı gúresler tuwralı sóz etiledi.

Batis Evropa ellerine salıstırǵanda slavyan xalıqlarınıń eposı kesh payda bolǵan. Bul epostıń mazmunı Túrkiya baspashılarına qarsı azatlıq gúresti sáwlelendiredi.

3. Rıcar mádeniyatınıń dáwiri. Kurtuazlıq ádebiyat

XII ásirde baslap XV ásirge shekem qalalardıń hám sawdanıń rawajlanǵan dáwirlerinde feodal áskerler rıcarlar awqamına birikken waqıtlarında iri feodalardıń saraylarında ayırıqsha mádeniyat qalıplesip baslaydı. Rıcarlar muzıka bilimin, qosıq ónerin úyrenedi. Olardıń áskeriy jarısları-turnirlar saltanatlı

formada ótkeriledi. Usı waqıtta jańa «saray ádebiyatı» rıcarlardıń yaki «kurtuaz ádebiyatı» tuwıladı. Bul ádebiyattaǵı tiykarǵı mazmun rıcardıń óz júreginiń súyiklisine bastı iyiwi edi. Rıcarlar lirikası súyiklisine muhabbatı sáwlelendiredi. Rıcarlar romanı qaharmanlıq epostıń ornın aladı hám endi rıcardıń qaharmanlıq isleri Watandı qorǵaw ushın emes, al súyiklisiniń dańqı ushın islenedi. Súyiklisiniń muhabbatına jetiw ushın rıcar hár qıylı fantastikalıq sayaxatlardı basınan keshiredi. Rıcarlar ádebiyatı tiykarınan feodallardıń mápinen qurılǵan hám jasalmalı xarakterge iye. Biraq «kurtuaz ádebiyatı»daǵı progressiv baslama-muhabbatı bekkemlew. Diniy áскетizm ideologiyasına qarsı kelip shıǵadı. «Kurtuaz ádebiyatı»da xalıq poeziyasınıń temaları hám obrazları payda boladı. Máselen, xalıq ertegi motivı tiykarında «Tristan hám Izolda» haqqındaǵı poetikalıq roman payda bolǵan.

4. Dante Aligeridiń dóretiwshiligi. Shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmat. «Iláhiyda komediya»sınıń janrı hám syujeti.

XIII ásirdiń aqırı XIV ásirde baslarında Italiyada ullı shayır Dante Aligeri jasaydı. XIII-XIV ásirlerde Italiyada jańa mádeniyatqa ótiw dáwiri baslanadı. Italiya Evropadan Oraylıq Aziyaǵa ótetuǵın sawda jollarında jaylasqan. Basqa ellerge qaraǵanda bul jerde iri sawda rawajlanadı hám kapitalistlik óndiris payda bola baslaydı. Arqa Italiya qalalarında XIII ásirde kúshli burjuaziya ósip shıǵadı, ol xalıq penen birigip feodallardı burınıǵı kúshinen ayıradı. Qalalıq basqarıw usılların dóretdi hám qolǵa aladı, qalalar-kommunalar payda boladı. Jámiyet hám ekonomika rawajlanıw tárepinen eń aldınǵı qatardǵı qala - Dantenıń watanı Florenciya boladı. Florenciya jańa mádeniyatıń birinshi orayı boladı. Bul qalada tez pát penen siyasiy turmıs rawajlanadı hám Evropa ushın bul jańalıq edi. Feodallarǵa qarsı gúres penen bir qatarda burjuaziya menen xalıq arasındaǵı qarama-qarsılıqlar

kúsheyedi. Usınday jańa jámiyetlik jaǵdaylarda Dante Aligeri insan hám shayır bolıp qalıplesken.

Dante Aligeri (1265-1321) jarlı dvoryanlar shańaraǵınan shıqqan. Sol waqıttaǵı áhmiyetli bolǵan diniy ruwxtaǵı tálimge iye bolǵan, biraq antik dáwirindegi ádebiyattı júdá jaqınnan bilei, ásirese, óziniń súyikli shayırı dep esaplangan Vergiliydiń dóretiushiligin jaqsı bilgen. Dantenıń «Jańa turmıs» dep atalǵan kitabında shayırdıń muhabbatınıń tariyxı bayan etiledi. Balalıq waqtında qońsınıń qızı Beatrichege ashıq bolǵan, bul qız benen Dante onıń ákesiniń úyinde báhar bayramında ushırasadı. Beatrice Portinari-haqıyqıy bolǵan adam, Dante bul qız benen er jetkennen soń, onnan keyin bul qızdıń turmısqa shıqqannan soń ushırasadı hám oǵan degen muhabbat sezimleri ricarlıq muhabbatqa uqsap ketedi. Beatrice jas waqtında ólip qaladı. Onıń ideallastırılǵan obrazı Dantenıń dóretiushiliginiń orayında turadı. Bul muhabbat haqqında shayır «Jańa turmıs» kitabında bayanlaydı, prozalıq qatarlar qosıqlar menen almasıp baradı. Óz shańaraǵınıń dástúri boyınsha Dante Aligeri gvelfler partiyasında turadı. 1300-jılı ol partiya aqlar hám qaralar dep bólinedi (eki shańaraqlardıń gerbleriniń reńine qaray). Quramalı social-ekonomikalıq máplerdiń gúreslerinen basqa partiyanıń bóliniwine Papa Bonifaciydıń 8 intrigaları sebep bolǵan. Bonifaciy Florenciyanı tolıǵı menen ózine baǵındırmaqshı hám óziniń jaqın patshası etip bekitejaq edi. Qaralar Papanı quwatlaǵan, al aqlar, solardıń ishinde Dante olarǵa qarsı gúresedi. Dvoryan bolıwına qaramastan Dante qalalılardı qosıladı. Qala xalqı-qala-Respublikasınıń azatlıǵın bekkemlemekshi hám xalıqtıń keń massaların biriktiriw tárepinde turdı. Bonifaciy francuz armiyasınıń járdeminde jeńiske erisedi hám aqlar partiyasın qıyratadı. 1207-jılı Dante óz watanınan quwılıw jazasına tartıladı hám óziniń tuwǵan qalasına qayıp kelmeydi. Ómiriniń aqırındaǵı jılların arqa Italiyanıń hárqıylı qalalarında ótkeredi.

Jat jerlerde bolǵan kúnlerinde Dante kóp jıllar dawamında óziniń eń ullı dóretpesin oylaǵan hám jazǵan. Bul «Iláhiyda komediya» poeması. Shayır bul komediyanı ómiriniń aqırǵı kúnlerinde juwmaqlaǵan. Bul shıǵarma Dante Aligeridıń barlıq ómiriniń juwmaǵı-shayırdıń dúnya ham haqıyqatlıq haqqındaǵı oǵan bahalı bolǵan ideyalarınıń jalınlı násiyatlawurıń keń súwretlemesin beredi. «Iláhiyda komediya»-orta ásirler mádeniyatınıń joqarı jetiskeńligi hám bul dóretpeniń payda bolıwı jańa dáwirge ótiwdiń belgisi edi.

Poema orta ásirlerdegi janrda dóretilgen, yaǵnıy kóriniw janrı yaki bolmasa o dúnyaǵa sayaxat haqqındaǵı gúrrin. Poema tutas nıshan obrazlar sistemasında qurılǵan. Olarǵa ekinshi mánis berilgen Dantenıń, bayanlawı boyınsha, bir kúnleri qarańǵı toǵayda adasadı, qarańǵı toǵay obrazında ómirdegi adasıwlar hám gúna háreketler mánisinde ayılıp tur. Gúrrin etiushiniń aldınan jolın keskeslep úsh haywan shıǵadı - arıslan, pantera, qasqır. Olar úsh gúnanı nıshanlaytuǵın obrazlar-hákimqumarlıq, maqtanshaqlıq, ashkózlik. Avtorǵa járdemge tanıs emes adam keledi. Bul biytanıs Dantenıń súyikli shayırı Vergiliydiń ruwxı eken. Poemada Vergiliy diniy emes ilimniń nıshanı. Vergiliy Dantenı dozaqtan hám pákleniwden alıp ótip, ruwxın saqlaw ushın joldı kórsetpekshi. Bunnan keyin beyishten Dantenı onıń súyiklisi Beatrice jeteleydi. Bul qızdıń obrazı abstraktlı dinge iseniushilik, diniy tálimniń nıshanı. Beyishten Dante qaytadan jerge qayıp keledi.

Poema úsh bólimnen turadı-«Dozaq», «Pákleniw», «Beyish». Dante óziniń jazǵan shıǵarmasın «Komediya» dep ataydı. Orta ásirlerde hár bir qayǵılı baslaması quwanışlı juwmaqlanatuǵın shıǵarmanı usı at penen ataǵan. «Iláhiyda»-anıqlamasın keyinrek bul poemanı oqıǵanlar qosadı. O dúnyanı Dante salastikalıq ilimniń kózqarasında súwretleydi. Jer dúnyanıń qozǵalmaytuǵın orayın quraydı. Onıń ortasında dozaq jaylasqan. Dozaqtıń dárwazasında qorqınıshlı jazıw bar-«Hár bir bul jerge kiriwshi,

úmitin di qaldır!». Dozaq júdá úlkeń sharshar formasında, 9-aylan-badan qosılǵan. Hár bir aylanbada bir belgili gúná jazalanadı, aylanba tómengen sayın gúnada, jazasında awırmaq boladı.

Birinshi aylanbada (limbe) azaplanbaǵan menen biraq qayǵılanıp atırǵan ruwxlar bar. Bul adamlar gúnalı bolmaǵan menen dińdi qabıl etpey olıp ketken, hám sol sebepli shirkewdiń úyretiwı boyınsha beyishke baralmaydı. Bul jerde Dante antik qaharmanlar hám shayırlar menen ushırasadı. Dozaqtıń ekinshi aylanbasında gúnalı muhabbat ushın jazalanadı. Gúnalı ruwxlar mángi dúbeleyde tiri dúnyadaǵı muhabbat ıshqısındaǵı sıyaqlı aylanıp júredi. Segizinshi aylanba onlaǵan qazıwılardan quralǵan. Olarda Dante jekkóretuǵın hárqıylı aldaw túrleri ushırasadı - ótirik boljawlar, jaǵımpazlıq, jalǵan pul soǵıw hám basqalar. Sońǵı toǵızınshı aylanbada satqınlar dıń ruwxları jazalanadı - olar muzlı úymede tońıp atadı. Dozaqtıń eń tomengi noqatında jerdiń orayında qudayǵa qarsı shıqqan perishte Lyucifer qamaqqa alınǵan. Qanatları menen qaǵıp turıp ol shamaldı shıǵaradı. Bul shamaldan toǵızınshı aylanba muzlaǵan. Óziniń úsh awzında ol úsh belgili satqınlar dı ezedi: Iudanı, Evangelie ańızına qaraǵanda Xristostı satqan hám Yuliy Cezardı óltirgen Brut hám Kassiydi. Xristos penen imperatordı satıw Dantenıń kóz-qarasında júdá awır gúná edi. Sol dáwirde Dante imperator hákimiyatın quwatlaǵan. Dantenıń shıǵarmasında gúnalıń jazası gúnanıń nıshanın sáwlelendiredi. Máselen, jawızlar qan dáryasında shomılıp júredi, jaǵımpazlar qorǵasın kiymlerge kiyingen.

Pákleniw biyik tawǵa jaylasqan. Onıń jeti aylanbasınıń hár qaysısında jeńil gúná islep qoyǵan óliler waqıtsha jazalanadı. Beyish aspannıń toǵız sferasında jaylasqan. Beyishke barǵanlar anaw yaki mınaw ıqlımda islegen xızmetlerine qaray jaylasadı.

Bul barlıq fantastika diniy isenimshiliktegi nıshanalar menen qurılǵan kompoziciya haqıyqıy turmıstı sáwlelendiredi. Dantenıń bayanlawında janlı obrazlar tiri kartinalardıń úlken panoraması

ashıladı. Shayır ol dúnyada óziniń kóp ǵana ólip ketken zamanlasların, ózine belgili bolǵan tariyxıy adamlardı hám ádebiy qaharmanlardı jaylastırǵan. Bul shayırga orta ásirlerdegi ilimniń maǵlıwmatları menen birge bay turmıslıq materiallardı qosıwǵa múmkinshilik berdi. Ólgenlerdiń ruwxların súwretley otırıp, olarǵa tiri adamlar menen gúrrińleskendey Dante óziniń dúnya tanıwın ashadı, ótmishke hám zamanına ótkir baha beredi. Solay etip, o dúnyadaǵı obrazlar arqalı óz zamanınıń dáwirin, onıń jańa táreplerin súwretleydi.

Bul poema jańa zaman shegarasındaǵı Italiya turmısınıń úlken enciklopediyası bolıp tabıladı. Bul dóretpede burınǵı ótker dáwir menen jańa dúnya arasındaǵı qarama-qarsılıqlar sáwlelengen. Avtor poemasını diniy uǵım formasında jobalastırǵan. Sonıń menen birge, dástúriy katolikler túsiginde turıp Dante bul shıǵarmasında aldınǵı qatardaǵı ideyalardı beredi. Ol ideyalar kommuna-qalalardıń tez pát penen rawajlanıwınan kelip shıǵadı. Katolik bolıwına qaramastan, Dante katolikler dininiń joqarǵı avtoritetlerin áshkaralaydı, óziniń burjuaziyalıq áshkózlikke hám jalatayshılıqqa jek kóriwshiligin bildiredi. Poemanıń barlıǵı, ásirese, «Dozaq» bólimi, ótkir siyasiy gúrestitiń ruwxı menen suwǵarılǵan. Turmıstaǵı heshkimniń tárepinde bolmaytuǵın natıq adamlardı shayıır jek kóriwshilik sezimler menen súwretlegen. Olardıń ruwxları toparı menen «Dozaqtıń» esiginiń aldında aylanıp turadı hám bulardı «dozaqqa»da, «beyishke» de kirgizbeydi. O dúnyadaǵı súwretlegen kartinalarda Dantenıń kóz aldında tuwılǵan qalası Florenciyanıń, táǵdirler, adamlar, úrp-ádetler, jámiyetlik ómirdiń waqıyalarınan obrazları birdey eleslep turadı. Poemada avtordıń simpatiyaları hám jek kóriwleri ayqın bólingen. Imperator Genrix ushın beyishte taxt tayarlanıp qoyılǵan, al dozaqta Dantenıń siyasiy dushpanı Papa Bonifaciydi kútip tur. Dante rásmiy katolik dinin ótkir sınaǵa aladı. «Dozaq» bóliminiń 19 qosıǵı dindi basqarıwshı Papalarǵa arnalǵan. Avtor

ayırıqsha qazılған оydıń ishinde pul ushın diniy lawazımlardı satqan Papalardıń ruwxın jazalanıp atırғанlıǵın súwretleydi. Bonifaciydıń aldında bolǵan Nikolay III jerdiń jarıǵına bası tómén qaray tıǵılǵan, al jerde qalǵan ayaqlarınıń tabanların ot jalap tur. Dante jaqınlaǵan waqtında Nikolay III Bonifaciydi óziniń ornına almastırıwǵa kelgen shıǵar dep oılaydı. Álbette, bul shayırdıń bergen mánisli súwretlemesi. Dante jazalanıp atırǵan Papaǵa áshkaralawshı gáplerdi aytadı. Bul jerde shayırdıń óziniń kózqaraslarındaǵı qarama-qarsılıqlar kórinip turadı. Dante din hám, onıń tazalaǵı ham gúresip atırǵanına isenimi kámil, biraq Dante dindi basqarıwshı orta ásirlerdegi eń joqarǵı abıroyǵa iye Papanı patas paraxor etip masqaralaydı.

Bul poemada Nikolay III penen Bonifaciydan basqa bir qansha din basqarıwshılar dozaqta jazalanadı. Diniy ideologiyaǵa Dantenıń kózqarasındaǵı qarama-qarsılıqları seziledi. Poemanıń dáslepki ideyası boyınsha oqıwshılardıń dıqqatı o dúnyadaǵı bolatuǵın jazaǵa awdarıw kerek edi. Biraq dóretpeniń barlıǵın, ásirese, onıń «Dozaq» bólimi bul ómirge, turmısqa, adamǵa bolǵan qızıǵıwshılıq penen suwǵarılǵan. Gúnalılar Dante menen ómirdegi isler haqqında gúrrińlesedi. Onınshı qosıǵında qaharman Farinattıń obrazı súwretlenedi. Ol Gibellinlerdiń kósemi. «Dozaqta» ol turmıstaǵı siyasiy gúres penen qızıqsınadı. «Florenciyadan quwılǵan Gibellinlerdiń táǵdiri maǵan ózimniń jazamnan da awıraraq batadı»-deydi ol Dantege. Sonday-aq ómirdegi kórgen Ugolinonıń azap-áqiretleri (bir waqıtları Rudjineri degen dushpanı Ugolinonıń balaları menen birge ashlıq minárına qamap óltirgen) poema oqıwshısın dozaqtaǵı azaplarǵa qaraǵanda da qattıraq tásirlendiredi.

Gumanizmnıń ideyaları Dantenıń poemasında bir-eki quramalı gúnalılardıń obrazında kórinedi. Gumanizm adamǵa degen qızıǵıwshılıq hám súyishilik, onıń azatlıǵı, baxtı hám hár tárepleme rawajlanıwı ushın gúres. Avtor óz kózqarasına qayshı

kelip insannıń erkinlikke umtılwın orta ásirlerdegi asketizm ideologiyasınan azatlıǵın quwatlaydı. «Dozaq» bóliminiń besinshi qosıǵında Francheska da Riminidiń ayanıshlı obrazı súwretlengen. Dante bul obrazda erkin muhabbatqa óz qatnasın bildiredi. Francheska aqsaq mayıpqa turmısqa berilgen edi hám ol jas Paolo degen jigitti súyip qaladı, usı gúnası ushın kúyew ekewin de óltiredi. Dante gúnalı muhabbat ushın olarǵa berilgen jazanı kórsetedi-olar mángi dúbeleyde aylanıp júredi.

Bul jerde avtordıń muhabbat psixologiyasına qızıǵıwshılıǵı, Francheska hám Paolo oqıǵan ricarlar romanınıń tásiriniń juwmaǵı kórsetilgeni menen xarakterli.

Poemada jáne bir márt, isker, sayaxatshı Ullis yaǵnıy Odisseydiń obrazı dóretilgen. Avtor onıń ruwxı menen dozaqtıń segizinshi aylanbasında ushırasadı. Ullis ómiriniń aqırında biytanı teńiz sayaxatına shıqqan waqtında Batistaǵı jerlerge barǵanlıǵı haqqında Dante hám Vergiliyǵa ayıp beredi. Ullis qasındaǵı jolawshıları menen Batistaǵı úlken tawdıń qasına jetip baradı. Orta ásirlerdegi túsinik boyınsha usı jerde pákleniw jaylasıwı kerek edi. Diniy qaǵıyda boyınsha, qadaǵan etilgen bul isi ushın ol teńizde qurban bolǵan. Dante Ullistıń obrazın súwretlep otırıp, jańa adam tipine, baslanıp atırǵan Oyanıw dáwiriniń batır sayaxatshı obrazına óz húrmetin bildiredi.

Poemadaǵı antik dáwirindegi epos qaharmanı tosattan payda bolǵan emes, avtor antik dúnyasınıń miyrasın qádirleydi hám ol dúnya menen keńnen tanısıw jańa tuwılıp atırǵan mádeniyattıń ayqın belgisi edi. Dante dozaqtıń birinshi aylanbasında ushırasqan bes ullı antik shayırlardıń tereń húrmetlewin bildiredi. Antik shayırlar dindi qabıl etpegenligi ushın beyishke baralmaydı. Olar Dantenı óz toparına kigizgenine avtor ózin baxıtlı sezedi.

Usılay etip, Dantenıń poemasında jańa ideologiyanıń dáslepki kórinisleri seziledi. Diniy janrdıń fantastikası hám diniy nıshanlar menen birge realizmnıń belgileri de bar. Dante janlı adam xarakterlerin súwretleydi. Máselen, sıqmar, mápikoy Papa, názik

Francheska, siyasiy isker Farinata, batır sayaxatshı Uliiss-bulardıń hámmesi janlı yadta qalatuǵın obrazlar. Olar dáwirdiń úrp-ádetlerin mámleketiń jámiyetlik turmısındaǵı bolıp atırǵan ózgerislerdi sáwlelendiredi. Solardıń ishinde jeke belgileri joq, abstraktlı Beatricheniń obrazi. «Iláhiyda komediya»nda, ásirese, kóp salıstırmalar realistlik formada berilgen. Dante olardı turmıs tarawı menen tábiyat dúnyasına hátteki óndiristen alıp súwretleydi. Bul obrazlıq poemanı ápiwayı túsiniكلي etedi. Dante saylandı ilimpazlar toparınan emes, al oqıwshılardıń keń massasınan xalıqqa baǵıshlaǵan. «Iláhiyda komediya»nıń «Jańa ómir sıyaqlı» Dante latin tilinde emes, al xalıq tilinde jazǵan hám solay etip, jańa italiyan ádebiy tiliniń dóreliwine tiykar salǵan. Bul tildiń tiykarın Dantenıń Watanı Florenciyadaǵı Toskan dialekti quraydı. Óziniń filosofiyalıq shıǵarmalarında da Dante xalıq tilindegi ádebiyattı dóretiw haqqında jazadı («Xalıq sózi», «Toy»). Dantenıń pikiri boyınsha, «xalıq tilinde jazılǵan ádebiyat-mınlardı toydıratuǵın nan». Ádebiyattıń xalıqqa túsiniKSiz latin tilinen jańadan qalıplesip atırǵan milliy tillerge ótiwi Oyanıw dáwirinde keń rawajlangan jónelis.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Orta ásirler haqqında túsiniK berin?
2. Orta ásirler dáwiriniń xarakterli belgileri qanday?
3. Katoliklerdiń dini hám kórkem ádebiyattıń rawajlanıwına dinniń tiygizgen tásiiri qanday?
4. Orta ásirlerdegi epos, bahalı miyras bolǵan janr qaysı?
5. Orta ásirlerdegi epostıń qaharmanı kim?
6. Rıcar mádeniyatı haqqında túsiniK berin?
7. Robin Gud haqqındaǵı balladanıń mazmunın aytıń?
8. Florenciya haqqında maǵlıwmat berin?
9. Dante Aligeriniń ómirbayanı haqqında maǵlıwmatlar berin?
10. «Iláhiyda komediya»sınıń janrı?

11. «Iláhiyda komediya»sınıń syujeti?
12. Dante Aligeridiń «Iláhiyda komediya»sında shayırdıń dúnyatanıw kózqaraslarınıń sáwleleniwi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. «Roland haqqındaǵı janr» qaysı xalıqtıń eposı?
A) Nemic
V) Ispan
S) Anglichan
D) Francuz
2. «Sid haqqındaǵı jır» qaysı xalıqtıń eposı?
A) Francuz
B) Nemis
S) Ispaniya
D) Italiya
3. Dante Aligeriydiń «Iláhiyda komediyasında» hár qıylı aldaw túrleri dozaqtıń qaysı aylanbasında jazalanǵan?
A) 6
B) 7
S) 8
D) 9
4. Dante Aligeridiń «Gózzal komediya» shıǵarmasınıń janrın anıqlań?
A) Gúrriń
V) Povest
S) Roman
D) Poema
5. «Sid haqqındaǵı jır» qaysı xalıqtıń eposı?
A) Francuz
B) Nemis
S) Ispaniya
D) Italiya

Ádebiyatlar

1. M.P.Alekseev, A.M.Jirmunskiy, S.S.Mokulskiy, A.A.Smirnov. İstoriya zarubejnoj literaturı. Srednie veka i vozrojdienie. M.: Vısshaya shkola, 1987.
2. S.V.Turaev, IB.Dyushen h.t.b. Zarubejnaya literatura. M.: Prosveshenie, 1977.
3. V.A.Skorodenko. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M.: Prosveshenie, 1969.
4. O.Kayumov. Chet el adabieti tarixi. T., Óqituvchi, 1979.
5. «Jahon adabieti» jurnali.
6. Lukov V.A. Itoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dney. M., «Akademiya», 2003.

TEMA: OYANÍW DÁWIRINDEGI ÁDEBIYAT

Joba:

- 1.Kirisiw. Oyanıw dáwiri haqqında túsiniq.
- 2.Gumanizm-Oyanıw dáwirindegi ádebiyattıń xarakterli belgisi.
- 3.Oyanıw dáwirindegi realizm. Italiya ádebiyatındaǵı gumanizm. Franchesko Petrarka hám Djovanni Bokachcho. Oyanıw dáwiriniń gumanistleri.
- 4.Fransua Rableniń dóretiwshiligi. «Gargantyua hám Pantagryuel» romanı. Romandaǵı pedagogikalıq ideyalar.

Tayanış túsiniqler

Oyanıw dáwiri haqqında túsiniq. Renessans. Oyanıw dáwiri atamasınıń dáslepki mánisi. Gumanizm-adamgershilik. Oyanıw dáwirindegi gumanizm. Kórkem ónerdiń tiykarǵı mazmunı. Dúnya ádebiyatı tariyxında realizmniń payda bolıwı. Oyanıw dáwirindegi kórkem óner-adamzattıń kórkem rawajlanıw tariyxındaǵı jańa qádem. Rafael, Petrarka, Rable-Oyanıw dáwiriniń wákilleri. Italiyadaǵı gumanizm. Poeziya hám proza. Franciyadaǵı gumanistlik ádebiyat, onıń wákili-Fransua Rable.

1.Kirisiw. Oyanıw dáwiri haqqında túsiniq.

XV ásirniń aqırı XVI ásirniń baslarına kelip Batıs Evropanıń kópshilik mámleketleri kapitalistlik rawajlanıw jolına ótedi. Burińǵı feodallıq jámiyettiń turnaǵı buzıladı, onıń dástúrleri hám qaǵıydaları joq boladı.

Bul jónelistiń dáslepki basqısı jańa mádeniyattıń gúllenip rawjlanıwı menen belgili boladı. Bul dáwirdi Oyanıw dáwiri yaki Renessans dep ataydı. Dáslep bul atama antik dáwirindegi miyrastıń turmısqa qaytıp keliwi degen mániste edi. XV-XVI ásirlerge kelip antik miyrasqa degen qızıǵıwshılıq ósedı, ol puxta

izertlenedi, antik kórkem ónerdiń shıǵarmalarına hám ilimine úlgi sıpatında qaraydı. Bul qızıǵıwshılıq jańa mádeniyattıń náliniń belgisindey bolıp Dantenıń dóretiwshiliginde bar edi. Oyanıw dáwiri ataması ekinshi awıspalı mánisi áhmiyetli bolıp tabıladı: Oyanıw-qayta tikleniw, uzaq dawam etken orta ásirlerdegi toqtap qalıwı.

Adamzattıń dóretiwshilik iskerligi hár túrli tarawlardagı ekonomikada, texnikada, siyasiy turmısta, jer sharınıń hám tábiyattıń izertleniwinde, poeziyada hám kórkem ónerde kórinedi. Bul tez pát penen rawajlanıw jámiyetke dóretiwshilik kúshlerdiń ósip barıwına baylanıslı boldı.

Ekonomikadagı ózgerisler ullı geografiyalıq jańalıqlarǵa baylanıslı, teńiz jollarınıń keńewin, sawdanıń, iri óndiristiń tuwılıwı jańa mádeniyattıń ósiwin payda etti. Teńiz arqalı bolǵan sayaxatlardan adamnıń dúnya tanıwı keńeyedi, mádeniy baylanıslar eń jayıp rawajlanadı. Koperniktiń ilimde kirgizgen jańalıqları, dúnya haqqındaǵı orta ásirlerdegi sxolastikalıq kóz-qaraslardı qıyratadı. Tábiyattı úyreniwge degen qızıǵıwshılıq tuwıladı.

2. Gumanizm-oyanıw dáwirindegi ádebiyattıń xarakterli belgisi

Ádebiyatta hám kórkem óner tarawlarında jańa baǵdar payda boladı-gumanizm (latın sózinen awdarganda-«adamgershilikli»). Dáslep gumanistler dep, diniy emes ilimler menen shuǵıllanǵan alımlardı ataǵan. Keyinirek bul sózge keń mánis beriledi-insandı joqarı baylıq dep, adamnıń baxıt huqıqın, garmoniyalıq rawajlanıwın, qorǵaytuǵının hám tastıyıqlaytuǵın dúnya kózqarasın túsinedi.

Oyanıw dáwirindegi Gumanizm-burjuaziyalıq rawajlanıw jámiyettiń barlıq talaplarına sáykes kelgen jılları, feodallıq eziwshilikten qutqarıw ushın burjuaziya xalıq penen birge bolǵan waqıtlarında pútkil xalıqlıq mánistegi ideyalarǵa sáwlelendirdi hám mádeniyattıń barlıq tarawlarında, sonıń ishinde, kórkem ádebiyatta da ullı baylıqlardı dóretti. Kórkem ónerdiń tiykarǵı mazmunı-insan, onıń turmısı, baxıtı ushın gúres boldı. Diniy

kózqarasta qarsı gúreste gumanistler antik dáwirindegi ádebiyattıń úlgerine tiykarlandı. Antik dáwirindegi miyrasta gumanistlerdi insańǵa degen súyiwshilik, ómirge degen qúshtarlıq qızıqtırdı.¹

Antik dáwirindegi qudaylardıń esteliklerinde gumanistler ájayıp ruwxı bay, ózleriniń ideallarına jaqın obrazdı kóredi. Antik ádebiyatında gumanistlerdi adamnıń psixologiyalıq hár túrli ishki keshirmeleri, olardıń qızıǵıwshılıǵı, iskerligi qızıqtıradı.

Oyanıw dáwirindegi gumanistik ádebiyat tolıǵı menen insan temasına baǵıshlanǵan hám onıń erkin rawajlanıwına qarsı turǵan barlıq kúshlerge bolǵan gúreslerdi jırlaǵan.

Ádebiyatta eń úlken tema-insannıń gózzal sezimi sıpatında muhabbat kórsetiledi. Gumanistler óz erki menen turmısqa shıǵıw huqıqın qorǵaydı.

3. Oyanıw dáwirindegi realizm.

Italiya ádebiyatındaǵı gumanizm.

Franchesko Petrarka hám Djovanni Bokachcho. Oyanıw dáwiriniń gumanistleri.

Dúnya ádebiyatı tariyxında realizmniń payda bolıwı haqqında hár qıylı kózqaraslar bar. Mifologiyalıq bilim menen baylanısqa antik dáwirindegi kórkem ónerdegi realizmniń ózine tán rawajlanıw belgileri bar dep te esaplanadı. Erte dáwirdegi orta ásirler ádebiyatında da diniy ústemlikke qarsı kóp ǵana shıǵarmalarda da realistlik belgiler ushırasadı.

Oyanıw dáwirindegi kórkem óner-bul adamzattıń kórkem rawajlanıw tariyxındaǵı jańa qádem bolıp tabıladı. Bul dáwirlerdi orta ásirlerdegi shekleniw joytıladı. Insańǵa degen diniy kózqaras ózgeredi. Solay etip, dúnya hám adamtanıw jónelisi baslanadı. Oyanıw dáwirindegi kórkem óner obrazlardıń salmaǵı menen tańlandıradı. Oyanıw dáwirindegi realizmniń jetiskenligi-er júrek adamnıń obrazı. Bul realizmdı idealastırılǵan dep te ataydı. Haqıyqatında da, obrazdıń

¹ С.В.Тураев, И.Б.Дюшен х.т.б. Зарубежная литература. М.: Просвещение, 1977. С.36-42.

idealastırılıwı Rafaeldiń «Madonna»larında, Shekspirdiń komediyalarında, Petrarkanıń poeziyasında seziledi. Biraq bul ideallastırılğan obrazlar da shayır hám xudojnikler turmıshlıq negizge tiykarlanadı. Olar real adamdağı gózzallıq hám saltanattı ashıwğa tırısadı. Bul tek sırtqı kórinistegi sulıwlıq emes, al ishki ruwxıy gózzallıqtı ashıp kórsetiw. Idealastırılwğa umtıw turmıs reallıǵınan qashıw emes. Diniy asketizmge qarsı gúreske Oyanıw dáwirindegi kórkem óner turmıs quwanışların ulıǵlaydı. Din ideologiyasına qarsı Oyanıw dáwiriniń xudojnikleri adamnıń denesiniń sulıwlıǵın kartinalarda, mramorda ulıǵlaǵan. Rable óz romanın fantastikalıq asıra súwretlewlerde qurıp otırıp, ertek obrazların dóretip, ómirde onıń barlıq quwanışları hám lázzetleri menen jırlaydı. Fantastika Oyanıw dáwirindegi realizmnıń ajıralmas bólegi boladı. Ol arqalı xudojnikler óz ideyaların tolıǵıraq ashadı. Fantastikanıń maqseti de realizm menen bir-úliwmalastırılğan obrazlardı dóretiw, dúnyanıń keń kartinasın sáwlelendiriw. Oyanıw dáwirindegi súwretshilerdiń kóp kartinalarınıń syujeti xristian yaki antik mifologiyasınan alınǵan. Biraq olardıń hár qaysısında janlı dáwir qaharman turadı. Kóp ǵana qaharmanlar jaqsılıqtı qorǵaytuǵın ıllı obrazlar bolıp dóretilgen. Biraq turmıstıń ózi ideal emes, jaqsılıqtıń qasında jamanlıq ta bar. Máselen, Otelloniń qasında zulım Yago turadı. Shekspirdiń tragediyalarındaǵı jawızlardıń obrazları ózinshe salmaqılı-«Makbet», «Richard III». Bul jerde de úlken obrazlardı dóretiwge úlken umtıwshılıq seziledi.

Oyanıw dáwiriniń juwmaqlawshı basqıshında realizmnıń xarakterini ózgerip baslaydı. Súwretlew ónerinde garmoniya sezimi joytıladı hám jańa stil rawajlana baslaydı-Barokko. Solay etip, Oyanıw dáwirindegi realizm degen túsinik-qadaǵan qaǵıydalar jıynaǵı emes, ol antik dáwirindegi realizmnen de hám bunnan sońǵı dáwirlerdegi, máselen, XIX ásirdegi realizmine ayırmashılıǵı seziledi. Oyanıw dáwirinen sońǵı dáwirlerinde qanday iri kórkem jetiskenlikler dóretilmesin bári-bir renessans dáwiriniń realizmniń óziniń áhmiyetin joytıpaydı. Ullı jazıwshılar barlıq dáwirlerde

bolǵan, biraq olardıń hesh qaysısı Shekspirdiń tragediyalarındaǵı epikalıq keńislekke jete almadı hám hesh bir jazıwshı «Don Kixot», «Gargantıyua hám Pantagryuel» tipindegi roman dóretpedi.

Oyanıw dáwiriniń mádeniyatı birinshi bolıp Italiyada tuwıladı. Bul mámleket basqalarǵa qaraǵanda, burjuazialıq rawajlanıw jolına burınraq ótedi. Italiyada XIV ásirdeń ózinde gumanistlik ádebiyatıń ullı dóretpeleri payda boladı. Italiyalıq gumanizm ayırıqsha ómir yoshlıǵı menen, insan gózzallıǵınıń kórkem ónerdiń barlıq túrlerinde súwretleniwi menen ajralıp turadı. Danteden keyin bul elde Oyanıw dáwiriniń birinshi shayıwı hám gumanist alımı Franchesko Petrarka (1304-1374) óz shıǵarmaların dóretken. Petrarkanıń súyikli qızı Lauraǵa baǵıshlanǵan qosıqlar toplamı-ashıq bolǵan jigittiń názik ishki keshirmelerin ashqan gumanistlik poeziyasınıń birinshi úlgesi edi.

Djovanni Bokachcho (1313-1375) gumanizmnıń realistlik prozasın dóretken. Onıń ájayıp dóretpesi-«Dekameron» toplamı. Grek sózinen «on kúnlık» degen mánisti bildiredi. Waqıya Florenciyadaǵı chuma keselińiń súwretleniwinen baslanadı hám jüz novellardan turadı. Bul novellalarda on kún dawamında on jigit hám qız kesellengen qaladan shıǵıp ketkenligi haqqında bayan etiledi. Bul dóretpede dáwirdiń realistlik súwretlemesi. Din ideologiyasın qıyratıp insannıń ómir quwanışlarına huqıqlı ekenligin tastıyıqlaydı. Olarda din hám din iyeleri áshkaralanadı. Hár qıylı diniy salt-dástúrlер, diniy sıyıw kóz boyawshılıq sıpıtında ótkir singa alınǵan. Bokachchonıń novellalarında muhabbat ájayıp maqtanışlı sezim etip beriledi. Tórtinshi kúnniń birinshi novellasında márt jas hayal Gismonda graftıń qızı ákesiniń xızmetshisine ashıq bolıp qaladı. Jámiyetlik bóliniwlerge qarsı shıǵadı hám muhabbattı qorǵap qurban boladı.

4.Fransua Rableniń dóretiliwshiligi. «Gargantıyua hám Pantagryuel» romanı. Romandaǵı pedagogikalıq ideyalar

Fransua Rable (1494-1553) kishkene Shinon degen qalada dúnyaǵa keledi. Atası diyqan bolǵan, ákesi advokat, úylengennen keyin bir jerdiń iyesi boladı. Rableniń balalıǵı fermada ótedi hám

ol awıl turmısın jaqsı bileđi. Jaslıǵında monastırǵa (diniy mektepke) kirgen, biraq monaxlardıń turmıs qaǵıydaları jas gumanist Rablege jerkenishli boldı hám ol monastırdı taslap ketedi. Medicinalıq fakultetke kiredi, onı pitkergennen soń Monpele qalasında emlewkanada shıpaker bolıp isleydi. Bilimge qızıqqan ol tabiiy ilimler menen shuǵıllanadı, óz dáwiriniń eń sawatlı adamlarınıń biri bolǵan. Episkoptıń úyindegi shıpakeri sıpatında (joqarı lawazımlı diplomat) Rimge eki ret sayaxatqa barıp qaytqan. Onıń «Gargantyua hám Pantagryuel» romanı Franciyada gumanistlik ádebiyatınıń joqarı biyigi.¹

Roman bes kitaptan turadı, basqalarınan burın 1532-jılı Pantagryuel haqqında ekinshi kitabı basılıp shıǵadı hám eki jıldan soń onıń ákesi Gargantyuaǵa arnalǵan birinshi kitabı shıǵadı. Eń sońǵı besinshi kitap avtordıń óliminen keyin baspadan shıqqan. Romannıń syujetlik tiykari-dáv koroller haqqındaǵı ertek, francuz xalqınıń awız-eki dóretiwshiligi menen tıǵız baylanıslı. Ol komikalıq xronikadan (ullı hám úlken dáv Gargantyua haqqında) alıńǵan. Dóretpedege kewilli, qopal satira, aldawshılıq hám eziwshilikti áshkaralaw xalıq keypiyatına jaqın.

Rable óz qaharmanların qızıǵıwshılıq penen súwretleydi, bolmaytuǵın ólshemdegi gigantlar, olardıń turmısındaǵı kúlkili mayda-shúydesine toqtaydı. Júdá kóp sandaǵı jegen awqatların hám t.b. Gargantyuanıń dúnyaǵa keliwi haqqındaǵı ájayıp waqıya. Duzlaw ushın soyılǵan úsh júz alpıs jeti mın on tórt ógizdiń ishek – qarınların tez joq qılıw ushın ótkerilgen toydan keyin boladı.

Bunday giperbolalar yaǵnıy asıra súwretmeler romanda júdá kóp. Hár qıylı fantastikalıq qıyallar romanǵa yoshlı, gey bir jerlerinde qopal formasın beredi. Bunıń barlıǵı baǵınıw hám qayıl bolıw diniy principlerine qarsı dóretilgen. Gigant dene obrazları kúlkili yumor formasında ómir quwanışların ulıǵlaydı. Biraq avtor áshkózlikti, tártipsizlikti jırlamaydı. Fantastika menen

yumor astında romanda tereń mánis bar, feodallıq qaǵıydalardıń ayawsız áshkaralanıwı, erkinlik hám baxıttıń gumanistlik idealı, tereń adamgershilikli, hár tárepleme garmoniyalıq rawajlangan shaxs idealın jırlaw. Romandaǵı eki qaharman-ákesi hám balası-usı ideallar. Gargantyua haqqındaǵı birinshi kitap ideyalıq ótkirliǵı hám optimizm ayırıqshalanıw turadı. Rable romanda úlken pedagogikalıq mashqalalardı sheshedi. Gargantyuanıń birinshi ustazı Tyubal Olofernıń tárbiyası haqqındaǵı bayanlaw sxolastikalıq pedagogikaǵa bolǵan ayawsız satira. Sxolastikalıq pedagogika balanı artta qaldıradı, hár bir iskerliǵın óltiredi. Tawsılmaytuǵın uyqılı oyaw ómir obrazı, górxawlıq, qızıqsız diniy dástúrler hám eń baslısı túsiniksiz yadlawlar. Sxolast Gargantyuaǵa álibpeni sonday etip úyretedi, ol yadtan aytıwı múmkin edi, izinen aldınǵa qaray hám ayta alǵan. Bunday qılıp yadlaw ushın bes jıl hám úsh ay waqt ótken. Bul oqıwǵa qaramaqarsı jańa gumanistlik pedagogikanıń idealı qoyıladı. Ol ideal Gargantyuanıń ekinshi ustazı, Ponokrattıń sistemasında iske asırılǵan. Bul pedagogikanıń maqseti miynetkesh, isker, hár tárepleme fizikalıq jaqtan da, aqıl oyı jaǵın da rawajlangan insandı tárbiyalaw. Ponokrat shákirtin bos waqıttı joyıtpawǵa úyretedi. Kitaplardı oqıw menen birge, Gargantyua at shabiw, júziw, atletika, áskeriy shınıǵıwları úyrenedi.

Bilimge úyretiw arqalı metodikada Rable teoriya menen ámeliyattıń baylanısın kórsetedi. Gargantyua ustazı menen hár bir keshte aspandaǵı juldızları qaraydı, seyillerde hár qıylı shóplerdi jıynaydı. Rablenıń kópshilik ideyaları keyingi ásirlerdegi pedagogikanıń tiykarına kirgen.

Romanda korol Pikrosholdıń Gargantyuanıń ákesi Granguzege ashqan urısı haqqında sóz etiledi. Bul jerde avtor feodallardıń basıp alıwshılıq urısların ótkir satıraǵa alǵan. Ózine tán giperbolalıq stilde urısqa sebepshi bolǵan mayda waqıyanı kúlkige aladı. Granguzenıń júzim baǵmanları menen Pikrosholdıń nanbayshıları

¹ С.В.Тураев, И.Б.Дюшен х.т.б. Зарубежная литература. М.: Просвещение, 1977. С. 42-47.

arasında onlağan shórek ústinde tóbeles boladı. Ayırıqsha satiralıq ótkirlik penen Pikrosholğa onıń wázirleri úyretken dúnyanı basıp alıw haqqındaǵı ármanları kúlkige alınǵan.

Rable baspashılardıń xalıqtı talaghanlıǵın realistlik súwretlemede beredi. Óziniń unamlı kóz-qarasların avtor Granguzenıń siyasatında bildirgen. Korol qalay bolmasın urıstan qashpaqshı, xalqın qan-tógispeden aman alıp qalmaqshı, biraq dushpannıń shabıwın qıyratıwshı kúsh penen kútip aladı. Granguzenıń tili menen Rable gumanistlik ideyaları bildiredi.

Oyanıw dáwiriniń kópshilik oyshıları uqsas pikirlerdi bildirgen edi. Feodallar arasındaǵı kelispewshilik, tartıslar jańa ekonomika hám mádeniyatnıń rawajlanıwına úlken kesent tuwdırdı. Biraq zamanlaslarına salıstırǵanda, Rablenıń urıs haqqındaǵı oyları idealındaǵı alǵa ilgerilewshilik ayqınlasqan. Birinshi kitabınıń aqırında, baxıtlı jámiyetnıń idealı súwretlengen, Rablenıń pikiri boyınsha, gumanistlik ármanlardıń iske asırıwındaǵı joqarǵı jetiskenlik usı boladı dep esaplaydı.

Bul Telema shirkewi Gargantyuanıń búyrıǵı boyınsha din wákili monax Jan ushın qurılǵan. Jan xalıq wákili, romandaǵı unamlı qaharmanlardıń birewi. Ol basqa diniy wákillerge uqsamaǵan: isker, aq kókirek, márt, shaqqan, yoshlı, jaqsı kiyingen. Pikrosholdıń áskerleriniń hújiminiń waqtında basqa monaxlar namaz oqıp atırǵanda Jan bir ózi quraldıń ornına krest aǵashın alıp monastırdıń júzimliklerin dushpannan qorgawǵa shıǵadı. Shirkew Jannıń tilegi boyınsha áskeriy qaharmanlıqları ushın sıylıq retinde qurılǵan. Ásketlerdiń shirkewine qarama-qarsı jańa formada islendi. Telema degen atamanıń ózi grek tilinde «erkin niyet» degen mánisti bildiredi. Basqa shirkewlerdegi turmıs aǵımına qaraǵanda Telema shirkewinde hesh qaǵıydalar ushıraspaydı. Bul jerde mayıp hám esawanlar qabıl etilmeydi. Al kerisinshе, deni saw, sulıw jaslar, erler hám hayallar qabıl etiledi. Hár biri neke qurıwǵa, erkin jasawǵa huqıqlı. Shirkewdiń sırtqı kórinisi, binanıń gózzallıǵı, turmıstaǵı mádeniyat hám jetiskenlik, bay

kitapxana, altı tildegi kitapları menen barlıǵı ómirdiń tolıqlıǵın, insannıń mápleriniń orınlanıwın bildiriw kerek. Telema shirkewindegi turmıstıń áhmiyetli belgisi-bul ulıwma tatıwlıq, qızıǵıwshılıqtıń garmoniyası. Jámaat hám jeke insannıń mápleriniń birliǵi keyingi waqıtlarda da óz bahalıǵın joyıtpaǵǵan ájayıp ideya.

Romannıń ekinshi kitabında hám onnan sońǵılarda qaharmanlar Gargantyuanıń ulı, Pantagryuel hám onıń dosları, usılardıń ishinde, Panurgtıń obrazı qızıqlı. Bul jarlı student, urıńǵır hám menmen, biraq kewilli hám feodallardeń abıroyların pisent etpewshiligi ózine tartadı.

Romannıń bastan aqırına shekem Rable bilimge, adamzat mádeniyatına degen sheksiz súyiwshiligin bildiredi. Diniy ilimdi, eki júzliklikti, bilimsizlikti ayawsız áshkaralaydı. Ekinshi kitabında Gargantyua Pantagryuelge xat jazadı hám bul xattá ilimdi úyreniwdi mádeniyatnıń gúlleniwin ulıǵlaydı.

Romannıń eń sońǵı eki kitabında Rable Pantagryueldiń hám onıń doslarınıń sayaxatı haqqında sóz etedi. Bul sayaxat simvold retinde alınǵan, ájayıp atawlardıń súwretlemelerinde ekinshi mánisi bar-francuz jámiyetlik turmısınıń satiralıq kórinisi. Rablenıń romanı awır feodallıq diniy eziwler, diniy tartıslar dáwirinde jazılǵan. XVI ásirdiń 30-jılların aqırında Franciyadaǵı korol húkimeti katolikler dinin quwatlap katoliklerdiń reakciya jolına ótedi.

Avtordıń kitapları qadaǵan etilip, ózi din tárepinen qudalanadı. Rablenıń bul ájayıp dóretpesi Evropa renessans dáwirindegi kórkem jetiskelikleriniń birewi bolıp tabıladı, sonı menen birge bul roman Orta ásirlerdegi mádeniyat penen baylanıslı, xalıq turmısına, xalıq sált-dástúrlerine jaqın keledi.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Oyanıw dáwiri dep qaysı ásirlerdi ataydı?
2. Oyanıw dáwiriniń tiykarǵı mánisi qanday?
3. Gumanizm baǵdarına túsiniq berin?

4. Gumanistik ádebiyatının tiykargı maqseti?
5. Oyanıw dáwirindegi realizmın ózgesheligi?
6. Italiyadaǵı Oyanıw dáwirine sıpatlama berin?
7. Francheska Petrarkanın poeziyasının ózgesheligi?
8. Djovanni Bokachchonın realistlik prozası haqqında aytn?
9. «Dekameron» toplamının syujeti?
10. Fransua Rablenın ómirbayanı haqqında maǵlıwmatlar?
11. «Gargantuya hám Pantagryuel» romanının syujetlik tiykari?
12. «Gargantuya hám Pantagryuel» romanındaǵı pedagogikalıq ideyalar?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Fransua Rablennin tuwılǵan qalası qaysı?
 - A) Florenciya
 - V) Monpele
 - S) Shinon
 - D) Parij
2. «Tartyuf» komediyasınıń avtorı kim?
 - A) Kornel Per
 - V) Jan Rasin
 - S) Lafonten
 - D) Moler
3. Dramaturg Jan Batist Poklennin ádebiy laqabı qanday?
 - A) Moler
 - V) Shekspir
 - S) Volter
 - D) Bomarshe
4. Ámir Temur obrazın birinshi bolıp Evropa ádebiyatında jaratqan kim?
 - A) Djon Beyl
 - V) Kristofer Marlo
 - S) Djon Xeyvud
 - D) Vilyam Shekspir

Ádebiyatlar

1. S.V.Turaev, I.B.Dyushen, L.V.Kogan. Zarubejnaya literatura. M. Prosveshenie, 1977.
2. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M. Prosveshenie, 1969.
3. Chistyakova N.A., Vulix N.V. Istoriya antichnoj literaturı. Moskva.: Vısshaya shkola, 1977.
4. Deratani N.F., Timofeeva N.A. Xrestomatiya po antichnoj literature. t. 1. M., 1977.
5. Alimammedov A. Antik adabietı tarixi. T., O'qituvchi. 1975.
6. Antichnaya literatura. Pod red. professora Taxogodi A.A. M., 1986.
7. Kun. Áyyemgi Greciyanın mifleri hám legendaları. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1990.
8. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 1. Moskva. İzd. «Turan». Bishkek. 1997.
9. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 2. Moskva. İzd. «Turan». Bishkek. 1997.
10. Mifi narodov mira. Moskva. 1997.
11. Gomer. İliada. Odissey. Moskva. «Prosveshenie» 1987.
12. M.P.Alekseev, A.M.Jirmunskiy, S.S.Mokulskiy, A.A.Smırnov. İstoriya zarubejnoj literaturı. Srednie veka i vozrojdienie. M.: Vısshaya shkola, 1987.
13. V.A.Skorodenko. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M.: Prosveshenie, 1969.
14. Kayumov O. Chet el adabietı tarixi. T., O'qituvchi, 1979.
15. Azizov K., Kayumov O. Chet el adabietı tarixi. (XVIII-XX asirlar). T., O'qituvchi, 1987.
16. «Jahon adabietı» jurnalı.
17. Lukov V.A. İstoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dney. M., «Akademiya», 2003.

TEMA: VILYAM SHEKSPIRDİN DÓRETIWSHILIGI

Joba:

1. Shekspirge shekemgi anglichan dramasınıń rawajlanıwı.
2. Shekspirdiń ómir bayanı haqqında maǵlıwmat.
3. Shekspir dóretiwshiliginiń basqıshları. Sonetleri. Birinshi basqıshtaǵı dramaturgiyası. «Romeo hám Djuletta».
4. Ekinshi basqıshı. Gumanizmnıń ıdırawı. «Gamlet», «Otello» tragediyalarınń ideyalıq mazmunı.
5. Shekspirdiń dóretiwshiligindegi realizmnıń ózinsheligi.

Tayanish túsinipler

Angliya mámleketindegi Renessanstıń ózgesheligi. XVI ásiriniń birinshi yarımındaǵı dramalıq dóretpeler. Moralite. Interlyudiya. Djon Beyldiń pesaları. Djon Xeyvud interlyudiya dóretiwshisi. Kristofer Marlo. «Ullı Tamerlan» pesası hám onıń ideyası. «Globus» truppası. Avtorlıq mashqala. Shekspirdiń dóretiwshiliginiń úsh basqıshı. Sonetleriniń teması. Muhabbat haqqındaǵı jır. Shekspirdiń komediyaalarınń tematikası. Shekspirdiń «Gamlet», «Otello» tragediyaları.

1. Shekspirge shekemgi anglichan dramasınıń rawajlanıwı.

Angliyadaǵı Oyanıw dáwirinde drama janrı ayrıqsha kúshli rawajlandı. Angliyadaǵı «Renessans» teatrı Evropanıń basqa mámleketlerine qaraǵanda ózgeshe jolı menen qalıplesti. Máselen, Franciya menen Italiyaǵa qaraǵanda orta ásirler teatrınan jańa dáwirge rawajlanıw jolı organikalıq xarakterde boldı.

Antik dáwirindegi hám Evropanıń gumanistlik dramaturgiyasınan tásirlenip anglichan draması tiykarınan óziniń xalıqlıq xarakterin saqlap qaladı. Orta ásirlerdegi qalıplesken drama

janrları Moralite hám interlyudiya anglichan dramasınıń tırnaǵı boldı.

Shekspirge shekem Angliyada kóp ǵana ullı dramaturglerdiń atları belgili. Anglichan dramasınıń gúllenip rawajlangan dáwiri Koroleva Elizavetaniń (1558-1603) taxtta bolǵan jıllarına tuwrı keledi hám bul dramaturgiyanı Elizavetani dep ataydı.

XVI ásirdeń birinshi yarımında Angliyada Moralite hám interlyudiya janrları keń taraladı. Moralite («násiyatlı háreket») jańa gumanistlik ideyalardı taratıw ushın qolaylı forma boldı, sonıń ushın da gumanistler usı janrdan paydalandı. Tiykargı ózgesheligi allegoriya hám násiyatgóylik edi. Moralite tiykarında tariyxıy drama qalıplese baslaydı. Tariyxıy dramaǵa tiykar salıwshı dramaturg Djon Beyl.

«Angliyanıń koroli Ioann haqqında» pyesa Angliyanıń tariyxıy ótmishine baǵıshlangan. Pyesada Ioann koroldıń ideallastırılǵan obrazı sáwlelengen. Bul pyesa dramaturgke ózi jasaǵan jámiyettegi diniy hám jámiyetlik turmıs mashqalaların sheshiw ushın dóretilgen. Ekinshi bir rawajlangan janr interlyudiya, olardıń mazmunı komediyalıq xarakterde bolǵan, syujeti ushın hár qıylı kúlkili waqıyalar alınǵan. Interlyudiyalardıń birinshi dóretiwshisi Djon Xeyvud.

Shekspirge shekemgi talantlı dramaturglerdiń biri Kristofer Marlo. Ol Kenterbeli qalasındaǵı jarlı ayaq kiyim tigiwshısınıń ulı bolǵan. Doslarınń járdeminde ol Kembridj universitetine oqıwǵa kiredi. Bakalavr dárejesine iye bolıp, sońınan magistr boladı. Teatrǵa qızıǵadı, bir waqıtları ózi akter bolǵan. 1587-jılı Londonga kelip, dóretiwshilik isleri menen shuǵıllanıw ketedi. Marlonıń dúnyatanıw kózqarasında Renessans dáwiriniń Titan ideyaların sáwlelendiriwshi belgileri bar. Onıń birinshi pyesası «Ullı Tamerlan» dep ataladı, bul pyesa 1587-jılǵa jaqın jazılǵan, London teatrlarınıń saxnalarında tabıslı qoyılǵan. Dramaturgtiń qıyalı boyınsha, bul qaharmanlıq drama, haqıyqatında da

dramadağı háreket hám mazmun saqıpqıran Ámir Temirdiń ullı titan obrazın jaratqan. Ámir Temirdiń obrazında Oyanıw dáwiriniń jańa adamınıń sıpatlaması bar.

2. Shekspirdiń ómir bayanı haqqında maǵlıwmat.

Angliyadağı ullı dramaturg-gumanist Vilyam Shekspir. Onıń dóretiwshiligi Oyanıw dáwirindegi ádebiyattıń joqarǵı shuńı.¹

Shekspirdiń dáslepki ómirbayanı onıń zamanlaslarınıń hámmesi joq bolǵannan keyin jazıladı. Sonıń ushın da ómirine tiyisli maǵlıwmatlar júdá az.

Vilyam Shekspir (1564-1616) kishkene awıllıq qala Stratfordta dúnyaǵa kelgen. Onıń áqesi bay usta bolǵan, sawda menen hám qolǵap óneri menen shuǵıllanǵan. Qaladağı abıroylı adamlardıń biri bolıp, bir waqıtları hákim lawazımında da turǵan.

Shekspir grammatikalıq dep atalǵan mektepte oqıydı, 18 jasında úylenedi, 1587-jılǵa jaqın Londonga kóshedi. Bul jerde texnikalıq jumısqa kiredi, keyinirek London teatrınıń birinshi tiykarın salıwshı Berbedjdiń truppasına jumısqa kiredi. 1599-jıldan baslap bul truppa «Globus» dep atalǵan úlken teatrda oynaydı. Usı jerde Shekspirdiń barlıq turmısı ótedi.

Kishkene rollerde akter bolıp xızmet etedi. Góne pyesalardıń qayta isleniwin Shekspirge tapsıradı, waqıt ótkennen soń Shekspirdiń ózi de pyesalar dórete baslaydı hám úlken dańqqa iye boladı. 1612-jılı Shekspir teatrı taslap ketedi hám óz tuwılǵan qalasına qaytıp keledi.

Ómirbayanına tiyisli maǵlıwmatlardıń az bolıwı sebepli ádebiyattanıwda Shekspirge qarsı boljawlar payda boldı. Yaǵnıy akter Vilyam Shekspir pyesalardıń avtorı emes, bul pyesalardı Shekspirge zamanlas aristokrat adamlar jazǵan hám Shekspirdiń atın satıp alǵan. Bul teoriyanıń tárepdarları Shekspirdiń

dóretpelerin hár qıylı adamlarǵa qosadı. Belgili alım hám filosof-Bekon, yaki bolmasa graf Retlend. Biraq bul teoriya qáte boljawlardan turadı. Haqıyeqatında Shekspirdiń ózi dóretken biybaha miyras ekenligi dáliylendi.

Shekspir óz dáwiriniń tariyxıy qarama-qarsılıqların, ótmish penen jańa ómir arasındagı úlken gúreslerdi kórkem súwretlew arqalı tereń sheberlikke jetilisti. Úlken titanlıq obrazlarda ol jańa jámiyettiń tuwılıwın sáwlelendirdi. Shekspirdiń dóretiwshiligi dúnya dramaturgiyası tariyxında úlken bir dáwirdi quraydı, qızıqlı háreketti qurıwdağı sheberligi, dáwirdegi qarama-qarsılıqtı sáwlelendiretuǵın konfliktlerdi tereń súwretleniw sheberligi menen Shekspir ózinen aldınǵı jasaǵan dramaturglerden joqarı shıqtı. Insandı súwretlew kórkem ónerdiń adam sezimleriniń hám tartıslarınıń psixologiyalıq keshirmelerin ashıwda Shekspir jańa basqıshtı taptı.

3. Shekspirdiń dóretiwshiliginiń basqıshları. Sonetleri. Birinshi basqıshtaǵı dramaturgiyası. «Romeo hám Djuletta».

Shekspirdiń dóretiwshilik jolı XVI ásirdiń 80-jıllar aqırınan baslanıp 1612-jılǵa shekem dawam etedi. Dramaturgtıń dóretiwshilik jolı úsh basqıshтан ibarat. Bul basqıshlar bir-birinen shıǵarmalardıń mazmunı hám stili boyınsha ajuralıp turadı. Bul ayırmashılıqlar jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanıslı boladı.

Birinshi basqısh – XVI ásirdiń 90-jılları Shekspir yoshlı, quwanışlı komediyalardı tariyxıy xronikalardı jazadı (Angliya tariyxına baǵıslanǵan pyesalar), sonday-aq «Romeo hám Djuletta» tragediyasın dóretdi. Usı dáwirde dramaturg eki poema hám sonetlerin de jazǵan. Biraq sonetleri 1609-jılı baspadan shıǵadı.

Ekinshi basqısh 1601-1608-jılları Shekspir óziniń ataqlı tragediyaların dóretken.

¹ С.В.Тураев, И.Б.Дюшен х.т.б. Зарубежная литература. М.: Просвещение, 1977. С.47-59.

Úshinshi basqishta, 1608-1612-jılları Shekspirdiń jazǵan pyesalarındaǵı waqıyalar erteklik janrdı jazılǵan, Shekspirdiń ózi hám onıń zamanasları bul pyesalardı komediyalar dep ataydı.

Shekspirdiń sonetleri Oyanıw dáwiriniń lirikalıq poeziyasınıń ájayıp úlgileri bolıp tabıladı. Ol sonetlerde muhabbat, doslıq temaları súwretlegen, ómir hám kórkem óner, kórkem sóz ustasınıń wazıypası haqqında oy-pikirleri sáwlelengen.

Shekspirdiń sonetleriniń ózgesheligi-bul insannıń názik ishki psixologiyalıq keshirmelerin kórkem sózde jetkeriw, kútilmegen gózzal obrazlardı jaratıw. Shekspirdiń sonetleriniń ishinde kurtuaz ádebiyatı lirikasında qalıplesip kiyatırǵan, ideallastırılǵan hayal-qızlar obrazın súwretlew dástúrine avtordıń qarsı shıqqan pikirlerin jırlaytuǵın sonetler ayırıqsha orın aladı.

Shekspirdiń dáslepki dóretken pyesalarında adamlardıń poetikalıq obrazı, gózzal, adamgershilikli, kúshli, óz baxıtına iskerligi menen jetetuǵın qaharmanlar bar. Shekspirdiń bul dóretpelerinde insan baxıtına zıyan tiygizetuǵın feodallıq kóz-qaraslar ótkir sınaǵa alınǵan.

Shekspirdiń ataqlı «Romeo hám Djuletta» tragediyasınıń ideyalıq mazmunı usı táqılette edi. Erkin qálewi menen bolǵan muhabbat haqqındaǵı poetikalıq dóretpе. Pyesada gumanistlik muhabbatıń feodallıq qaǵıydalar menen qarama-qarsı keliwi súwretlenedi. Ata-analar arasındaǵı ruwlıq gúresler, sawlelenedi. Pyesadaǵı waqıya Italiyanıń Verona degen qalasında bolıp ótedi. Tiyarǵı mashqala Angliyanıń dramaturgke jaqın turmıstan alınǵan bolsa da, biraq sáwlelengen tábiyat, Italiyanıń kórinisleri pesanıń lirikalıq syujetine sáykes keledi.

Eki ataqlı shańaraq-Montekki hám Kapuletti arasında áyyemnen kiyatırǵan óshpenli dushpanlıq eki jastıń baxıtına, Romeo hám Djulettaǵa kesent beredi.

Feodallıq qaǵıydalardı qıyratıp adamnıń shıǵısı emes, al onıń jeke insan ekenligi áhmiyetlirek dep tastıyıqlaydı.

Óz erkin qálewi menen súyiw tragediyada ullı sezim ekenligi jırlanadı. Óz muhabbatı ushın gúres, ata-analardıń eziwine qarsı shıǵıw, jaslardı qaharmanlıq islerge jeteleydi.

Tragediya lirizmǵa tolı. Pyesada muhabbat úlken poetikalıq kúsh penen jırlanǵan, ásirese, ayırım epizodlar Djulettanıń balkonda turıp óziniń ıshqı sezimleri haqqındaǵı sózleri, Romeo menen ushırasıwı hám t.b.

Bul lirikalıq kórinislerde názik sezimlerdiń sheberlik penen ashılıwı dramaturgtıń talantına tiyisli.

Tragediyadaǵı gumanistlik ideya tek ǵana Romeo hám Djulettanıń obrazlarında sáwlelenip qoymastan, basqa qaharmanlarda da seziledi. Bular Lorenzo, din wákili bolǵan menen din ideyalarınan qashıq, tábiyattı izertleytuǵın filosof. Romeo hám Djulettanıń dana, jasúlken, dostı sıpatında eki shańaraq arasındaǵı dushpanlıqtı toqtatıw niyetinde járdem beredi. Romeonıń jaqın jorası Merkucio-oyanıw dáwirindegi qaharman tipi. Merkucio xarakterinde dóretiwshilik fantaziya, ótkir oy hám ómirge degen qúshtarlıq bar. Merkucionıń mezgilsiz nabıt bolıwı qanlı dushpanlıqqa qarsı bolǵan qurbanlıqtı kórsetedi. Knyaz Eskaldıń obrazında avtordıń dana el basshısına bolǵan isenimi kórinedi.

Tragediyalardaǵı obrazlar hár tárepleme hám tereń ashılǵan. Djulettanıń xarakterine tek ıshqı sezimi emes, al sonday-aq aqıllılıq, batıllılıq hám ózin uslap biliwi tán. Romeonıń xarakterinde tez qızıp ketiw, ózin uslap turalmaw, pyesadaǵı hárekettiń rawajlanıw barısında ekewiniń xakteri ózgeredi. Djuletta dáslep sada boladı, anasına qarsı shıqpaydı, muhabbat ushın gúres qızdı qaharmanlıqqa tárbiyalaydı. Romeo pyesanıń dáslepki kórinislerinde kurtuaz sezimlerde tolı, Djulettanı haqıyqıy súygennen keyin bul jigit er jete baslaydı, ıshqı seziminiń kúshine túsinedi. Muhabbat Romeo ushın qaharmanlıq kúsh boladı. Djulettanıń ákesi hár tárepleme realistlik penen súwretlengen. Partıarxarlıq tártipte tárbiyalanǵan adam óz

shañarağında sheshim qabil etiwı óz qolında hám sonıñ menen birge miymandos, házilkesh, qızın ózinshe jaqsı kóretuğın adam.

Shekspirdiñ komediyalarında muhabbat hám insan baxtı mashqalası yoshlı hám jeñil sheshiledi. Yoshlı qaharmanlardıñ qıyalıy ótkir kúlkili qılwalı hesh kimgе zıyan keltirmeydi. «Jazğı tündeги tús» dep atalğan komediyasında házilkesh bolıp ertek personajları alıñan, Shekspir olardı súwretlewde anglichan xalıq awızeki dóretiwshiliginen paydalanğan. Qaharmanlardıñ quramalı qarım-qatnasları sıyqırlı gúldiñ suwınıñ járdeminde sheshiledi.

«12-tún» dep atalğan komediyasında súykimli qız Viola isker, muhabbatqa sadıq, ótkir oyılı, teñizdegi apatshılıqtıñ sebebi menen biytanı elge tusedi. Bul jerde ájayıp sayaxatlardı basınan keshiredi hám muhabbat penen baxıtqa erisedi. Bul komediyada Shekspir oyanıw dáwiriniñ mádeniyatına qarsı gúresetuğın Malvolioniñ obrázın dóretken.

Shekspirdiñ anglichan tariyxınan alıñan kópshilik pyesaları syujeti boyınsha XV ásirdegi waqıyalarına tiyisli. Biraq olar sonıñ menen birge Shekspirdiñ ózi jasağan dáwirdiñ tariyxıy processlerin sáwlelendiredi. Bul tiykarınan burıñğı feodallıq aristokratiyanıñ ıdırawı hám kúshli monarxiyanıñ bekkemleniwi edi. Pyesalar Watan súyiwshilik hám dana el basshısına isenim menen suwǵarılğan. Shekspir óz dáwirindegi monarxlardı ótkir sın kózqarasınan isenimli etip súwretleydi. Taxttı alıw jolında monarxlar zulımlıq, jınayatshılıq islerden paydalanğan. Zulım koroldiñ obrazi Shekspirdiñ «Korol Richard III» pesasında súwretlengen. Tuwılıwdan sıqılsız, ol barlıq kúshin taxttı alıw ushın hám óz hákimshiligin bekkemlew maqsetinde ushın jumsağan. Jolında turǵan barlıq adamlardı-inisin, kishkene jiyenlerin, al keyinrek taxttı alǵannan keyin óziniñ awızı bir adamların da joq qıladı. Ótkir boljawshı hám eki juzlik talantqa iye bola turıp Richard ledi Annanıñ muhabbatına jetisedi.

(Richard Annanıñ ómirlik joldasın óltiredi). Biraq Annadan paydalanıp bolǵannan soñ onı da joq qıladı.¹

Shekspir jaña dáwir adamlarınıñ xarakterlerindegi aqıl, iskerlik, óz baxtı ushın mártlik gúres, aldawshılıq hám qasındaǵılardı eziwge jumsalsa, zumıllıqqa aylanıp ketetuğının kórsetedi. Sebebi, bul adamlardıñ jeke mápi ǵana qızıqtıradı. Shekspir óziniñ tragediyalarında usınday zulım obrazlardı kóp kórsetedi.

4. Ekinshi basqışı. Gumanizmnıñ ıdırawı. «Gamlet», «Otello» tragediyalarınıñ ideyalıq mazmunı.

XVII ásirdegi baslarında Angliyanıñ jámiyetlik turmısında qıyın waqıyalar, qarama-qarsılıqlar payda bola baslaydı. Styuartlardıñ dinastiyası taxttı iyelegennen keyin (1603) anglichan monarxiyası, aristokratlar hám katolik dininiñ úlken reakciyalıq kúshine aylanıp ketedi. Ekinshi jaǵınan puritanlar bayraǵı astında shıǵıp kiyatırǵan jaña burjuaziya (anglichan diniy partiyası) gumanistlik mádeniyatınıñ zulım dushpanı boladı. Puritanlar oyanıw dáwiriniñ dáslepki jıllarındaǵı márt sayaxatshılar, sawdagerleri emes, házlik táreptarları bolǵan. Olardıñ ómiriniñ tiykarǵı maqseti-puldı jıynaw, usıdan kelip shıǵatuğın sıqmarlıq hám turmıstaǵı qadaǵan tártip. Kúlkili, yoshlı kórkem óner puritanlar tárepinen biykarlanadı. Olar teatrlardıñ izinen tusedi hám qalanıñ sırtına shıǵarıp jiberedi. Usılay etip, Angliyadaǵı gumanizm eki kúshli dushpanǵa duwshar keledi.

Gumanizmnıñ tragediyası, onıñ ideallarınıñ orınbawlawı, Shekspirdiñ ekinshi basqışındaǵı dóretpelerinde realistlik súwretlengen.

1601-jılı jazılǵan «Gamlet» tragediyasında Shekspir burıñǵı tariyxıy shaxzada Omlet haqqındaǵı anglichan pyesasınıñ syujetin qayta islegen.² Bul dóretpede dramaturg gumanizmnıñ tragediyasınıñ tereñ ashıp kórsetedi. Daniyanıñ shaxzadası Gamlet gumanizmge

¹ М.П.Алексеев, А.М.Жирмунский, С.С.Мокульский, А.А.Смирнов. История зарубежной литературы. Средние века и возрождение. М.: Высшая школа. 1987. С. 364-386.

² Shakespeare. "Gamlet". Tragedy. London. 1953.

dushpan bolǵan dúnya menen soqlıǵısqan gumanistıń obrazı. Gamlettıń ákesiniń jawızlıq penen ótiriliwi, jas jigittiń kóz aldında mámlekettegi bolıp atırǵan zulımlılıqtı ashıp kórsetedi. Atasınıń ólimi ushın ósh alıw Gamletke ápiwayı óshpenlik gúres emes. Gamlet ushın bul gúres jámiyetlik gúreske úlken hám qıyın tariyxıy máselege aylanadı. Biraq bul gúreste Gamlet irkilip qala beredi. Bunıń sebebi qaharmannıń ishki dúnyasındaǵı qarama-qarsılıqtan kelip shıǵadı. Gamlet Vittenberg universitetiniń talabası, kórkem óner teatrınıń ishqipazı, ózi qosıq jazadı. Avtor Gamlettıń tili menen kórkem ónerdiń principı realizm ekenligi haqqında tereń oylardı aytıradı. Gamlet sın oyılı insan, gumanistlik dáwiriniń ayqın belgisi.

Orta ásirlerdegi adamǵa xarakterli bolǵan iseniwshilik Gamlette joq. Koroldıń jıyanatı haqqındaǵı xabardı ol ózi tekserip kórmekshi. Ózine duwshar kelgen qubılıslardı hám waqıyalardı tereń analizleydi. Gamlettıń obrazında oyanıw dáwiriniń adamlarına tán bolǵan sezimlerdeń salmaqlı kúshi sáwlelengen, ózi jaqsı kórgen ákesiniń ólimi haqqındaǵı xabar hám anasınıń abıroysız nekesi Gamlette sheksiz qayǵı hám qáhárin keltiredi. Gamlet Ofeliyanı súyedi, biraq bul qız benen óz baxtı taba almaydı. Gamlet insan haqqında joqarı gumanistlik kózqaraslardı bildiredi. Ol sadıq dos bola aladı, adamlardı jeke qásiyetlerine qaray bahalaydı, onıń eń jaqın dostı Gorac degen student. Gamlet sonday-aq kórkem óner wákilleri akterlardı jaqsı kóredi.

Oyanıw dáwiriniń adamlarına xarakterli bolǵan ustamlılıq kúshi Gamlette de bar. Ol batır sheshim etiwge uqıplı, korabde Angliyaǵa onı ótiriw ushın alıp baratırǵanda Gamlet aman qalıwdıń múmkinshiligin tabadı hám jazalawǵa ózininiń ornına satqınlardı jiberedi. Solay etip, Gamlet ájayıp kóp qırılı súwretlegen oyanıw dáwirindegi gumanistıń obrazı.

Gamlet filosof oyshıl, hár bir waqıyada ol ulıwmalastırılǵan juwmaqqa kele aladı. Ataqlı «Bolıw yaqı bolmaw» degen monologında Gamlet ómirdiń biybahalıǵı hám óziniń isenimleri haqqında sóz etedi.

Tragediyada korol hám korol sarayındaǵı turmıstıń súwretleniwi gumanizm menen monarxiyanıń arasındaǵı ótkirlesip atırǵan konfliktıń sáwleleniwi. Korol Klavdiy-Shekspirdiń dóretiliwshiligindegi jawız korollardıń ishindegi realistlik obrazlardıń biri. Jawız, esapshıl hám ótkir kózli taxtqa jetiw ushın aǵasın óltiredi hám óz hákimshiligin iplas isler menen qorǵaydı.

Bul tragediyada korol sarayındaǵı turmıs keń kólemde súwretlenedi. Koroleva Gertruda iyi bos hayal, Rozenkrants hám Gildensterndi korol satıp aladı hám Gamletke tıń tırlawshı etip qoyadı. Jaǵımpaz Poloniy korolǵa Gamletke qarsı intrigalarda járdem beredi. Bul maqsetlerge jetiw ushın ol óziniń qızınan da paydalanadı boladı. Korol ekewi Gamlet penen Ofeliyanıń sáwbetin tırlap turadı. Gamlettıń obrazına qarama-qarsı etip Poloniydıń balası Laerttıń hám Norvegiya korolınıń jiyeni Fortinbranstıń obrazları súwretlengen. Bul ekewiniń maqseti de atalarınıń ólimi ushın ósh alıw, biraq Fortinbrans ósh alıwdan bas tartadı. Laert bolsa ósh alıw niyetinde jámiyetlik mashqalalardı qospaydı, ol tek Gamletti óltirmekshi boladı. Korol onı uwlǵan qılısh penen tóbelesiwe úgitleydi. Laerttıń misalında Shekspir monarxiyanıń pásligin hám rıcarlıq mádeniyattıń joq bolıwın kórsetedi. Gamlet ushın eń awır bolǵan jaǵday Ofeliyanıń túsinebeshiligi. Bul qız da Gamlettıń dushpanları tárepinde boladı, sonıń ushın Gamletke qarsı tolıq jámiyet turadı. «Gamlet» tragediyasınıń mazmunı Angliyaǵı jámiyetlik jaǵdaylarına baylanıslı, biraq onıń mánisi tek bir mámleket hám bir dáwirde arraǵıraq ótedi. Tragediyadaǵı eziwshilik hám aldawshılıqtıń súwretleniwi, kóp ásirlerge shekem dawams etken tiraniyanı kórsetedi. Sonıń menen birge, Gamlettıń obrazında Oyanıw dáwirindegi gumanistlerdiń sheklengen minez-qulqı bar ekenligi kórinedi.

Bul pyesa 1601-jılı jazıldı. Pyesa tek Shekspirdiń ǵana emes, al dúnya ádebiyatınıń eń ájayıp shıǵarması bolıp tabıladı. «Gamlet» tragediyasınıń negizgi mazmunı erteden kiyatırǵan ańızlıq syujettiń

tiykarında júzege keldi. Álbette, Shekspir eski syujetti islep shıǵıw menen sheklengen joq, ol oǵan jańasha mazmun, jetiliskeń kórkem forma berdi, filosofiyalıq, psixologiyalıq momentti kúsheytti, sóytip, pyesada óz waqtındaǵı Angliyanıń jaramsız kartinaların danıshpanlıq penen sáwlelendirdi. Birneshe obrazlardı shıǵarıp taslap, olardıń ornın tolıqtırdı.

Tragediyanıń qısqasha mazmunı tómendegishe:

Gamlet Daniya koroliniń balası. Ol Germaniyanıń mádeniy orayı Vittenberg universitetinde oqıǵan. Korol baǵ ishinde uyqılap jatqanda onıń inisi óziniń juwsha adamların jiberip, taxttı iyelew ushın aǵasınıń qulaǵına uw quyıp óltiredi. Koroldıń hayalın (óz jeńgesin) ózine aylandırıp aladı. Bir kúni Goracio, Bernet degen adamlar gú-zette turǵanda, olarǵa árwaq kórinedi. Árwaqtıń túri Gamlettiń ólgen ákesi korolǵa uqsaydı. Olar Gamletke bul awhaldı aytıp túsindiredi. Gamlet waqıyanıń anıǵına jetiw ushın tünde gúzetke baradı. Gamlet gúzetke turǵanda artınan árwaq keledi hám ekewi sóylesedi. Árwaq Gamlettiń ólgen ákesi bolıp shıǵadı. Ákesi tuwǵan inisi Klavdiydiń eki júzlilik penen qulaǵına uw quyıp óltirgenin aytadı. Sol óltiriwshiden ósh al, óltir, turaqsız azǵın anańdı óltirmey tınısh tappa dep aqıl beredi de, tań atıwǵa jaqınlaǵanda kózden ǵayıp boladı.

Bunı esitken Gamlet uwayımǵa beriledi, qayǵılanadı, hesh kimgе durıs juwap bermeydi. Ol wázirdiń Ofeliya degen qızına ashıq edi. Patshaǵa bul qorqınısh tuwdırdı. Patsha Gamlettiń bunday awhalǵa túskenligin neshe túrli jollar menen jorıydı. Patsha wáziri Poloniy Gamlettiń jillilik qalıpke túsiwi muhabbattan, ol biziń Ofeliyaǵa ashıq dep túsindiredi. Patsha bunıń anıq ekenligin biliw ushın Ofeliyanı Gamletke jiberip ekewin ushıraştıradı. Sózlerin tınlaydı. Olar bunıń sóylesken sózlerine qarap ashıqlıq máselesi jóninde Gamlettiń bunday kúyge túspegenligin, al onıń oyında basqa bir úlken máseleniń bar ekenligin ańlap qattı qorqa baslaydı. Ózinen wázirine bunnan saqlanıw kerek ekenligin, onıń qorqınıshlı

is etetuǵınlıǵın aytadı. Ekewi aqıllasıp bir sıltaw menen Gamletti Angliyaǵa jiberip kózin joytıwdı maqul kóredi.

Gamlet jaqsı akter hám muzıkant edi. Ol saxnada oyın kórsetedi. Óz oyınında ákesiniń qalayınsha óltirilgenligin hám onıń kim tárepinen óltirilgenligine shekem kórsetedi. Oyındı kórip otırǵan korol óziniń háreketin bilip ashıwlanıp, shıdamsızlıq pyenen teatrda shıǵıp ketedi. Angliya patshasına «Gamlettiń kózin joyıń, ol tiri júrse meniń ómirim qawıp astında», dep jamanlap astırtıw xat jazadı. Gamlettiń eki satılǵan dosları Rozenkranc hám Galdenshterndi onıń qasına qosadı.

Gamlet keterden burın, anasınıń shaqırtıwı boyınsha ońashada anasına keledi. Gamlet óz anasınıń hújdansızlıǵın onıń buzaqlıǵın, hiyleker, adamnıń sózine erip súygen joldasın óltirgenligin qattı túrde betine basadı. Anası Gamlettiń bet alısınan hám háreketinen qorqıp, adam shaqıradı. Usı waqıtları bular ne aytar eken dep gilem artında jasırınıp turǵan Poloniy «beri kelińler, korolevanı óltireyin dep atır», dep baqıradı. Gamlet shaqqanlıq penen artına qarap gilemniń artındaǵı qıbrılaǵanǵa óziniń nayzasın uradı. Poloniy óledi. Gamlettiń janına eki adam qosıp Angliyaǵa jiberedi. Gamletler ketip baratırǵanda, teńiz qaraqshılarınıń talawshılıǵına duwshar boladı. Qaraqshılar menen urısta ol oǵada zor ǵayrat kórsetedi. Koroldıń Gamletti óltiriń degen qaǵazın qolǵa túsirip alıp, onıń ornına «baratırǵan ekewin tiriley jerge kómińler» dep jazadı. Ózi korolǵa «aytqanıńız orınlanıp, óltiriwge tiyisli adamlar óltirildi, Gamlet tez waqt ishinde Daniyaǵa qaytadı» dep xat jazadı hám tezden ózi de Daniyaǵa keledi.

Bul waqıtları basqa jaqta tárbiyalanıp atırǵan Poloniydiń balası Laert keledi. Ol koroldan ákesiniń qunın talap etedi. Korol Laertti aldap, aqırı ózi tárepine ótkerip aladı. Ákeńdi óltirgen Gamlet dep bildiredi. Bular suwǵa ketip ólgen Ofeliyanıń mazarınıń basında Gamlet penen ushurasıp qaladı. Patsha bulardı tatıwlastırmaqshı bolǵanday kórinip, ekewiniń de kózin joytıwdı

oylaydı. Ekewi jekpe-jek urısğa shıǵıwǵa kelisim beredi. Laertke uylanǵan nayza beredi. Bulardıń urısqa waqtında saltanatqa iship turıwǵa sharap tayarlaydı. Anası Gamletke quyılǵan uwdı bilmey iship qoyadı hám óledi. Gamlet uylanǵan nayzasın almasırtıp aladı. Ekewi de jaradar boladı. Laert Gamlettiń isiniń durıs ekenligin hám onıń naǵız dushpanı Klavdiy ekenligin, en dáslep Klavdiydiń kózin joyıw kerek ekenligin túsinedi. Gamlet aqırǵı kúshin jıynap nayzasın Klavdiyge uradı. Klavdiy óledi. Laertte hám Gamlette óledi.¹

Gamlet oyanıw dáwiriniń gumanistlik ideyaları, eki ilim hám eki dúnyaǵa qarsı gúres en jayǵan waqıtta Vittenberg qalasında oqıydı. Gamlet ol jerden óz dáwiriniń bilimli, aqlı huwıshlı, adamı bolıp jetisedi. Ol qosıq jazadı, muzıka shertedi, deklamaciya oqıydı, dene tárbiyasın hám gimnastika jumısların súyedi, dramatik iskusstvónı júdá jaqsı kóredi. Onıń artistlerge bergen aqlı júdá zawıqlı adam ekenligin ashıp kórsetedi. Biraq Gamlet Vittenbergten tek kórkem hám sulıwlıq zawıqların alıp keliwi menen birge, ol ózin qorshaǵan ádalatsızlıq dúnyaǵa, bolıp atırǵan hádiyselerge ótkir sın kózi menen qaraw, haqıyqatı biliwge umtılw, faktlerge hám olardan shıǵatuǵın logikalıq tájiriybelerge súyenip, haqıyqatı tabıwǵa umtılw pikirlerin de alıp keledi. Gamlet qurı sózge inanbaydı. Ol hámme nárseni óz kózi menen kóriwge, ras hám jalǵan sózdi ajratıp alıwǵa tırısadı.

Gamlet jekke máptiń bárin jıynap qoyıp, bálki jasap turǵan jámiyettegi, hátte pútin dúnyadaǵı barlıq jinayatları joq etiw pikirine kirisedi. Wazıpasın ulıwma adamzattıń baxtı ushın sol kózqarastan orenlawǵa zulım, dushpanlıq ádalatsızlıqlardı joq etiwge, jámiyettiń basına bále tuwdırıwshı sebeplerdi joq etiwge hám túsiniwge háreket etedi. Klavdiy menen gúreste onıń pasıq pikirli sarayın hám buzıqshılıǵın, eki júzli adamlardı tuwdırǵan tártip hám social jaǵday menen gúres dárejesine kótermekshi boladı.

¹ В.А.Скороденко. Хрестоматия по зарубежной литературе. М.: Просвещение, 1969. С. 173.

Adalatshı filosof Gamlet waqıyalardıń ishine kirgen sayın bilmegen nárselerdi biledi. Saray átirapındaǵıların iplaslıq jawızlıǵın kórdi, adım sayın iplaslıqlardı ushırata beredi. Bir waqları hámmeden abzal, pákize taza niyetli dep oylaǵan anası kózin ashıp kórgen erin, turaqsızlıq etip, tez waqt ishinde umıtıp jiberdi. Eri alıp bergen gewishti kiyip, tozdırmay-aq jaramsız, jawız, biymaza, adamǵa turmısqa shıǵadı, óziniń jeńiltekligin, biypayanlıǵın, dereksizligin kórsetedi. Al, taza, pákize, shad kewilli názik Ofeliya she? Gamlet bir waqları onı súydi, oǵan tereń muhabbat qoydı, biraq saray tárbiyasınıń tási astında ósken qız ázzi, ushqalaq, jeńiltek, qorqaq, júreksiz, hújdansız, óz maqsetindegi gúreske uqıpsız námárt bolıp shıqtı.

Gamlettiń qawipsingen atası Poloniydiń «jaramsız násiyatlarına» qulaq qoydı. Gamlettiń niyetin bilip beriwdi óz moynına aldı. Ol Gamlettegi tereń tragediyanı sezbedi, bunnan keyin Gamlet Ofeliyaǵa qattı narazı boldı. Poloniydiń bunday moyınsınǵan quralına jek kóriwshilik kózqarası menen qaraydı. Keleshekte onnan óz anamnıń portreti shıǵadı dep gúmanlanadı. Pútin, qıynalıwına qaramastan, onı júreginen shıǵarıp taslaydı.

Basqa saray adamları ne?

Olar eki júzli, satqın hiyleker hám aldawshı edi. Gamlet óziniń jaslıq waqtaǵı dostı Galdenshtern hám Rozenkrancıń satqınlıǵın, dushpanlıǵın óz kózi menen kórip inandı, hiyleker, biraq aqmaq Poloniydiń korolǵa jaǵımpazlıǵı, xoshametleri, jalınshaqlıǵı tez ayan boldı. Hesh nársenge turmaytuǵın ótirik hám saraydıń basqa ótirikshi malaylarınń pásligin, ótirikshiligi, birewdi azǵırwshılıǵın sezedi. Goracio sıyaqlı namıslı, shın berilgen opalı doslar qorqınshılıq qıyalı jinayatlarıń tamırın suwırıp taslawda úlken járdemshi bola almaydı.

Saraydıń buringıday jaramsız awhalı Klavdiy jinayatınıń jazasız qalıp qoyıwına múmkinlik beredi. Báleniń tiykırı Klavdiy jinayattı ǵana emes edi, koroldi óltiriw Gamlettiń qolınan keler edi. Sóz átiraptaǵıların iplaslıǵında, minez-qulqınıń buzılıwında. Klavdiyden kek alǵan menen qanlı jinayat bále hám buzıqlıqlardı tuwdırıwshı

hám oǵan jol ashırwshılardıń qala beriwinde edi. Klavdiydi óltiriwden de hesh nársе shıǵpadı. Bul jámiyette mınlaǵan basqa Klavdiyler, Poloniyeler, Galdenshternler payda bolatuǵınlıǵın Gamlet jaqsı túsindi.

Sol sebepli Gamlet óziniń uwayım-qayǵılardıń aytpaydı, taxtqa otırıw hám basqa da paydaları jóninde qayǵırmaydı. Onıń aldında ıdırawshılıq, joq bolıwshılıqtıń, dúnyalıq apat hám bálelerdiń kartinası elesleydi. Galdenshtern hám Rozenkranc penen sóyleskende Gamlet «Daniya – bir tyurma», deydi. Olardıń birewiniń: «bolmasa pútın dúnya tyurma eken dá» degen sózlerine juwap etip: «júde jaqsı taptıńız, bir qansha qamaqxanaları, zindanları menen birge Daniya – eń jamanlarınıń biri», deydi. Bul pikirin «men onı dúzetiwge tuwılǵanman» degen sózlerinde jáne ashıǵıraq kórsetedi. Gamlet sheshiwshi túrde óz dáwirin dúzetiwdi wazıypa etip aladı. «Onı bir tegis jolǵa salıp jiberiw» dúnyanı tártipke salıw, tyurmaları joq etiw, átirapındaǵı iplashıqlardı dúzetiw ushın dúnyaǵa kelgenmen dep oylaydı. Biraq bul is, bir adamnıń qolınan kelmeytuǵın edi. Gamlet bunday ullı tariyxıy wazıypanı orenlawda bejeriwde jalǵızlıq etti. Iplashıqlardıń hámme jaqqa tamır jayıp ketkenligin sezgen, adamzattıń baxıtı ushın janın azapqa salǵan Gamlet óziniń ada bolmas oyına battı. Onıń optimizm tuwdırıwshı tragediyasınıń sebebi usında edi. Bul pessimizmniń satqınlıq, qorqaqlıq penen hesh qanday baylanısı joq. Báribir Gamlet pessimist bolıp ólmeydi. Ol ólim aldında Goraciadan onıń janın mazalaǵan qayǵınıń tariyxın adamlarǵa aytıp beriwdi soranadı. Hátteki ólim aldında da ol keleshekke isenedi.

Shekspir «Gamlet» tragediyasında júdá ullı áhmiyetke iye bolǵan usınday progressiv ideyaları kórsetti.

«Gamlet» tragediyası adamdı húrmetlewshi hám súyiwshilik ideyaların ózlestirip, diniy avtoritetlerdiń tilkim-tilkimin shıǵardı, feodallıq dúnyanıń jinayatların áshkaraladı. Angliya sarayında, aristokratiya ortasında ayırıqsha jarqın kóringen ruxsatlıq, aqmaqlıq, sóz taratıwshılıq, eki júzliliklerdi ayqın túrde ashıp berdi. Sonıń menen

birge pútın dvoryan hám burjuaziya jámiyetinde húkim súrgen qopal, jábir, zorlıqtı, aqshaǵa tabınıwshılıqtı áshkara etti.

XVI ásirdegi eń jaqsı figuralardı, barlıq gumanistlerdi qorqınıshqa salǵan bul ózgeshelikler ekspluatıciyaǵa tiykarlangan, burjuaziya jámiyetine hám onıń basqıshlarına qarsı qaratılǵan shıǵarma edi.

Shekspirdiń ullı tragediyalarında zamannıń ájayıp adamlarınıń ishki qarama-qarsılıqları hám olardıń qurban bolıwı súwretlewı dawam etiledi, máselen, «Otello» tragediyası.

Bul tragediyanıń qaharmanı Veneciya Respublikasınıń ásker-basshısı. Veneciya senatorınıń qızı Mavrdı súyip qaladı. Dezdemon er júrek qız, millet hám tárbiyanıń ayırmashılıǵına qaramastan Otelloǵa turmısqa shıǵadı. Otellonıń eń jaqın áskerleriniń biri Yago ishinen Otellonı qattı jek kóredi hám jamanlıq oylap Dezdemonıǵa jala jabadı. Súyikli zayıbınıń satqınlıǵın esitip Otello Dezdemonanı buwıp óltiredi. Onıń óliminen keyin Otello haqıyqatlıqtı túsinedi. Otellonıń obrazi hámme dáwirlerge teń qızǵanshaqtıń tipi emes, ol Shekspir dóretken eń jaqsı obrazlardıń biri.

Bul segiz qırlı, bir sırli degendey, haqıyqıy titan obrazi: batır sayaxatshı, áskerlerdiń súyetuǵın basshısı, ádil baslıq, tuwrı sóyleytuǵın aq-kókirek insan. Dezdemonanı Otellonıń qıyın turmıshlıq jolı hám qaharmanlıqları qızıqtırdı. Olar ekewi ájayıp gózzal, insaniylik sezim menen qosıldı. Otello dáslep qızǵanshaq sezimlerden awlaqta boladı. Aleksandr Sergeevich Pushkinnıń aytqanıday, Otello tábiyiy jaratılısı boyınsha qızǵanshaq emes, kerisinshe, ol júdá isengish, ol adamlardı ayırıp bilmeydi, sebebi, aldaw hám mápkólliktiń psixologiyasın túsiniw uqıbı joq. Qızǵanshaqlıq sezimdi Otelloda Yagonıń jalası oyatadı. Otello qızǵanshaqlıq sezimnen qıylanbaydı, ol morallıq tragediya, oǵan Dezdemonanıń satqınlıǵı júdá awır tiyedi.

Yago-Shekspir dóretken jawız obrazlardıń birewi. Jańa dáwir adamlarınıń tipik belgileri-úlken ustamlılıq, energiya túsimpazlıq bul qaharmanda keń rawajlangan. Biraq xarakterdiń bul tárepleri

jamanlıqqa jumsaladı. Yago sıyaqlı qaharmanlardıń kúshi bolǵanı menen pyesada barı bir haqıyqatlıq jeńedi. Otello haqıyqıy bolǵan waqıyanı bilgennen keyin Yagonıń tásirinen qutuladı. Ol qaytadan gumanistlik danalıqqa iye bolıp óziniń jınayadı ushın jazalanıw kerek ekenligin sheshedi hám ózin ózi óltiredi. Tragediyadaǵı morallıq jeńis gumanizm tárepinde boladı.

«Gamlet» tragediyası qaraqalpaq tiline awdarıldı, al «Otello» qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń saxnasında qoyıldı.

5. Shekspirdiń dóretiwshiligindegi realizmniń ózinsheligi

Shekspir jeke adamnıń táǵdirin jámiyetlik turmıstıń barısında súwretleydi. «Romeo hám Djuletta» tragediyasında feodallıq kózqaraslar menen jańa turmıstıń gumanistlik túsinipleri arasındaǵı qarama-qarsılıq tek qaharmanlardıń táǵdirine tásir etip qoymastan, al olardı qorshaǵan jámiyetlik ómirdi tolıq ashıp kórsetedi. Gamlettıń qurban bolıwı, onıń ruwxıy jaǵdayı pyesada ayqın súwretlengen jámiyetlik turmıs penen baylanıslı kórsetiledi.

Shekspir óziniń dóretpelerinde jámiyetlik barlıq qatlamlarınıń wákillerin súwretlegen.

Shekspirdiń kórkem metodınıń ekinshi bir ózgesheligi sonnan ibarat, barlıq turmıs qubılıslarınıń birinshi gezekte, adam xarakterlerin, ol hár tárepleme ashıp súwretleydi, sonday-aq ol qaharmanlar qatıp qalǵan emes, al ózgerip baradı. Mısalı, Gamlet hár tárepleme súwretlengen: onıń ákesine bolǵan qatnası, súyikli qızına, jaqın dostına, ózin satqan joldaslarına, akterlargá. Gamlettıń kórkem óner haqqında pikirleri, filosofıyalıq oyları, gúrestegi ekileniwleri anıq kórsetilgen.

Bazı bir obrazlarda xarakterdiń hár qıylı tárepleri qaharmannıń gúrese hám qıyınshılıqlarınıń tásirinde ózgerip baratırǵanın kórsetedi. Romeo haqıyqıy muhabbattı bilgennen keyin er jetedi hám Djulettanıń muhabbatı ushın qaharmanlıq sheshimge keledi. Otello dáslep qızǵanshaqlıq sezimnen awlaq boladı hám Yagonıń jalasınıń tásirinde qurban boladı. Korol Lir úy-jaysız gezende awhalına túsip

qáte kózqaraslardan qutuladı hám gumanist boladı. Makbet bolsa jınayatshı bolıp ketedi.

Adam xarakterindegi ózgerislerdiń, turmıs barısındaǵı ózgerisler menen baylanıslı etip súwretlew bul Shekspirdiń realizmniń áhmiyetli tárepleri edi. Ásirese, dramaturgtıń ekinshi basqışındaǵı dóretiwshiligine kóbirek tiyisli boldı.

Shekspir dóretiwshiliginiń jáne bir kórkemlik ózgesheligi-ómirdi kontrast, qarama-qarsılıqta súwretlewge umtılıwshılıq. Onıń dóretpelerinde tragediyalıq kóterińki momentler ápiwayı turmıslıq hátteki komediyalıq kórinisler menen aralasıp keledi.

Shekspirdiń tragediyalarındaǵı qaharmanlardıń tili-ayırıqsha kórkemlikke iye. Qaharmanlardıń gápleri obrazlı kórkemlew qurallarına tolı. Sonıń ushın bul ayqın ózgeshe stilge jatadı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Angliyadaǵı Renessanstıń ózgesheligi neden ibarat?
2. Elizavetaniń dáwirindegi dramaturgiyanıń sıpatlamasın berin?
3. Angliya draması tiykarın salǵan janrlar qaysı?
4. Moralite janrınıń mazmunı anıqlan?
5. Interlyudiyalardı dóretken kim?
6. Kristofer Marlonıń dramaturgiyasınıń ózgesheligi?
7. «Ullı Tamerlan» pesanıń ideyalıq mazmunı?
8. Shekspirdiń ómirbayanı haqqında maǵlıwmatlardı berin?
9. Shekspirdiń dóretiwshiliginiń dúnya júzlik áhmiyeti?
10. Shekspir dóretiwshiliginiń tiykarǵı basqışları?
11. Shekspirdiń sonetleriniń ózgesheligi?
12. «Romeo hám Djuletta» tragediyasınıń ideyası?
13. Shekspirdiń komediylarınıń ózgesheligi?
14. Gumanizmniń ıdırawı qashan boladı hám onıń tiykarǵı sebepleri neden ibarat?
15. «Gamlet» tragediyasındaǵı obrazlar qanday?
16. «Gamlet» tragediyasınıń ideyası?
17. «Otello» tragediyasındaǵı qaharmanlar kimler?

18. Shekspirdin realizminin özgesheligi neden ibarat?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Vilyam Shekspirdin tuwılǵan jılın anıqlań?

A) 1562

V) 1563

S) 1564

D) 1565

2. «Romeo hám Djuletta» tragediyasındaǵı Romeonın eń jaqın dostının atı kim?

A) Lorencio

V) Merkucio

S) Paris

D) Malvolio

Ádebiyatlar

1. S.V.Turaev, I.B.Dyushen, L.V.Kogan. Zarubejnaya literatura. M. Prosveshenie, 1977.

2. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 1. Moskva. Izd. «Turan». Bishkek. 1997.

3. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 2. Moskva. Izd. «Turan». Bishkek. 1997.

4. Mifi narodov mira. Moskva. 1997.

5. M.P.Alekseev, A.M.Jirmunskiy, S.S.Mokulskiy, A.A.Smirnov. Istoriya zarubejnoj literaturı. Srednie veka i vozrojdenie. M.: Vısshaya shkola, 1987.

6. V.A.Skorodenko. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M.: Prosveshenie, 1969.

7. Kayumov O. Chet el adabieti tarixi. T., O'qituvchi, 1979.

8. Lukov V.A. Istoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dneı. M., «Akademiya», 2003.

9. Shakespeare. "Gamlet". Tragedy. London. 1953.

TEMA: XVII ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT. FRANCIYA ÁDEBIYATINDAǴI KLASSICIZM

Joba :

1. Klassicizm haqqında túsiniń. Onın payda bolıw jolları. Klassicizminin kórkemlik özgesheligi.

2. Klassicistlik tragediyanın tiykarın salıwshısı Per Korneldin dóretiwshiligi. «Sid» pyesasının ideyalıq mazmunı. «Goraciy» tragediyasındaǵı obrazlar.

3. Jan Rasinnın dóretiwshiligi. «Andromaxa» tragediyası. «Fedra», «Ataliya» tragediyalarındaǵı syujet.

4. Molerdin dóretiwshiligi.

Tayanış túsinińler

XVII ásirdegi Evropadaǵı tariyxıy jaǵdaylar. Ilimnin, pännin rawajlanıwındaǵı jańalıqlar. Ádebiyattaǵı jańa baǵdar. Absolyutizm dáwiri, onın ádebiyatqa tásiri. Klassicizm metodının kórkemlik özgesheligi. Francuz klassicizmi hám dramaturgiya. Per Kornel klassicistlik tragediyanın tiykarın salıwshısı. Klassicizmge xarakterli tema. «Sid» tragediyası. Jan Rasin tragediya janrının dóretiwshisi. «Andromaxa» tragediyası. Rasinnın qaharmanlarının özgesheligi. Francuz milliy teatrının tiykarın salıwshısı Jan Batist Poklen. Moler-francuz komediyasının dóretiwshisi.

**1. Klassicizm haqqında túsiniń. Onın payda bolıw jolları.
Klassicizminin kórkemlik özgesheligi**

XVII ásirdegi Batıs Evropa ádebiyatında francuz jazıwshılarının shıǵarmaları ayrıqsha orındı tutadı. Olardıń iri tulǵaları «klassicizm» dep atalǵan baǵdarǵa kiredi. Ádebiyattaǵı bul baǵdar Franciyada absolyut monarxiyanın gúllenip rawajlanıw

dáwirine kiredi. Yaǵnıy korol húkimetiniń kúshli bekkemlengen dáwirine tiyisli. Mámlekettiń kórinisi koroldıń atı menen belgiledi. Absolyutizmniń joqarǵı shıǵa jetken dáwirinde korol Lyudovik XIV taxtta turǵan hám onıń «Mámleket-bul men» degen sózi belgili. Korol sarayındaǵı saltanatlı turmısı sıpayılıq sistemasına qurılǵan. Absolyutizm dáwirine qaǵıydalarǵa baǵınıw qattı qadaǵalanadı hám onı «reglamentaciya» dep ataydı.

Tártip qaǵıydaları jámiyetlik turmısqa da, mádeniyatqa da, ádebiyatqa da shólkemlestiriwshilik hám tártipke salıwshılıq alıp keledi. Sonday-aq klassicizm dáwirindegi arxitektura da qattı saqlanatuǵın tuwrılıq hám durıslılıq penen xarakterli. Hátteki, korol sarayınıń baǵınıń qurılısınıń ózinde nızamǵa baǵınıwshılıq bar, qurılǵan jollarda, alleyalarda simmetriya tuwrılıq, terekler menen gúllerdiń egiliwinde de geometriya nızamlarına baǵınǵan.

Usı waqıtta Franciyada filosofiya iliminde racionalizm teoriiyası rawajlanadı. Bul teoriya da kórkem ónerdegi reglamentı quwatlaydı. Teoriyanıń tiykarın salıwshısı-filosof Dekart. Dekart adamnıń aqılın jetekshi kúsh, bilimniń jalǵız bir deregi dep ulıǵlaǵan. Adam aqlınıń birinshi gezekte áhmiyetli ekenligin tastıyıqlaytuǵın filosofiya-sxolastikalıq ilimdi biykarlaydı.

Adamnıń aqlı tek ǵana Dekarttıń filosofiyasında birinshi orında turmaydı, tábiyat, onıń nızamlıqları hám rawajlanıwı haqqında kóz-qaraslar keńeyedi. Álemdi jaqınnan izertlewge múmkinshilik beretuǵın úskeler oylap tabıladı. XVII ásir ilimdegi ullı jetiskenlikler menen belgilenedi. Bul Galiley, Nyuton sıyaqlı alımlardıń dáwiri.

Solay etip, klassicizm absolyutizm ideologlarınń reglamentaciyaǵa qaratılǵan ulıwma tendenciyanıń tuwındısı emes, klassicizmniń payda bolıwında dáwirdegi ruwxıy tikleniw, dáwirdiń filosofiyalıq izlenisleri hám ilimiy jańalıqlar da úles qosadı.

Álbette, ullı dramaturgler-Kornel, Rasin, Moler, tımsal dóretiwshisi Lafonten yaki súwret salıwdıń sheberleri Pussen absolyutizmdi jırlamadı, olar rásmiy ideologiya menen birdey konflikte boldı.

Ózleriniń eń jaqsı dóretpelerinde olar korol siyasatın ótkir sıǵa aldı.

XIX ásirde romantikler klassicizmge qarsı sheshiwshi hújimge ótedi. Usı waqıtta klassicizmniń qaǵıydaları úsh birlikti-orın, waqıt hám háreketti kúlkige aladı.

Klassicistlerdi áyyemgi grek hám rimlenlerge elkilegeni ushın ayıpłaǵan. Yaǵnıy áyyemginiń klassikalıq avtorlarına, usınnan klassicizm degen atama kelip shıqqan.

Haqıyqatında da olar kóbinese antik dramasına súyenedi, biraq ózleriniń original shıǵarmaların dóretken. Bul shıǵarmalar olar jasaǵan dáwirdiń talaplarına juwap bergen hám házirgi kúnlerge deyin óz áhmiyetin joytpaǵan.

Batıs Evropa ádebiyatı tariyxında, ásirese, Franciya ádebiyatında klassicizm bul-ullı kórkem óner edi.

Klassicizm Barokko menen qarsı gúreste qalıplesti. Barokko usılma tántanalıq, waqıyaların kópigi, al tilde bolsa, uzın shubaylı sulıw ǵápler menen sóylew xarakterli boldı. Ásirese, aristokratlardıń sawallarında quramalı formaǵa, biraq mazmunnıń jarlılıǵına iye ádebiyat rawajlandı.

Klassicizmniń sheberleri Barokkodaǵı bezewlerge salon ádebiyatına qarsı garmoniyanı, qatan kompozitsiyanı hám tildegi anıqlıqtı qoyadı. Hárekettiń birigin talap etiwdiń sebebi oqıwshınıń yaki tamashagóydiń dıqqatın tiykarǵı konfliktker awdarıw ushın kerek bolǵan. Orın hám waqıtın birigi klassicistlerge sahnadaǵı hárekettiń bir sutkadan aspay ótiwin talap etiwı ushın kerek edi. Yaǵnıy, tamashagoydi pesanı bir-eki saatın ishinde kórgeninde maksimal qabıl etip alıw ushın. Barokko teatrında bolsa isenimsiz waqıyaların kópigi zıyan etti.

Bul jerde klassicistler antik teatrına tiykarlandı. Antik dáwirinde sahnadaǵı hárekettiń waqtı real waqıtqa jaqınlastırǵan boladı. O'bzı-ózinen úsh birlik klassicizmniń belgilewshi qasiyeti emes. Máselen, keyingi dáwirdegi jazıwshılardıń kópshiligi dóretken pesalarında háreket bir kún dawamında hám bir saxnada ótedi.

Álbette, bul pyesalarda klassicizmğa uqsagan hesh narse joq. Klassicizmdagi tiykarǵı narse onıń metodı – insaniy shaxstı súwretlewdegi ayrıqsha qatnas. Joqarıda ayılǵan racionalizm talantsız shayırlarda hám dramaturglerde salqın aqıllıqqa aylanadı. Kornel menen Rasinnıń genial tragediyalarında bul insan oyınıń ullılıǵı, joqarı morallıq pafos. Háreket izbe-izlikte logikalıq rawajlanadı. Artıqmash qaharman, artıqmash kórinis bolmaydı. Hár bir monolog, hár bir dialog kulminatsiyaǵa jaqınlastıradı. Klassicizmnıń kórkem óneri mazmunlı, ideyalı, úlken tárbiyalıq mániske iye. Klassicizmnıń teoretigi hám shayır Bualo dep aytqan edi: «Barlıǵında bizge mazmun bolsın qımbatlı, tek ol ǵana qosıqlarǵa bersin gózzallıq hám jarıq». Bualo salon poeziyasınıń mazmunsız ekenligin tuwrı kritikalagan. Dáslep oylap alıp keyinnen jazıw kerek. Ne aytpaqshı ekenińizdi bilmeseniz – ápiywayı hám dál sózlerdi biykar izlemeń dep talap etken.

Francuz klassicizmi ayqın sáwleleniwın, á sirese dramaturgiyada tabadı. Onıń rawajlanıwındaǵı eki basqısh ullı dramaturgler Kornel hám Rasinnıń dóretiwsılıǵı menen kórinedi.

2. Klassicistlik tragediyanıń tiykarın salıwshısı Per Korneldiń dóretiwsılıǵı. «Sid» pesasınıń ideyalıq mazmunı. «Goraciy» tragediyasındaǵı obrazlar

Klassicistlik tragediyanıń tiykarın salıwshısı Per Korneldiń (1606-1684) eń jaqsı dóretpelerinde qaharmanlardıń obrazi patriotlıq minnettiń ideyasın súwretleydi. Bul minnet koroldiń atında, mámleketke xızmet etiw degen túsinikti ańlatadı. Dramaturg klassicizmnıń dáslepki dáwirinde shıqqan. Onıń qaharmanlarınıń obrazları ullı, qatal, erikli.

Klassicizmge xarakterli bolǵan tema – jeke máplerdiń mámlekettiń aldındaǵı minnet penen qarama-qarsı keliwi. Bul konfliktı Kornel minnettiń paydasına sheshedi biraq sonıń menen birge dramaturg insan seziminiń tragediyanıń tereń, kúshli súwretleydi.

Bul tragediya absolyutlik mámleketshiliktiń eziwinen kelip shıǵadı. Korneldiń eń jaqsı dóretpesi – onıń dáslepki jazǵan pyesası «Sid» dep ataladı. Tragikomediya. Bul sózdiń mánisi – baxıtlı juwmaqlanatuǵın tragediya. Klassicizmde qabıl etilmegen aralas janr. Onıń syujeti orta ásirlerdegi Ispaniya eposınan alınǵan, biraq obrazları hám problematikası XVII ásirdegi francuzlar turmısın súwretleydi. Pyesa qaharmanlıq pafosqa tolı. Rodrigo degen jigit Ximena degen qızdı jaqsı kóredi. Biri-birin súygen jaslar óziniń muhabbatın minnet ushın qurban etedi.

Bul jerde ózleriniń ákeleriniń ar-namısı ushın gúresi minneti. Rodrigo gúreske shıqqanda Ximenanıń ákesin óltiredi. Bir waqıtları Ximenanıń ákesi Rodrigonıń ákesiniń betine shappat penen urǵan. Óz gezeginde Ximena ákesin óltirgeni ushın Rodrigonı jazalawdı talap etedi. Ekewiniń de ishki dúnyasındaǵı ruwxıy konflikt úlken kúsh penen beriledi. Á sirese, Rodrigonıń birinshi kórinistegi tórtinshi qubılıstaǵı ataqlı monologında.

Rodrigo hám Ximena qurbanlıq etken muhabbatı ullı qaharmanlıq sezim bolıp súwretlengen. Olardıń hár biri bul qurbanlıqqa kelip óliwdi árman etedi. Olardıń baxıtlı bolıwına tosqınlıq etken ólimnen keyingi ekewiniń ushırasıwı júdá ullı hám sonıń menen birge ayanışlı bolıp kórinedi. Olar ekewide zulım minnetten hesh bas tartpaydı, biraq ajırasıp atırıp ózleriniń adam kúyigin isenimli aytadı.

Bul pyesadaǵı joqarǵı qaharmanlıq muhabbatıń ózi qatal talaplardı qoyadı hám hálsizlik penen, pozor menen jaraspaydı. Biraq muhabbatı qurtqan feodallıq ár-namıstan kóre bul jerde Watan aldındaǵı minnet joqarı qoyıladı. Rodrigo Watandı mavrlardıń basıp alıwınan qorǵap islegen qaharmanlıqları onıń ómirin aman alıp qaladı hám aqırında onıń Ximenaǵa bolǵan muhabbatın saqlaydı. Koroldiń qızı infanta sózi menen Kornel mámlekettiń qorǵawshısına qarsı qaratılǵan óshiti ayıplaydı.

Bul pyesanıń barlıq qaharmanları jámiyetlik, mámleketlik printsipti insańǵa qoyǵan joqarǵı talaplardıń tiykarı boladı. Ar-

namıs ideyası jańa mazmunga ótedi. Adamnıń ar-namısı, onıń bahalıǵı birinshi gezekte mámleket penen koroldıń aldında islegen xızmetleri menen belgilenedi.

Monarx mámleketti sáwlelendiriwshi bolıp súwretlenedi. Pyesadaǵı patriotlıq ideya ulıwma xalıqlıq mánisinde beriledi. Dushpandı qırǵan Rodrigoga dańqtı birinshi bolıp xalıqtıń ózi jırlaydı. Pyesada francuz xalqınıń milliy kóterilisi sáwlelengen. Ol nemislerdiń basıp alıw qáwipine baylanıslı qorǵanıw haqqında edi. Bul pyesa otız jıllıq urıstıń eń awır bir momentlerinde jazıldı.

Rodrigo ideallastırǵan ásker. Minnetke hám ar-namısqa sadıq. Óziniń qaharmanlıqların Watandı qorǵaw ushın islegen patriot hám óz muhabbatı ushın ólimge tayar súygen jigit. Rodrigonıń xarakteri bir belgini súwretlegen sxema emes, onıń sezimleriniń kúshi bul obrazǵa janlı hám isenimlilik beredi. Qurılısı boyınsha pesa júdá anıq, tiykarǵı problema qaharmanlardıń kóp pikirlerinde ashıladı hám obrazlardıń logikalıq anıq simmetriyalıq qarama-qarsılıǵında bir tárepten Rodrigo ákesiniń jalǵız ulı, ákesiniń aldında minneti bar hám Ximenaǵa muhabbatı bar. Ekinshi tárepten Ximena da tap sonday jaǵdayda – jalǵız qızı, barlıǵınıń ústinde sud sıyaqlı korol turadı.

Konflikttiń logikalıq ashılıwına qosıqtıń anıq qurılısı járdem etedi, klassicistlerde uyqas sózdiń mánisin kórkemlep beredi. Kornel eki qosıq qatarın paralel qurılısı menen ótkir salıstırıwdı dóretedi. Biraq «Sid» pyesasında absolyutlıq ideologiya tolıq berilmeydi. Minnetiń jeńisi tolıq bolmaydı, waqıttıń ótiwi menen Ximena ákesin óltirgen adamǵa turmısqa shıǵıwı kerek. Pyesanıń qaharmanları gárezsiz feodallar. Olar táwekel, juwapkerli islerge baradı, ol waqıtta bunday gúreslerge Risheleniń ózi qarsı bolǵan. Ximenanıń ákesi olardıń ishindegi ayrıqsha tártipsizi, koroldıń húkimleri ústinen kritika aytadı.

Pyesada klassicizmdiń kórkem qaǵıydıları da saqlanbaǵan. Olarǵa tragikomediya janrı da, orta ásirlerdegi ispaniya syujeti de tuwrı kelmeydi. Saxnadaǵı betke urǵan shapalaqtı qaǵıydanı bu-

zıp turıptı. Úsh birliktiń mazmunı da sozılǵan. Háreket ornı bir qalanıń ishinde ózgerip turadı, háreket waqıtı 36 saatqa sozılǵan. Pushkinniń sózi menen aytqanda – tórt ayda bolıp ótetuǵın waqıyalarǵı uygen, háreketiń birliǵı koroldıń qızı infantanıń roli buzıp tur. Qosımsha onıń Rodrigoga bolǵan muhabbatı, shaxzadalar shıǵısınan bolmaǵan jigit bul hám saray qaǵıydalarına tuwrı kelmedi.

Sonıń ushın «Sid» pyesasý tamashagoylerdiń aldında tabıslı bolǵanı menen kardinal Risheleniń talabı boyınsha Akademiya qararı menen ayıplanadı. Bul mádeniy turmısta hám ádebiyatta absolyutlıq siyasattıń ústem bolǵanlıǵın kórsetedi.¹

«Sid» pyesasınıń kritikasınıń tásirinen keyin Kornel izbeizlikte bir qatar klassicistlik pyesalar jazadı. Solardıń birewi «Goraciý» pyesası. Bul qatal reyimsiz motivtegi dóretpе. Pyesada minnetiń sózsiz jeńisi súwretlengen, pyesadaǵı háreket uzaq ápsana dáwirleri, áyyemgi Rim tariyxınan alınǵan eki qala arasında Rim hám Albalongo ústemlik ushın gúres boladı. Bul gúrestiń jeńisin eki tárepten úsh qaharmanıń bellesiwi sheshiwi kerek.

Bul maqset ushın Rim qalası aǵa-ini Goraciýlerdi sayladı, Alba qalası úsh aǵa-ini Kuriaciýlerdi sayladı. Olardı doslıq hám aǵayınshılıq baylanısları biriktiredi. Aǵa-ini Goraciýlerdiń úlkeni qarsılaslarınıń qarındası Sabınaǵa úylengen, al Goraciýdiń qarındası Kamiyla Kuraciýdiń qalınlıǵı. Watan hám ar-namıstıń qaytpas qulı bolǵan Goraciý Albaniń úsh áskerin de óltiredi. Ol qarındasın jeńisimdi qutlıqla dep talap etedi. Biraq Kamiyla súyiklisiniń ólgeni ushın aǵası menen birge Rim qalasında usı qurbanlıqtı talap etken, náletleydi.

Watandı qádirlemegeni ushın Goraciý qarındasında shawıp óltiredi. Reyimsiz patriotizm ruwxı tek Goraciýda emes onıń ákesiniń obrazında da súwretlengen. Goraciýdiń ákesi balasın dushpannan qashtı dep esitken jalǵan xabarǵa óz qolı menen ulın

¹ Тураев С.В., Душен И.Б. и др. Зарубежная литературы. –М.: «Просвещение», 1977. С.69-72.

óltirmekshi boladı. Koroldıń aldında óziniń qızın óltirgeni ushın ulın aqlaydı. Bul jaza ılayıqlı dep esaplaydı.

Qaharmanlardıń xarakterleri tuwrı hám bir-birine qarama-qarsı qoyılǵan. Olar kelispeytuǵın printsiplerdiń atqarıwshıları. Goraciý ushın patriotlıq ar-namıs sonday bahalı, ol hesh qanday jeke sezimdi túsınbeydi. Sonıń menen birge dramaturg insan xarakterin ańsatlastırmaydı, adamnıń ishki ruwxınıń quramalıǵın hám kóp qırlılıǵın kórsetedi. Sabinanıń ishki dúnyasında erine muhabbat hám tuwısqan aǵasına tuwısqanlıq sezimleri arasında gúres júredi, ekewiniń birewi ólip ketiwi kerek. Kamiyla dáslep tuwısqan aǵasına gúreske tayar jigiti ashırwı keledi. Al tuwısqan aǵası Kamiylanıń jigitiń óltirgeni bul qızdıń qáharın keltiredi, ol qattı jek kóriwshilik penen ar-namıstı da, Watandı da biykarlaydı. Kamiylanıń jigiti Kuriaciýdıń obrazı Kamiylaǵa hám onıń tuwısqan aǵasına qarama-qarsı qoyılǵan. Ol minnetke sadıq hám sonıń menen birge adamgershilik, kewilshelik, kúshli sezimlerge uqıplı biraq olardan uyaladı.

Tragediyada patriotlıq mártlik bárinen de joqarı qoyılǵan. Sonıń menen birge, bul pyesada minnetiń absolyutlik túsiniǵiniń reyimsizligi kórsetiledi, adamgershilik hám jeke insaniylik sezimlerdiń ayawsız eziliwi Goraciýdaǵı ar-namısqa bolǵan umtılıwshılıq ruwxıy miyrimisızlıqqa alıp keledi. Áskerler ayawsız reyimsizlikke qarsı kóteriledi. Sabina da ómirlik joldasın adamgershilikke qarsı bolǵanın jek kóredi. Tragediyada klassicizm normaları qatal saqlanǵan, qaharmanlardıń figuraları racionalistlik simmetriyada qoyıladı. Úsh Goraciý hám olardıń qarındası, úsh Kuriaciý hám olardıń qarındası bir-birine teń qatnasta qarama-qarsı alınǵan.

3. Jan Rasinniń dóretilwshiligi. «Andromaxa» tragediyası. «Fedra», «Ataliya» tragediyalarındaǵı syujet

Ekinshi ullı tragik Jan Rasinniń (1639-1699) dóretilwshiligi ekinshi dáwirge tiyisli. Bul dáwirde frantsuz absolyutizmi tolıq

bekkemlenedi hám xalıq massaları qosılǵan feodallıq aristokratiyanıń oppoziciyalıq háreketlerin basıp taslaydı hám reakciyanıń tiregi boldı.¹

Rasinniń tragediyaları absolyut monarxiyanıń ıdırawın sáwlelendiredi. Rasinniń obrazlarında qaharmanlıqtıń kórsetiliwi ekinshi plañǵa ótedi. Birinshi orında adamnıń jeke sezimleriniń hám adam qumarınıń psixologiyalıq analizi turadı.

Muhabbattıń qıyınshılıqları, ruwxıy gúres, ishki qarama-qarsılıqlar onıń dóretpeleriniń tiykargı poetikalıq mazmunın quraydı. Onıń qaharmanlarına Korneldiń personajlarınıń ullı tutashılıǵı jat boladı. Rasinde baslama absolyutizmnıń baslı dáwirindegi shıqqan ideallar. Biraq monarxlardıń obrazları jańadan súwretlengen, endi olar danıshpan sudýalar emes, al ishki qarama-qarsılıqlarǵa jelinip atırǵan adamlar.

Patshalardıń egoistlik qumarların súwretley otırıp, olardıń reyimsizlik zulımlıqların kórsetip, patsha saraylarınıń turmısındaǵı intrigalardı ashıp berip Rasin patshalardıń despotizmnıń kritikalaydı.

Patshanıń biybaslıq qumarlıǵın onıń jaqınların eziwshilikke itirmelegen Rasin birinshi ret dáslepki «Andromaxa» tragediyasında kórsetedi. Tragediyadaǵı Andromaxa Troya qaharmanı Gektordıń jesiri. Troya qulaǵannan keyin Axilldıń balası grek patshası Pirrdıń qolına tutqınǵa túsedi. Pirr gózzal hayalǵa ashıq bolıp qaladı. Andromaxa marhum erine hám óziniń jeńilgen Watanına sadıq bolıp qalmaqshı, biraq Pirr greklerge óltiriw ushın balasın beremen dep qorqıtadı, egerde hayal onıń muhabbatına kelisim bermese. Satqın ataǵın almaw ushın hám balasın ólimnen aman alıp qalıw ushın Andromaxa Pirr menen neke qıyǵannan keyin óliwdi jobalastırıp qoyadı. Biraq kútilmegen jaǵdayda Pirr óledi. Neke ornınıń qasında patshanıń burınǵı qalınlıǵı Germiona onı óltiredi. Xalıq Andromaxanı patsha etip saylaydı. Andromaxa ruwxıy tazalıǵı hám ruwxıy

¹ Тураев С.В., Дюшен И.Б. и др. Зарубежная литературы. —М.: «Просвещение», 1977. С.73.

garmoniyası menen qumargá berilgen basqa qaharmanlarga qarama-qarsı turǵan ideal obraz.

Pirr sıyaqlı Germiona da qızǵanshaqlıq sezimler menen muhabbat hám súyiklisine ósh alıw qumarlıǵı menen qıynaladı.

«Fedra» tragediyasında qumar gúresleri, sezimlerdiń qarama-qarsılıqları, korol sarayınıń turmısındaǵı adamlardıń buzıq háreketleri hám taht ushın Talas Rasınıń bir qatar dóretken obrazlarında tereń psixologiyalıq sheberlik penen ashıladı.

«Fedra» tragediyasında ruwxıy gúrestiń poetikalıq súwretleniwi beriledi. Fedra baxıtsız malika. «Ataliya» tragediyasını Rasin qartayǵanda jazǵan, ol Bibliya temasında jazılǵan pyesa. Bul pesada Rasin despotizmdi áshkaralaydı.

4. Molerdiń dóretiwshiligi.

Francuz dramaturgiyasınıń klassigi Moler burjua shańaraǵında (1622-1673) tuwıladı. Onıń ákesi francuz koroliniń sarayında oboyshı bolǵan hám korol kamerdineri degen ataqa iye bolǵan. Molerdiń haqıyqıy atı Jan Batist Poklen.¹

Bolajaq jazıwshı aristokratiyalıq ayırıqsha oqıw ornın pitkeredi hám óziniń táǵdirin kórkem óner menen baylanıstıradı. Dosları menen birge «Blistatelny teatr» shólkemlestiredi hám sol jerde tragediyalıq rollerdi atqaradı. «Blistatelny teatr» tabıslı bolmadı hám sońıraq jabıladı.

Moler komediantlar truppasınıń quramında Franciyanı aralap júredi. 1758-jılı onıń truppası koroldıń qálewı boyınsha Parijda qaldırıladı.

Parij dáwirinde Moler otızdan aslam pyesa jazadı. Bul pyesalarında mákkarlıq, eki júzelik, jeńilteklilik, dvoryanlardıń maqtanshaqlıǵın hám burjualardıń sıqmarlıǵın áshkaralaydı.

«Don Juan», «Mizantrop», «Skupoy», «Shkola jen», «Tartyuf», «Meshanin vo dvoryanstve», «Mnimıy bolnoy», «Plutni Skapena» usı waqıtqa shekem teatr saxnalarında qoyılıp

kiyatır hám bir neshe ret ekranizaciya bolǵan. Moler talantlı dramaturg hám ájayıp akter boldı. 17-fevral 1731-jılı «Mnimıy bolnoy» (Jalǵan biytap) komediyasınıń saxnada bolıp atırǵan waqıtta Moler bas rolde oynaydı. Dramaturg ózin jaman sezedi, baslanıp atırǵan qaltıraqpaldı (sudoroga) ol oyınday etip bildirmeydi. Sonıń ushın spektakl aqırına deyin boladı. Spektakl tamam bolǵannan keyin bir-eki saattan soń Moler qaytı boladı. Moler klassicizm dáwiriniń ulı edi. Biraq komediya janrı oǵan klassicizmnıń qatal qaǵıydalarınan sırtqa shıǵıwǵa múmkinshilik beredi.

Molerdiń bir qatar fars komediyalarında xalıq karnaval stixiyası jańlı súwretlengen. Moler dramaturg kúلكi menen komediyalarında kemshiliklerdi áshkaralaydı hám sonıń menen birge insan tábiyatın jetilistiriwge umtıladı. Bul klassicizmnıń filosofiyasına tuwrı keledi.

Molerdiń klassicizm nızamınan shetlegenı ádebiyattıń rawajlanıwına unamlı tásirin tiygizdi. Bul qubılıs realizmge jol ashtı. Mısali, dramaturg óziniń «joqarı komediyalarında» - «Mizantrop», «Don Juan», joqarı hám tómengi janrlardı aralastıradı.

Hátteki klassicizmge tán emes, kóshe tilin keń paydalanadı. Molerdiń dóretiwshiligi joqarı emotsionallıǵı hám janlılıǵı menen ayırıqshalanadı. Tiykargı belgi intellektuallıq boladı. Ol turmıstı hár qıylı ózgesheliklerinde úyrenedi hám belgili bir tiplerdi súwretlew ushın kerekli bolǵan belgilerin saylap aladı.

Molerdiń dóretken xarakterlerinde hár qıylı belgilerdi izertlew maqseti qoyılmaǵan, Pushkinniń sózi menen aytqanda, Molerdegi sıqmar, tek ǵana sıqmar bolǵanı (U Molera skupoy skup i tolko). Onıń komediyalarındaǵı adamnıń xarakteri quramalı hár qıylılıqta rawajlanbaydı, al jetekshi belgisinde súwretlenedi. Sonıń ushında onıń pyesalarında satiralıq reńler júdá nıq boladı. Molerdiń komediyaları xalıqlı, bul xalıqlıq optimistlik ruwxta kórinedi.

«Meshanin vo dvoryanstve» komediyası birinshi ret Shanbor korol sarayında 14-oktyabr 1720-jılı saxnada qoyıldı. Bul ólmes komediyanıń payda bolıwı anekdotlıq waqıyadan kelip shıqtı.

¹ Турсев С.В., Дюшен И.Б. и др. Зарубежная литературы. -М.: «Просвещение». 1977. С.74-80.

Komediyanın jazılıwının tiykarǵı sebebi Lyudovik XIVnıń Molerge bergen tapsırması – türk dástúrlerin kúlkige alıw. Korol türk elshisiniń gápine ızası keledi. Türk elshisi dep aytqan: «Koroldıń atınıń ústinde qımbatlı taslardıń sanı Franciyanıń korolevasında kóp». Dáslep Lyudovik türkti qamaqqa aladı, keyinnen Franciyadan shıǵarıp jiberedi. Koroldıń niyeti boyınsha Moler komediyasında türklerdi kúlkili etip kórsetiw edi, al dramaturg bolsa óziniń eń bir kúlkili etip jazılǵan pyesasında türklerdi de hám jaramsız francuz maqtanshaqlıqtıń da üstinen kúledi.

«Meshanin vo dvoryanstve» óz dáwiriniń óz mámleketiniń dóretpesi. XVII ásirdeń ortalarındaǵı francuz jámiyetiniń úrp-ádetleri hám xarakterleri tolıq hám ayqın súwretlengen. Mırza Jurden XVII ásirdegi Franciyaǵa tán bolǵan meshanin tipı bul komediyadaǵı tiplerdiń kórkem súwretleniwi Molerdiń keleshek júz jıllıqtaǵı dramaturgiyadaǵı ashılatuǵın tendencyalardı aldın ala tapqanın kórsetedi. Graf Doranttıń jalataylıǵı Markiza Dorimenanıń sadalılıǵı hám t.b.

Burjuanıń obrazı jámiyette joqarı orındı pulǵa satıp alǵan, sada kewilshek mırza Jurden XVIII – XIX ásirlerde ádebiyatta jawız, reyimsiz tipke ózgerip ketedi. Solay etip Moler puldıń kúshli bolıwın aldın ala sezgen hám pulına dvoryanlıq ataqtı satıp alǵan burjuanı kórsetedi, sonıń menen birge adamzattıń eń qorqınışlı kemshilikleriniń biri dańqparazlıqtı áshkaralaydı, jámiyette intellekttıń ornına pul, baylıq salmaqlı ornında turadı. Bul komediya házirgi waqıtta da áhmiyetliye.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Klassicism haqqında túsinik berin?
2. Klassicismdegi tiykarǵı jetiskenlik qanday?
3. Klassicismniń úsh birliğin ayıp berin?
4. Klassicismniń wákilleri kim?

5. Per Korneldiń tragediyalarındaǵı baslı tema?
6. Klassicismlik tragediyanıń dóretilwshisi kim?
7. Francuz komediyasınıń dóretilwshisi kim?
8. Molerdiń komediyalarındaǵı tematika?
9. «Meshanin vo dvoryanstve» komediyasınıń ideyası?
10. Mámleket aldındaǵı minnet qaysı pesalarda sheshiledi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Franciyadaǵı klassicismniń wákilleri kimler?
 - A) Per Kornel, Jan Rasin
 - V) Per Bomarshe, Robert Berns
 - S) Fridrix Sheller, Wolfgang Gete
 - D) Viktor Gyugo, Adam Mitskevich
2. Jan Rasinniń «Andromaxa» tragediyasında tiykarǵı konflikt?
 - A) Mámleket aldındaǵı minnet
 - V) Muhabbat
 - S) Jeke insannıń ruwxıy dúnyası
 - D) Sadıqlıq
3. Klassicism birinshi ret qaysı Evropa mámleketinde payda boladı?
 - A) Germaniya
 - V) Angliya
 - S) Italiya
 - D) Francsiya
4. Klassicism metodınıń tiykarǵı ózgesheligi?
 - A) Insandı súwretlewdegi ayırıqsha qatnas.
 - V) Úsh birlikti saqlaw.
 - S) Janrdı saqlaw.
 - D) Reglamentaciya.
5. «Sid» pyesasınıń avtorı kim ?
 - A) Per Kornel
 - V) Jan Rasin

S) Moler

D) Bomarshe

6. Klassitsizm metodiniñ teoriyasiniñ tiykarın salğan kim?

A) Aristotel

V) Moler

S) Bualo

D) Rastrelli

7. Jeke mápplerdiñ mámleket aldındağı minnet penen qarama-qarsı bolğanlığı qaysı pyesada sheshiledi?

A) «Sid»

V) «Goratsiy»

S) «Tartyuf»

D) «Don Juan»

Ádebiyatlar:

1. N.I.Muraveva, S.V.Turaev. Zapadnoevropeyskaya literatura. Moskva. Uchpedgiz, 1953.

2. Alimuxamedov A. Antik adabiet tarixi. T., Óqituvchi. 1975.

3. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 2. Moskva. Izd. «Turan». Bishkek. 1997.

4. M.P.Alekseev, A.M.Jirmunskiy, S.S.Mokulskiy, A.A.Smirnov. Istoriya zarubejnoj literaturı. Srednie veka i vozrojenie. M.: Vısshaya shkola, 1987.

5. V.A.Skorodenko. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. M.: Prosveshenie, 1969.

6. O.Kayumov. Chet el adabiet tarixi. T., Óqituvchi, 1979.

7. Lukov V.A. Istoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dney. M., «Akademiya», 2003.

8. F.Baynazarov. Jahon adabietı. Toshkent. Musıqa. 2006.

9. G.T.Garipova, G.I.Musina, N.M.Petruxina. Literatura. Tashkent. Uzbekiston. 2006.

TEMA: XIX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT. ROMANTIZM.

Joba

1. Romantizmnıñ rawajlanıwınıñ sociallıq – tariyxıy derekleri.

2. Romantikalıq ideologiyanıñ quramalığı.

3. Romantiklerdiñ ádebiyatqa qosqan úlesi.

4. Áğa-ini Grimmlderdiñ dóretiwshiligi.

5. Ernst Teodor Amadey Gofmannıñ dóretiwshiligi.

6. Djordj Gordon Bayronnıñ dóretiwshiligi.

Tayanış túsinipler:

Romantizm ádebiyatınıñ tariyxıy – sociallıq derekleri. Romantizm metodı haqqında túsinipler. Romantizmnıñ tiykarğı belgileri. Dúnya ádebiyatında romantizmnıñ qosqan úlesi. Germaniyada, Angliyada, Frantsiyada hám Amerikadağı romantizm dáwirleri. Rossiya ádebiyatındağı romantizmnıñ ózgesheligi. Romantizmnıñ tiykarğı janrları hám túrleri. Romantizm ádebiyatınıñ wákilleri. Áğa-ini Grimm, E.T.A.Gofman, D.G.Bayron. A.S.Pushkin, M.Yu.Lermontov. Djordj Gordon Bayron Angliyadağı romantizm ádebiyatınıñ iri wákili. «Dem alıs saatları» atlı birinshi qosıqlar toplamı. Bayronnıñ «Chayld Garoldtıñ hajjılığı» poeması. Bayronnıñ romantizmnıñ ózgesheligi. Shıǵıs temasındağı poemaları: «Gyaur», «Korsar».

1. Romantizmnıñ rawajlanıwınıñ sociallıq – tariyxıy derekleri

Hár qıylı mámleketlerdiñ ádebiyatında payda bolğan hám rawajlangan «romantizm» dep atalğan jaña baǵdar XVIII ásirde sońǵı on jıllığı hám XIX ásirde birinshi úsh bólegin óz ishine aladı. Bul quramalı hám ózgeshelikke iye baǵdar kórkem ónerdiñ hár qıylı tarawlarında óziniñ sáwleleniwiniñ tabadı (ádebiyat, súwret

óneri, muzıka). Onı úyrengende tereń sociallıq – tariyxıy hám siyasiy ózgerisler usı tariyxıy dáwirde bolǵan hám feodallıq sistemaniń qıyralıwı, burjuaziya jámiyetiniń qalıplesiwi menen tıǵız baylanısta kóriw kerek. Bul tariyxıy jónelistiń ayırıqsha tolıq hám juwmaqlawshı nátiyjesi 1789 – 1794 jıllar aralıǵında bolǵan Frantsuz burjuaziyalıq revolyuciyası edi, feodallar dúnyasını qulatıp, burjuaziya ústemligin bekkemlegen.

Bul tónkeris tek Franciyanıń ǵana turmısında emes, al basqa da Evropa mámleketleriniń tiykarǵı áhmiyetli ózgeris momentı boldı. Sol feodalizmniń qıyrawı hám burjuaziyalıq qarım – qatnastıń payda bolıw jónelisi basqa da ellerde áste baslandı: Germaniya, Rossiya, Skandinaviya, Batis hám Qubla slavyan mámleketlerinde. Bul dáwirde Evropanıń bir qatar mámleketlerinde milliy ǵárezsizlik ushın kóterisler boldı. Burjuaziyalıq jámiyettiń ishinde qarama – qarsılıqlar baslandı.

XIX ásirdeń baslarında burjuaziyanıń feodallıq dvoryanlarǵa qarsı gúres dawam etedi. 30-, ásirese 40-jılları burjuaziyaǵa qarsı jańa kúsh – miynetkesh qatlam shıǵadı.

Bul úlken tariyxıy dáwir waqtınıń tiykarǵı qozǵalıǵı úsh siyasiy toparlar arasındaqı gúres penen belgilenedi.

Bul dáwirde francuz tónkerisinen keyin ádebiyatqa kelgen jazıwshılar áwladı ullı tariyxıy ózgerislerdiń zamanası hám guwası boldı. Olardıń kóz aldında dúnya ózgeredi, biraq bul ózgerislerdiń mazmunın birden túsiniw qıyın edi. Jańa burjuaziyalıq jámiyet óz ishindegi qarama-qarsılıqlardıń bolatuǵınlıǵı ele aldında edi.

Volter hám Russonıń shıǵarmalarınıń ruwxında tárbiyalanǵanlar jańa ornatılǵan jámiyettiń XVIII ásirdegi aǵartıwshılar jırlaǵan «aql dúnyasına» uzaq ekenligin túsinedi. «Aql dúnyasına» iseniw, erkinlik, teńlik, tuwısqanlıq printsipleriniń jeńisine iseniw kóp jıllar dawamında Batis Evropanıń aldınǵı qatar jazıwshıların ruwxlandırıdı. Feodal dúnyasına qarsı gúreste bul isenim olarda erlikti tuwdırıdı, aǵartıwshılıq ádebiyatınıń optimizmin belgiledi.

Pul mápdarlıǵı hám pul barılardıń egoistlik moralı tastıyqlanǵan real haqıyqatlıq optimizge qarsı soǵıs boldı. Kewil tolmaıdı. XVIII ásirdeń aqırı – XIX ásirdeń basındaǵı Evropa ádebiyatında tragediyalıq namalar, qorshaǵan átirap penen kelispewshilik motivleri jańlaydı.

2. Romantikalıq ideologiyanıń quramalıǵı

Jańa baǵdar qalıpleseı – romantizm. «Dúnya jarıldı», dep jazadı nemis shayıırı Genrix Geyne hám onıń pikiri boyınsha dúnyanı jarǵan jariq shayırdıń óziniń júreginen ótip tur.

Romantizm ádebiyatı tónkeris juwmaqları menen qanaatlanbawshılıq sezimlerin xarakterledi. Bul kewildıń qalıwı hár qıylı xarakterde boldı.

Romantiklerde filosofiyalıq hám siyasiy túsinipler, estetikalıq tábiyat hár qıylı boldı. Adamnıń turmıstaǵı ornın hár túrli bahaladı. Puldıń izinen kuwıdı, mápdarlıq dúnyasını olardıń barlıǵı jek kórdi. Romantikler ózleriniń idealın burjuaziyalıq civilizaciyanıń sırtında izleydi.

Kópshilik romantiklerdi gúres, kúshli sezimler, qumar qaynawı ruwxlandırıdı. Olardı isker, gúresshen qaharman qızıqtırdı. Gúreske háwes qaharman pás, tar mápler menen jasaytuǵın adamlar dúnyasına qarama qarsı turadı. Bul ápsanalı obrazlar (Bayronda Kain, Shellide Prometey, Mitskevichte Grajina, Longfelloda Gayavata) yaki jalǵız baslı azap shegiwshi adam, jámiyetke shaqırıq taslaǵan (Bayronnıń shıǵıs poemalarınıń qaharmanı) yaki xudojnik – entuziast óziniń joqarı intalılıǵın qorǵaydı. (Gofman).

Francuz revolyuciyasınıń miyrasın qabıl etpegen jazıwshılar kóbirek patriarxallıq dáwirdi ideyalastırǵan. Ol pataslanbaǵan jaqsılıq dúnyası bolıp kórinedi. Inglis romantigi Vordsvorttıń dóretiwshiligi patriarxal dúnyası menen baylanıslı. Patriarxal ótmishti nemis jazıwshıları súwretleydi (Arnim, Brentano, Eyxendorf), olar konservativ poziciyalarda turǵan. Olar ótmishti

kórikemlep burıńǵı ápsanalarǵa, ıqlaslı, halıq qosıqları hám erteklerin jıynaǵan hám baspadan shıǵarǵan.

Mistikalıq motivtegi romantikalıq dóretpelerde ushırasqan. Ros-siyada bul aǵım V.A.Jukovskiydiń dóretiwshiligi boyınsha tanıs.

Biraq romantiklerdi progressiv hám reaktsiyashıl dep bóliw bul dáwirdiń ideologiyasınıń hám kórkem óneriniń barlıq quramalıǵın túsindirmeydi. Birinshiden, kópshilik romantiklerdiń dóretiwshili-ginde konservativ (eski dúzilistiń yamasa kóz-qarastıń tárepin tutıwshılıq) kózqarasları menen birge turmıstıń anaw yaki mınaw táreplerin tereń ótkir sıǵa alıw aralasıp qarama-qarsı keledi.

Ekinshiden, ullı jazıwshı dóretken kórkem obrazları, anaw yaki mınaw máselege baylanıslı jazıwshınıń aytqan jeke pikirlerine qaraǵanda hámme waqıtta bay hám kóp mánili.

Adamzattıń kórkem rawajlanıwına romantizmniń qosqan úlesi salmaqlı boldı.

Batistaǵı XVIII ásirdegi ádebiyat realizmniń rawajlanıwında iri jetiskenliklerge eristi. Bılayınsha qaraǵanda romantikler bul rawajlanıwdı toqtatıp taslaǵanday bolıp kórinedi. Sebebi olar qorshaǵan turmıs prozası poetikalıq súwhretleniwine ılayıqlı emes dep ashıq túrde járiyalaydı hám ózleriniń ayrıqsha qaharmanlardıń ayrıqsha jaǵdaylarda dóretip ózleri jek kórgen haqıyqatlıqqa qarama-qarsı qoyadı. Biraq romantizm turmıstan qashpaydı. Romantizm bul turmıstı kórkem súwretlewindegi jańa forma bolıp tabıladı. Hátteki, ómirde kóp nárse sırlı hám túsiniqsiz bolıp sezilse, kóp nárse qorqınıshlı túsiniwge qıym táreplerdi kórsetedi. Bir waqıtta adam zatlardan, puldan gárezli ekenligi bilinedi. Yuridikalıq jaqtan ol erkin biraq real haqıyqatlıqta kimniń qolında sarı kózli metall – altın turǵan bolsa soǵan gárezli.

Solay etip, adamnıń shetleniwi baslanadı. Gofmannıń Caxes haqqındaǵı fantastikalıq waqıyasında jazıwshı turmıstan sırtqa ketpeydi, kerisinshe, adamlar arasındıǵı jańa qatnaslardıń anıq mazmunın izertleydi. Bul júdá qorqınıshlı basqalardıń islegen jaqsılıqların Caxestiń atına ótedi, al onıń ózi islegen

barlıqjamanlıq islerine átirapındaǵılar juwapqa tartadı. Bul túsiniqsiz hádiyseni jazıwshı turmıstan kórip bayqaydı.

Romantikalıq kórkem ónerdiń ózgesheligi ondaǵı subektiv lirikalıq momentiniń basım bolıp keliwi.

Qaharmannıń ishki psixologiyalıq keshirmelerin súwretlew, qaharmannıń turmısqa qatnası, romantik ushın ómirdiń ózin súwretleyden de áhmiyetli.

Kóp kórkem óner tarawlarınıń ishinde romantikler muzıkaǵa ayrıqsha kewil bóledi, sebebi sesler dúnyasında insannıń ishki dúnyası tolıǵıraq, kóp qırlı sáwleleniwin tabadı.

Nemis romantizminde ásirese shayırlar hám kompozitorlar arasında ideyalarınıń birliǵı seziledi.

Ullı prozaik Gofmannıń ózi kompozitor bolǵan. Lirikalıq janr bolǵan qosıqlar I.Eyxendorftıń, A.Shamissonıń, G.Geyneniń poeziyasında ayrıqsha orındı iyeledi hám bul qosıqlardıń tekstine kompozitorlar F.Shubert, R.Shuman hám t.b. muzıka jazǵan.

3. Romantiklerdiń ádebiyatqa qosqan úlesi

XVIII ásirdegi ratsionalizmnen bas tartıw, ásirese lirikanıń rawajlanıwına paydalı boldı. Romantikalıq lirika bul tiykarınan keypiyatlar lirikası.

Romantikler tábiyat kórinislerin júdá názik hám sheber súwretlewdi bilgen, biraq bul súwretlewde baslısı peyzajdıń kórinisleri emes, romantiklerdi birinshi gezekte insan hám dúnya dep atalǵan mashqala oylandırdı, kópshiligine bular arasındaǵı qatnas jumbaq, sırlı bolıp kórinedi. Konkret poetikalıq obraz ekinshi awıspalı mániske iye boladı. Máselen, anglichan romantigi Vordsvordtıń «Kukushka» (Átshók) dep atalǵan qosıǵında toǵay-da jasaytuǵın qustıń ápiywı súwretleniwi emes, bul qosıqtıń mazmunında shayır balalıq waqtınan qustıń qosıǵı yadında qaladı, biraq bul hesh qashan bul qustı kóre almaǵan. Usı bir jeke faktten shıǵıp shayır bizlerdi óziniń keypiyatlar aylanasına kirgizedi hám toǵay qusınıń uslatpawı jańa mazmunǵa aylanadı. Bul qosıqta

kópshilik romantiklerge xarakterli bolğan insannıń qorshağan dúnya átirapında jalǵızlıq sezimleri, turmısta bir óziniń taslanıp qalǵanlıǵı.

Romantiklerdiń prozasında, dramaturgiya janrında da insannıń ishki keshirmelerine, onıń ruwxıy dúnyasına awdarılǵan dıqqattı sezemiz. Aǵartıwshılardıń filosofıyalıq povest, roman hám meshanlıq dramasınıń ornına romantikalıq qosıq, poema, lirikalıq drama keledi.

Aǵartıwshılarda aqıl oy kózqarasınan barlıq nárse anıq hám tuwrı bolıp kórinedi. Romantiklerge jańa turmıs haqıyqatlıǵı olar ushın sheshilmeytuǵın qarama-qarsılıqlarǵa tolı boldı.

Romantikler ushın dúnyanı úyreniwde aǵartıwshılardıń tuwrı aqıllılıǵı jetkiliksiz edi, al klassicizmniń qurǵaq qaǵıydaları olardıń pikiri boyınsha artıqmash dóretiwshilik izlenislerge irkinish beretuǵın saldar. Sonıń ushında romantikler shayırdıń erkinligin jırlaǵan, ózleriniń oylar hám sezimleriniń obrazlı jetkeriwinde hár qıylı kórkemlew qurallarınan paydalanıwında, sonday-aq haqıyqatlıqqa erkin qatnastı. Usı shártlerge baylanıslı romantikalıq poeziyada kórkem formaların ayrıqsha bay bolǵanlıǵın túsineміз. Bul dáwirde milliy azatlıq hárezketlerdiń payda bolıwı, sonday-aq milliy ótmishke hám milliy mádeniyatqa qızıǵıwshılıq ósip baradı. Xalıq ápsanaları, ertekleri, qosıqları jıynalıp hám jazılıp baslanadı. Sonıń menen birge romantikler basqa xalıqlardıń kórkem ónerine qızıǵıp baslaydı, klassicistlerge qaraǵanda klassicistler milliy hám tariyxıy ózgeshelikti esapqa almaǵan, romantikler bolsa hár bir xalıqtıń mádeniyatındaǵı hár bir dáwirdiń jergilikli ózine tánligin úyrenedi.

Ilmiy awdarmanıń teoriiyası birinshi ret qalıplesip baslaydı. Sırt el kórkem ádebiyatınıń estelikleri tek ekinshi tilde jetkerilip qoymastan sol ekinshi tilge awdarılıp baslaydı. Dilmashlar tıp nusqanıń ózgesheligin anıq jetkeriwge umtıladı. Dúnya ádebiyatı túsiniǵı qalıplesip baslaydı. Tariyxıy hám milliy ózgeshelik dáwirdiń ózine tánligi romantizm dáwirinde payda bolǵan tariyxıy romanda sáwlelenedi.

Ayırım jaǵdaylarda romantikler ayrıqsha bir ekzotikalıq bir obrazlarǵa ótedi, uzaqtaǵı ellerdiń bay tábiyatınıń kórinisinde waqıyalardı súwretleydi. Bul nársede turmıstan qashqan emes hám basqa ellerdi súwretlegende bul bir ápiywayı maqset emes, kópshilik waqıtta qubladaǵı tábiyat, teńselgen teńiz, qatal úrp-ádetler bular jek kórgen dúnyaǵa qarama-qarsı alınǵan, ásirese shıǵıs temasına dıqqat bóliw xarakterli boldı.

Bayronnıń «Gyaur», «Korsar» atlı shıǵıs temasında jazılǵan poemaları romantizm dáwirinde kópshilikke málim boldı. Gyugonnıń qosıqlar toplamalıń birewi «Shıǵıs» dep atalǵan. Orıslardıń romantikalıq poeziyasında Kavkaz tábiyatı hám onıń adamları usınday maqsette súwretlengen.

Rus ádebiyatındaǵı romantizmniń baslı shıǵarması A.S.Pushkinnıń «Pikovaya dama» dóretpesi. Onıń izertlewshileri romantikalıq hátteki mistikalıq shıǵarma dep baha beredi.

Bul povestiń qısqasha mazmunı: gusar áskerlerdiń otırıspaǵı ~ úsh kartanıń sırtı haqqında gúrriń, ol sırdı Parijda orıs grafınyasına Sen Jermen degen mirza aytıp beredi. Orıslar arasında jasaǵan nemis German, injener, ol sırdı biliwdi árman etedi. Garri grafınya kempirdi tawıp aladı hám kempirdiń qolındaǵı tárbiya alıp atırǵan Liza menen xatlar arqalı baylanısağı. Xatlardıń mazmunın ishqi romanlarınan kóshiredi. Úyge jasırın kiredi, grafınya balda bolǵanda, aynanıń perdesiniń artında jasırınadı. Grafınya kelgennen keyin, ol bólmelerde bir ózi qalǵan waqtında, úsh kartanıń sırtın biliwge talaplanadı. Grafınya óledi. Bolǵan waqıyadan German qattı qorqadı, Liza onı ishki jollardan shıǵarıp jiberedi, grafınya Germannıń túsine eńip úsh kartanıń sırtın aytadı. «Troyka, semerka, tuz» (úshlik, jetilik, tuz). German barlıq óziniń jıynaǵan pulların alıp karta oynaytuǵın úyge baradı hám sol úydiń iyesi mirza Chekalinskiy menen oınǵa otıradı. German úshlikke qoyadı – utadı, jetige qoyadı – utadı, tuzǵa qoyǵan waqıtta kartalardıń tobinan «pikovaya dama»nı shıǵaradı, onı jin urıp ketedi, emlew xanaǵa túsedi.

Tiykargı konflikt adam menen dúnya arasında. Gúressheń shahstıń psixologiyası payda boladı, onı Bayronnıń «Chayld Garoldın sayaxatları» atlı shıǵarmasında tereń ashqan. Bul dóretpe dúnya ádebiyatında keń taraldı hám bayronizm dep atalǵan úlken qubılıs payda boladı. Bir qatar jaslar áwladları oǵan elikleydi, má-selen Lermontovtıń «Biziń zamanımızdıń qaharmanı» Pechorin.

Usılayınsha XIX ásirdeń basındaǵı romantikalıq baǵdar Evropa ádebiyatınıń rawajlanıw tariyxındaǵı jańa basqısh boldı.

Romantikler qaxarmannıń ishki dúnyasın súwretlewdegi sheberligi menen ádebiyattı bayıtadı, barlıq mámleketlerde lirikanıń kúshli rawajlanıwına alıp keledi. Olar zamannıń mashqalalarına anıq juwap bermeydi, geyde natuwrı aytađı. Biraq olar oydı oyatqan. Obrazlardıń hár qıylı bay bolıwı menen tereń lirizm menen turmıs qubılıslarındaǵı tartıslardı ańlap biliw uqıbı menen romantikler dúnya ádebiyatınıń rawajlanıwında jańa basqıshtı tayarlap berdi.

4. Áǵa-ini Grimmlderń dóretiwshiligi

XIX ásirdegi nemis ádebiyatınıń rawajlanıwı Evropadaǵı ádebiy jónelistiń nızamlıqları menen baylanıslı boladı. XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń birinshi úsh on jıllıǵındaǵı ádebiy jónelistiń belgilewshi xarakteri, olardıń tiykargı faktorları bolǵan bul: frantsuz revolyutsiyasınıń tási, siyasiy bóliniwshilik hám mámlekettiń ekonomikasınıń artta qalıwı, Napoleongá qarsı azatlıq gúresi, restavraciya dáwirindegi ulıwma siyasiy reakciyanıń hújimi.

Germaniyada aǵartıwshılıq dáwirden romantizm dáwirine ótiw, dáslepki (ranniy ienskiy) romantizm dáwiri hám sońǵı romantizm dáwiri bolıp ekige bólinedi. Dáslepki (ien) romantizmnıń tiykarın salıwshıları Fridrix hám Avgust Vilgelm Shlegeller.

Ien romantiklerin teoriyalıq izleniwleri filosofiyalıq-estetikalıq mashqalalar qızıqtırdı. Sońǵı romantizm dáwirinde konkret kórkem kóz-qarastıń dúnya tanıwdıń qalıplesiwi hám turmıstaǵı

obyektiv qubılıslardı dıqqatqa alıw tendentsiyası birinshi orında turadı. Oraylıq orında milliy nemis dásturi, milliy sana sezimniń qalıplesiwi belgileydi. Sońǵı dáwirdegi romantikler milliy nemis mádeniyatın milliy qosıqlar, ápsanalar, ráwiyatlar menen tolıqtıradı hám bayıtıradı.

Milliy qosıq dásturin tolıq jańalaw hám gúlleniw Brentano, Myuller, Eyxendorf, Geyne, Shamissolardıń dóretiwshiliginde kórinedi. Nemis lirikası jańalanadı. Tiktiń dástúrleri nemis novellasında dawam etip rawajlanadı, usı sońǵı dáwirdegi romantizm wákılleri áǵa-inili Grimmeler.

Áǵası Yakob (1785 –1863 j.j.) hám inisi Vilgelm (1786 –1859 j.j.) Grimmeler óz dáwiriniń kórmekli alımları boldı, hár tárepleme bilimli, olar, ásirese, germanistikaniń yaǵnıy nemis xalqınıń tili hám ádebiyatınıń izertlewinde onıń rawajlanıwına qosqan úlesi salmaqılı. Olarǵa nemis tiliniń tariyxı boyınsha, áiyemgi germanetslerdiń mádeniyatı hám ańızları boyınsha miynetler jazıp qaldırdı.

Eski nemis ádebiyatınıń estelikleri boyınsha olar kóp izertlewler júrgizdi, xalıqtıń yadında saqlanıp kelgen erteklerdi dıqqat penen jıynaǵan hám jazıp alǵan. Kóp máselelerde ótmishke olardıń kóz-qarasları qáte boldı, xalıqtıń tariyxıy rawajlanıw barısın olar túsindire almadı, biraq kóp jıllıq tınbastan islegen miynetleriniń nátiyjesinde úlken, bay maǵlıwmatlar jıynadı hám sonıń menen birge Germaniyanıń mádeniyatın úyreniwde salmaqılı úles qostı.

Áǵa-inili Grimmelerdi nemislerdiń ózleri «germanlı filologiyanıń ataları hám baslawshıları» dep ataydı. Shıǵısı boyınsha Grimmeler jámiyettiń orta qatlamına kiredi, olardıń ákesi dáslep Ganauda advokat bolǵan, keyinnen Ganaus knyazine yuridikalıq bólim boyınsha xızmetke kiredi.

Áǵa-inili Grimmeler Ganauda tuwıladı: Yakob 1785-jılı 4-yanvarda, Vilgelm 1786-jılı 24-fevralda. Balalıq shaǵınan baslap olar tatıw boladı. Ózleriniń tábiyi jaratılısı boyınsha da birin-biri tolıqtırǵan. Yakob úlken áǵası fizikalıq jaqtan inisi Vilgelmnen iri boladı, olardıń ákesi 1796-jılı qaytı bolǵan, shańaraǵı júdá awır

jağdayğa túsip qaladı, anası jağınan dayı apası járdeminen aǵa-inili Grimmeler oqıwın tamamlaydı.

Dáslep olar Kassel liceyinde oqıǵan soñınan Marburg universitetine oqıwǵa kirgen, ákesiniń jolın quwıp yuridikalıq ilimlerdi úyreniwdi maqset etip qoyadı. Biraq yuridikahq fakultetinde lekciyalardı tıńlap xuqıqtı puxta úyrengeńi menen tábiyi intalıǵı, zeyinliligi seziledi hám olardı basqa tárepke tartadı.

Universitette oqıǵan dáwirinde de barlıq bos waqtın Watan nemis ádebiyatı hám sırt el ádebiyatın úyreniwge baǵıshlaydı. Al 1803-jılı belgili romantik Tik «Pesni minnezingerov» atamasındaǵı dóretpesin baspadan shıǵarǵannan keyin aǵa-inili Grimmelerdi nemis xalqınıń ótmishin izertlew tartadı hám olar áyyemgi nemislerdiń qol jazba ádebiyatın tıp nusqalardan tanıswdı maqset etip qoyadı.

1840-jılı Fridrix Vilgelm Prusskiy tahtqa turadı, ol Grimmelerdiń qáwender bolıp ekewin Berlinge jumısqa shaqıradı. Grimmeler Berlin Ilimler Akademiyasınıń aǵzası bolıp saylanadı hám Berlin universitetinde akademik bolıp lekciya oqıw xuqıqına iye boladı.

Vilgelm 1859-jılı 16-dekabrde qaytı boladı, Yakob 79 jasında 1863-jılı 20-sentyabrde qaytı bolǵan.

Aǵa-inili Grimmelerdiń ilimiy xızmetlerin bul qısqa lekciyada ayıp beriw jetkiliksiz. Sonıń ushın olardıń Evropada kórnekli alımlar ataǵın alıp bergen áhmiyetli miynetleriniń atların atap ótiwge boladı.

Dáslep aǵa-inili Grimmeler jaslıq dáwirinde xalıq awız-eki dóretiwshiliginiń esteliklerin jıynǵan, túsindirmesin jazǵan hám baspaǵa tayarlaǵan. Bul «Detskie i semeynie skazki». 1818-jıldan baslap olardıń ilimiy dóretiwshiligi ekige bólinedi. Yakob Grimm germaniya tilleriniń izertleniwi menen shuǵıllanadı hám sol tiykarda óziniń eń baslı miynetlerin jazadı: «Nemetskaya grammatika» (1819), «Drevnosti nemetskogo prava» (1828) hám «Nemetskaya filologiya» (1835).

Bul miynetler germaniya filologiyasında sonıń menen birge ulıwma salıstırıw til bilimi tarawında úlken bir dáwir boldı. Vilgelm Grimm áyyemgi nemis ádebiyatınıń esteliklerin izertlew menen shuǵıllandı hám olardı túsindiriwde kóp miynet isledi. Ol jeke poetikalıq dóretpelerdi hám xalıq ápsanaların izertleydi, nemis qaharmanlıq sagaların jıynaydı hám tártiplestiredi, qol jazbalardıń buzılǵan tekstlerin tikleydi. Usı miynetleri menen ádebiyat tariyxın salıstırmalı izertlewine tiykar saladı hám hár qıylı túrli xalıqlarda poetikalıq dóretpeniń rawajlanıwın hám payda bolıwın izertlewge dáslepki tiykar boladı.

Vilgelm Grimm bir poetikalıq motivtıń, bir xalıqtan ekinshi xalıqqa ótip barıw protsessindegi ózgerislerdi bayqawǵa hám izertlewge júdá uqıplı boldı. Ol ertekler toplamına berilgen alǵı sózinde nemis ertekleriniń syujetin francuz, italyan, ispan, anglichan, skandinav, slavyan hátteki shıǵıs ádebiyatlarındaǵı erteklik syujetler menen salıstırıp bay material toplaǵan. Usılayınsha, Yakob Grimm ullı filolog-tilshi, al Vilgelm Grimm – ádebiyat tariyxınıń talantlı izertlewshisi atandı.

Grimmelerdiń 1812-jılı járiyalanǵan «Detskie i semeynie skazki» toplamı dúnya ádebiyatında keń túrde dańqa iye boladı. Bul erteklerde xalıq fantaziyası hám xalıq danalıǵı sáwlelengen, qızıqlı formada belgisiz ertek dóretiwshileri ózleriniń ómirge kóz-qarasın bildirgen: ótirikti, zulımlılıqtı hám jawızlıqtı ayıplaydı, insannıń sawlatin ulıǵlaydı, unamlı qaharmanlardı súwretleydi.

Bul qaharmanlar jawız hám sumlıqlı patshalarǵa hám jaman sıyqırlı kúshlerge qarsı gúreske shıǵadı. Xalıq ertekleriniń kópshiliginiń tiykarǵı mazmunı – jaqsılıq hám jamanlıq arasındaǵı gúres hám olar barlıq waqıtta haqıyqatlıqtıń, ádalatlıqtıń jeńisi menen juwmaqalanadı.

Bul erteklerde óz dushpanlırınıń ústinen jeńiske erisken qaharmanınń mártligi hám tapqırlıǵı, ayırıqsha súykimlilik penen súwretlenedi. «Xrabriy portnyajka» (Batur tiginshi) erteginde tiginshi jeti shıbındı óltirip belbewine «odnim udarom semerix»

(bir mush penen jetewin) degen jazıwdı tigatedi, jolda aldınan shıqqan dáwdı óz qúdiretine isendiredi. «Altın ğaz» atlı erteginde úsh aǵa-inili jigittiń genjesi Korol boladı. Onıń ismi Duren, ġarri koroldıń onıń aldına qoyǵan úsh qıyın wazıypanı orınlaydı. Korol oǵan qızın beredi. Jeńiske erisiwde bul jigitke onıń keń peyilli júregi hám hámme menen qolındaǵı barı menen bárshe menen bóliskeni ushın járdem berdi.

Aǵa – inili Grimmlerdiń kópshilik ertekleri ápiywayı xalıqqa simpatiya menen suwǵarılǵan «Skatert – samobranka, zolotoy osel i dubinka v meshke» erteginde miynetkesh adamlarǵa tereń húrmet seziledi. Biraq Grimmlerdiń járiyalanǵan barlıq erteklerinde progressiv ideyalar sáwlelenbegen, olardıń bazı-birewlerinde táǵdirge kóniw, gúresten bas tartıw motivleri bar. Grimmler revolyutsiyalıq xáreketlerden uzaqta boldı. Olardıń kóz-qarasları hesh násege aralaspawda, sonıń ushında ertektiń bir eki úsh variantınan xalıq massalarınń sotsiallıq qarsılıǵı, eń az muǵdarda seziletuǵın varianttı saylap alınǵan. Ertelkerdiń sotsiallıq xarakterin bul hál siretedi. Biraq baspadan járiyalanǵan túrinde de nemis xalqınıń ertekleri dúnya ádebiyatınıń ġáziynesine turaqlı kirgen. Balaları aǵa-inili Grimmlerdiń erteklerin bilmeytuǵın hesh bir el joq.

5. Ernst Teodor Amadey Gofmannıń dóretiwshiligi

Ernst Teodor Amadey Gofman 1776–1822-jj. Nemis romantizminiń iri prozaigi. Onıń mazmunı boyınsha ótkir hám ájayıp novellaları hám ertekleri, onıń qaharmanlarınıń táǵdirindegi túsiniksiz waqıyalar, tánqalarlıq reallıqtan fantastikaǵa ótiwleri romantik jazıwshınıń átiraptaǵı turmıstıń aldında albirawshılıǵın hám sonıń menen birge úlken xudojniktiń tragediyasın Napoleon dáwirinen keyingi feodallıq Germaniyadaǵı reaksiyanıń awır jaǵdayların sezdiredi.

Oqıwshı Gofmannıń qaharmanlarınıń qızıqlı waqıyalarınıń ústinen kúledi, biraq geyde olarǵa janı ashıp ketedi. Genrix Geyne Gofmannıń shıǵarmalarına xarakteristika bergende «XX tomliqtaǵı qapalıqtıń ashshı hawazı» dep baha beredi. Gofman Kenigsberg qalasında advokattıń semyasında tuwıladı, yuridikalıq tálim aladı hám ómirinshe Prussiyanıń sud mekemelerinde hár qıylı lawazımlarda jumıs islegen (Berlin, Plotsk, Varshava – Polshanıń batis jerleri sol dáwirde Prussiyanıń qarawında boladı). Biraq onıń haqıyqıy talantı kórkem ońer boldı. Ol talantlı muzıkant, súwret salıwshı hám karikatura sheberi boldı. Onıń romanlarında hám novellalarında dúnya ekige bólinip reallıq hám qıyalıy ómir eki jobada ótedi.

Gofmannıń ózi de eki qıylı ómir súrgen. Yurist xızmeti saatlarında ol puxta, tártipli, tóre (hámeldar), biraq ulıwma hámeldarlardıń turmısı oǵan jat dúnya, barlıq qalǵan waqıttı ol sesler hám reńler dúnyasında jasaydı. Gofmannıń ómirbayanların jazǵanlar mınanday maǵlıwmatlar beredi: Varshavada xızmette bolǵan waqıtta Gofman barlıq bos waqıtın Mnishektiń sarayında ótkergen.

Bul jerde Gofmannıń iskerligi menen kontsert zalı salınǵan. Usı jerde ol diwallardı boyaydı, repetitsiya ótkeredi, orkestrǵa dirijerlıq etedi. Gofmannıń dóretiwshiliginde oraylıq orında kórkem ońer teması hám xudojniktiń obrazı turadı.

Gofmannıń pikiri boyınsha tek ǵana kórkem ońerde insan onı qorshaǵan ortalıqtıń pásliginen joqarı turadı. Gofman ushın xudojnik haqıyqatlıqtıń sırın ashatuǵın ayırıqsha uqıppa iye insan. Basqa adamlarǵa jetilispegen nárseni sezedi. Gofman jigerli xudojniktiń obrazın dóretdi. Ioagann Kreysler onıń bir qatar shıǵarmalarında ushırasatuǵın qaharman.

Romantikler muzıkanı kórkem ónerdiń eń joqarǵı, eń tereń túri dep esaplaydı. Gofman ushın bul balıq suwǵa kirgendey. Talantlı kompozitor hám dirijer Gofman onı júdá jaqsı bildi hám onıń ocherk, recenzıyaları muzıkasında romantik stilǵa baslama boldı. Muzıka onıń prozalıq dóretpeleriniń barlıǵında sezilip turadı.

Volfgang Amadey Mocarttıñ miyrasın húrmet penen ulıǵlaǵan hám ózine úshinshi atın Amadey dep ustazdıñ húrmeti ushın aladı. Gofmannıñ «Don Juan» (1812) ájayıp muzikalıq novellası Mocartqa arnalǵan. Gofman ushın haqıyqıy xudojniktiñ tragediyası onı hesh kim túsınbeydi, sonıñ ushında ol ózin jalǵız ekenligin sezedi. Xudojnikti qorshaǵan ortalıqqa qarama qarsı qoyıp Gofman úlken áshkaralaw kúshindegi shıǵarmalar dóretdi.

Gofmannıñ satiralıq sheberligi onıñ bir qızıqlı romanında ashıladı «Jiteyskie vozzreniya kota Murra» (1820–1822). Romannıñ kompozıyası basqasha hám avtor onı kúlkili etip túsındiredi. Murr degen pıshıq kitap jazadı hám jazıwlarıdı keptiriwge iyesiniñ qol jazbasınan julıp alıǵan betlerdi paydalanadı, tipografiyada bolsa jazıwlarıdı barlıǵın tere bergen. Romanda sonıñ ushın eki liniya rawajlanıp baradı, Murr degen pıshıqtıñ hám kapelmeyster Iogann Kreyslerdiñ. Pıshıq Murrdıñ yumoristlik ómirbayanı bul jazıwshınıñ qollanǵan kórkem usılı, sol usıl arqalı avtor nemis meshanınıñ tar dúnyasın súwretleydi.

Romannıñ ekinshi bóliminde knyaz İreneydiñ sarayındaǵı turmıs bayan etiledi. Gofman sol waqıttaǵı Germaniyaǵa tipikli bolǵan, irgejeyley knyazler menshikligin satira menen súwretleydi. Bul jer mülkiniñ kólemin saraydıñ aynasınan-aq kóriwge boladı. Bul saraydaǵı knyazdıñ hámeldarlarıdı obrazlarda júdá pás, dúnyası tar haqıyqıy xudojnik bul jerde ózin jalǵız sezedi.

Roman kompoziciyasın basqasha bolıwı Gofman ushın tábiyi. Eki joba: haqıyqat turmıs hám fantastikalıq turmıs onıñ kópshilik dóretpelerinde aralasıp júredi. Romandaǵı haqıyqatlıq ómirdiñ janlı hám ayqın súwretlemeleri avtordıñ ájayıp sezgirliğin xarakterleydi, onıñ ótkir kritikalıq kózinin barlıǵı ekenligin bildiredi. Nemis nadanları, hámelparazları, saray hámeldarlarıdı obrazları satiralı súwretlenedi, olar kútilmegen jaǵdayda fantastikalıq dóretpeler menen almasadı, qıyalıy jaǵdaylarǵa túsedi, bunnıñ barlıǵı avtordıñ keñ dúnya tanıwınıñ nátiyesi.

Gofmanda ertek haqıyqatlıq penen birigip ketedi. Kúndelikli nemic turmısına birden ájayıp túsiniksiz nárseler kirip keledi. V.G.Belinskiydiñ sózleri menen aytqanda Gofman óz watanlaslarınıñ jalatayshılıǵın ashshı sarkazm menen jazalaydı.

Dvoryan jámiyetin hám irgejeyley nemis absolyutizmdi kritikalap knyaz İreneydiñ hám knyaz Pafnutiydiñ («Kishkene Tsaxes» 1819) sarayların kritikaǵa alıp Gofman sonıñ menen birge jaña payda bolıp kiyatırǵan burjuazialıq qarım-qatnastıda áshkaralaydı. Pás boyılı, sıqılsız Caxestiñ waqıyası júdá qızıqlı. Jerkinishli sıqılsız Caxes hátteki túsiniikli gápti aytıw uqııbı da joq, biraq maqtanshaqlıq ózin-ózi joqarı qoyıw, menmen, sırtqı kórinisi boyınsha júdá jerkenishli sıqılsız, biraq sıyqırlı feya Rozabelverde oǵan ǵamxorlıq etedi.

Onıñ magiyalıq kúshi menen Caxes adamlardıñ aldında simbatlı, sulıw bolıw menen birge ullı talantları bar ayqın hám jariq aqıl oyı adam bolıp kórinedi. Az waqıttıñ ishinde Caxes úlken mártebege erisedi. Universitette yuridikalıq ilimler kursın juwmaqlamay-aq ol úlken lawazımǵa turadı hám keyinnen knyazlıq oramda tolıq kúshtiñ bári qolında turǵan birinshi ministr boladı. Bunday mártebege erisiwi Caxestiñ basqalarıdı miyneti hám talantların óziniñ atına ótkeriw arqalı múmkin boladı. Úsh altın shashtiñ sıyqırlı kúshi adamlardıñ kózin jabadı hám basqalar islegen áhmiyetli hám talantlı nárseler Caxestiñ atına ótip ketedi.

Solay etip, romantikalıq dúnya tanıw shegarasında hám romantikalıq metodtıñ kórkem usılları menen jámiyetlik sistemnıñ eñ bir awır zulımlıǵı súwretlenedi, biraq ruwxıy hám materiallıq abadan-shılıqtıñ, ádalatsızlıqtıñ bóliniwi jazıwshı ushın táǵdırdıñ hám jámiyettegi fantastikalıq kúshlerdiñ tásininde bolǵanday kórinedi.

Sonıñ ushında pás adamlar bay boladı, olarǵa xákimshilik beriledi, al olardıñ pásliǵı óz gezeginde altınnıñ hám hákimshiliktiñ qúdireti menen aqıldıñ hám talantlarıdı jalǵan jılıraǵına aylanadı. Bul jalǵan sıyındırıwshınıñ joq bolıwı, sırnıñ ashılıwı jazıwshınıñ dúnya tanıw xarakterine baylanışlı sırttan

keledi. Tap sonday sıyqırlı ertekten alınğan kúshler. Feya Rozabelverde menen Charodey Prosper Alponustiń gúresi.

Gofmannıń pikiri boyınsha usı fantastikalıq kúshlerdiń ayqasınıń nátiyjesinde sıqılsız sotsiallıq qubılıs payda bolğan. Qúdiretli ministrdiń duwalı, káramatlı sulıwlıqtan ayrılgannan keyin xalıq kóterilis jasap onıń úyine basadı, biraq novelladaǵı bul epizod avtordıń sotsiallıq zulımlılıqtı joq qılıw ushın tapqan jolı emes. Bul syujettiń ekinshi dárejedegi detalı. Xalıq zulım ministrge qarsı kóterilip atırǵan joq al onıń jerkinishli obrazın haqıyqat kórgen waqıtta kúlip atır. Sonday-aq bul ertek novellanıń sońǵı juwmaǵında da grotesk bar. Caxestiń ólimi sociallıq simbolika emes, ol topalanshı xalıqtan qashıp tünde paydalana-tuǵın gúmis gorshokta batıp óledi.

Basqa jazıwshılardıǵa qaraǵanda Gofmannıń dóretiwshiliginde burjuazialıq jámiyettiń hár bir intellektual dóretiwshi iskerlikke dushpanlıǵı haqqındaǵı oy ayqın kórinedi, ásirese jazıwshı xudojniktiń talantı hám kórkem ónerdiń predmetleriniń sawda bolǵanlıǵı ızasın keltiredi. Gofman kórkem ónerdiń turmistaǵı basqa rolin árman etedi. Bul romantikalıq árman «Martin Bochar i ego podmasterya» (1820) dep atalǵan novellasında ayqın seziledi.

Bul novellada orta ásirlerdegi qalanıń ustaları súwretlenedi. Olar óziniń miynetin, óziniń qásibin jaqsı kóredi hám soǵan barlıq ruwxın kiritedi. Miynet, kórkem óner hám ómir birlikke sinedi. Martin óziniń soqqan aǵash bochkaların bekkem hám sulıw etip isleydi, sebebi óziniń qásibin eń gózzal hám paydalı dep esaplaydı. Martin ustanıń aǵash bochkaları da sulıw, onıń jasaytuǵın úyide gózzal, ishki bezewleri, mebel ustanıń óz qolı menen islengen. Eń baslısı miynettiń ózi kórkem óner bolıp tabıladı. Qásipshı yoshlı hám berilip jumıs isleydi. Ol hár bir soqqan zatına óziniń kewiliniń bir bólegin salǵanday sezedi.

Gofman usınday kórkem ónerdiń hám ómirdiń organikalıq birigiwin, xudojnik penen átiraptaǵı dúnyanıń arasındaǵı kelispewshiliktiń joq bolıwın árman etken edi. Siyasiy máseleler Gofmandı

qızıqtırmadı. Napoleon reaktsiyasınan keyingi awır jaǵdaylarda jazıwshı hesh qanday jaqtılıqtı kórmeydi «Kleysliriana» toplamanda jazǵan Gofman dep aytadı: «Ol tek ǵana óziniń óneri menen jasaǵan hám ómirdi sol óner menen ótken, biraq táǵdir insandı temir mushına aladı, sonıń ushında burın oǵan jat bolǵan awırılıq seslerin shıǵadı.

Ómiriniń sońǵı jıllarında Gofman siyasiy ádalatsızlıqqa qarsı shıǵıwǵa májbúr bolıp qaladı. Bul jılları jámiyetlik qurılısta ózgerisler bolıp ótedi. Studentler ortalıǵında oppozitsiyalıq hárekettiń bas kóteriwine baylanıslı 1820-jılı Gofman siyasiy jinayatlardı izertlewshi komissiyanıń aǵzası bolıp saylanadı. Gofmannıń ózi milletshilik ruwxta birikken studentler shólkemine isenimsiz qaraydı biraq yurist hám sol mámlekettiń puxarası retinde burjuazialıq xuqıqtıń hám siyasiy kóz-qaraslardıń jańa aldınǵı qatar ideyalarına túsiniw menen qatnas jasaydı.

Bul jańa kózqaraslar sud islerine hám sudtıń qararına koroldıń jene aralasıwın hám policiyanıń qadaǵalawın sheklentiredi. Bul komissiyadı saylanganına Gofman quwanbadi. Biraq jazıwshı batıl túrde yusticiya ministriniń atına nızamdı buzıp atırǵan komissiyanıń ústinen qarsı shıǵıp appelyatsiyalar jazǵan. Usı waqıyadı baylanıslı Gofman «Povelitel blox» degen fantastikalıq novella jazadı. Knarrpanti degen óz paydası ushın isti bılǵastırıwshı obrazında komissiyanıń baslıǵı Kamptstı satiralıq túrde súwretleydi. Gofmangá qarsı sud tárepinen quwdalaw baslanadı hám tek ǵana jámiyetshiliktiń Gofmandı quwatlaw pikirleri hám doslarınıń járdemi menen jazıwshınıń ústinen qozǵalǵan is toqtatıladı. Gofman awır kesellikke ushıraydı, paralich boladı, 1822-jılı 25- yanvar kúni qaytıslı boladı.

Romantikalıq satiranıń ájayıp sheberi Gofmannıń dóretiwshiligi tereń qayǵılı hám sonıń menen birge kórkem ónerdiń joqarı wazıypalıǵına isenimge tolı Gofman romantikalıq metodtıń keń mümkinshiliklerin kórsetedi, qorshap turǵan dúnyanıń kelispewshiligin tásirli ashıp beredi.

6. Djordj Gordon Bayronniń dóretiwshiligi

Angličan ádebiyatındaǵı romantizmniń payda bolıwı Vordsvortniń hám Kolridjniń «Liricheskie balladı» toplamı menen baslandı. Angliya romantizmniń dáslepki basqışı «Ozernaya shkola» dep atalǵan shayırılardıń dóretiwshiligi menen baylanıslı. Olardıń wákilleri S.Rodjers, U.Bleyk, D.Kits hám T.Murom. Angličan romantizmniń rawajlanıwınıń ekinshi basqışı Bayronniń, Shellidiń, Skottıń dóretiwshilikler menen belgilenedi. Olar ádebiyatqa jańa janrlar hám túrler alıp keldi. Bul dáwirdiń simvolı liro-epikalıq poema hám tariyxıy roman boldı.

Djordj Noel Gordon Bayron (1788 –1824 jj.) 22-yanvar 1788-jılı Londonda tuwılǵan. Ol áyyemgi zamannan kiyatırǵan aristokratlar urpaǵıman shıqqan. 10 jasında atasınan qalǵan Angliyadaǵı joqarı dvoryanlıq lord ataǵına miyrasxor boladı, olardıń jer mülkine hám Britaniya aristokratiyalıq parlamentiniń lordlar palatasınıń orıńǵa miyrasxor bolıp otıradı.

Angliya aristokratların balaları tálim alatuǵın mektepleriniń birewinde Garrouda dáslepki tálim alǵannan soń, Bayron Kembrijd universitetine oqıwǵa kiredi, biraq Garroudaǵı áyyemgi tillerdi úyreniwi, universitetdegi tálim sırları, bolajaq shayırdı qızıqtırmaydı, Bayrondı táshúishlendirgen sawallarına juwap bermeydi.

Ataqlı Kembrijd universitetinde oqıwdı tamamlaǵannan keyin jas lord eki jıllıq sayaxatqa ketedi (ol Pireney yarım atawı hám Balkanda sayaxatta bolǵan).

1815-jılı Bayron Annabelle Milbenkke úylenedi. 1 jıldan keyin dushpanlardıń ósek sózlerine erip ol hayal ajırasadı. Húkimet adamları bul waqıyanı Bayrondı biyádeplikte ayıplawǵa paydalanadı. Shayırǵa qarsı jala kompaniyası shólkemlestiriledi. Shayır buǵan shıdamaydı hám Angliyadan birotala ketedi.

1816-jılı Bayron Shveytsariyada Jeneva kólinde boladı, bul jerde ol angličan poeziyasınıń ekinshi geniýı Shellı menen

ushırasadı. 1816-jıldıń oktyabr ayında shayıır Jenevadan ketip Venetsiyaǵa baradı. Italiyada shayırdıń dóretiwshiliginiń jemisli dáwiri ótedi. 1819-jıldıń aprel ayında Bayron grafınya Tereza Gvichcholi menen tanısadı. Onıń ákesi hám aǵası Gamba graflar karbonariyalardıń jasırın siyasiy jámiyetiniń aǵzaları bolǵan. Usılar arqalı Bayron jámiyettiń jasırın shólkemlerine kiredi. Olar Italiyanıń azatlıǵı ushın Avstriya baspashılarına qarsı hújimge tayarlanıp atır edi.

Rovenna qalasındaǵı Bayronniń úyi qural-jaraq jıyındısı ornı hám til biriktiriwshilerdiń shtabı boladı. Shayır ádebiy miynet penen tapqan az emes pullardı karbonariyalardıń shólkemine birdey berip turǵan. Bayronniń dóretiwshiliginiń rawajlanıwı karbonariyalardıń hárezketleriniń joqarǵı iskerlik jıllarına tuwrı keledi. 1820-jılı neopolitan revolyutsionerlerdiń koroldı alıp taslap demokratiyalıq respublikanı járiyalaǵan jeńisi shayırdı ruwxlandırdı. Ol Pap walayatı hám Pemonttaǵı xalıq kóterilisine úlken úmitler menen kútken edi, biraq bul gúresler jeńiliske ushıradı.

Avstriyanıń húkimeti repressiya júrgizedi. Bayron Rovennanı taslap ketiwge májbúr boladı. Karbonariyalardıń hárezketiniń qıyraǵanınan soń Shellı menen birgelikte baspaǵa jurnal tayarlaydı. Bul jurnalda Bayronniń satiralıq shıǵarmaları járiyalanadı «Videnie suda» hám «Bronzovıy vek».

1823-jılı Bayron Missolungıa keledi. Bul jerde Bayronniń jigerli is-hárezketi baslanadı – áskeriy kósem, diplomat, shaqırırwshı. Ómiriniń sońǵı aylarında shayıır waqıt jetispegenlikten az jazadı, biraq onıń dóretken sol az qosıqlarında da joqarı grajdanlıq pafos bar. Shayırdı birden kesel jıǵıltadı. Tawǵa bargan waqıtlarda ol ayazlaydı. 19-aprel 1824-jılı ol dúnyadan ótedi. Bayronniń júregi Greciyada qaladı, al onıń denesin watanına ákeledi hám shayırdıń ózi jaqsı kórgen Nyusted jerinde jerleydi. Gretsıya Bayrondı milliy qayǵılıq penen eske aladı. Angliyanıń hám ulıwma barlıq dúnyadaǵı aldınǵı qatar adamları bul awır joytıwǵa ózleriniń sezimlerin bildiredi. Gete «Faust» dóretpesiniń

ekinshi bólimindegi ájayıp qosıqların Bayronǵa arnaydı. Rıleev, Kyuxelbeker hám Pushkin shayırdıń qaytıw bolıw waqıyasına baylanıslı jalınlı qosıqlar qatarın jazadı.

Shayırdıń dáslepki qosıqlar toplamı «Dem alıs saatları» dep ataladı, ol 1802-jılı jazılǵan, bul qosıqlar toplamı shayırdıń óziniń jalǵızlıq hám ómirden túniliwshilik sezimler menen tolı, shayır menen anglichan jámiyetiniń joqarǵı toparlarınıń arasındaǵı konflikt tuwılıp baslanıp atır edi. Bul konflikt sezimleri shayırdıń «Men erkin bala bolǵım keledi» atalǵan qosıǵında anıq seziledi.

Sunday-aq, Bayronnıń jeke óziniń jalǵızlıq tragediyalıq awxaldaǵı sezimleri 1808-jılı jazılǵan «Nyufaundlend iytiniń kábirindegi jazıwlar» qosıǵında anıq beriledi. Avtor óziniń átirapındaǵı adamlarǵa tereń jek kóriwshilik sózleri menen úndew jasaydı. Shayırdıń pikiri boyınsha pás, eki júzli, iplás, ózleriniń gúnalarına batqan adamlar hár bir haywannıń aldında ózleri tómekenligin biliwi kerek. Bul qosıq sheshilmeytuǵın motiv menen juwmaqlanadı: shayırdı jalǵız sadıq dostı – iyt bar edi, biraq bul ol dostınan da ayrıldı. Bazı-bir sınshılır Bayrondı adamzattıń jek kóriwshisi dep ayıplaydı, biraq shayırdıń júrek tórinen shıqqan ayıplaw sózleri pútkil adamzatqa baǵıshlangan emes.

Rus sınshısı V.G.Belinskiydiń jazǵanıday Bayron adamzattı jaqsı kórdi, biraq ol olardıń arasında ózin jalǵız ekenligin sezdirgen adamlardı jek kórdi.

Angliya revolyutsiyalıq Frantsiyaǵa bir neshe ret qarsı shıǵadı. Napoleon menen birigip kóp jıllıq urısqa aralasadı. XIX ásirdeń baslarında Angliyada ótkir krizis boldı. 1810-jılları xalıq kóterisleri jańa kúsh penen baslanıp ketedi. Ludditlerdiń (stanoklardı qıyratıwshılar) háreketi qayta tiklenedi. Ludditlerdiń pikiri boyınsha fabrikalardaǵı mashinalardı joq qılıp olar sonıń menen birge barlıq awır jaǵdaylardıń dereklerin joq qıldıq dep oylaydı. Birinshi toqıw stanogın buzǵan rabochiy «general Ludd» dep ismi ápsanaǵa aylanǵan hám onıń atı menen atalǵan

háreketiń, kóterilistiń qolemi húkimetti qorqıttı. Ludditlerge qarsı kópshilik repressiyalar júrgizildi, hátteki fabrika iyesiniń mülkin buzǵanı ushın ólim jazası haqqındaǵı nızam qabıl etildi.

Lordlar palatasındaǵı Bayronnıń dáslepki sózi ludditlardıń qorǵawına baǵıshlangan edi. Shayır óziniń talantın francuz revolyuciyasınıń idealların qorǵawǵa arnaydı. Onı satqan uzurpator Napoleongá dushpan bolǵan, eziwshilikke, joqshılıqqa, qorlıqqa, zorlıq-zombılıqqa ushıraǵanlardıń sózin sóylegen. Evropada milliy azatlıq ushın gúresti quwatlaǵan hám bul háreketleri Angliyanıń húkimet basshıları tárepinen shayırǵa ótkir jekkóriwshilikti oyatadı.

Angliya húkimeti shayırdıń izine túsip quwdalaydı, buǵan sebep Bayronnıń birinshi hayalı menen ajrasqan waqıyası boladı. Sud Bayrondı ákelik huqıqınan ayıradı. Shayır Angliyanı taslap ketiwge májbúr boladı. Tuwǵan elinde qızı hám súyikli qarındası qaladı.

Ol Shveyccariyada jasaydı (1816-j). Bul jerde Bayron eń jaqsı poemasını dóretdi «Shilonskiy uzbek» (Shilondaǵı qamaqdaǵı adam). Bul poemada pútkil Evropadaǵı reaksiya atmosferası ayqın seziledi.

Onnan soń ol Italiyada jasaydı (1817-1823- jj.). Usı dáwirde, áhǵa-jılı Bayron Rovenada «Kain» dep atalǵan misteriyasını jazadı (usı termin menen orta ásirlerde diniy syujette jazılǵan dramalar atalǵan). «Kain» usı dáwirdegi Bayronnıń dóretiwsheiliginiń eń joqarǵı, biyik basqıshın belgileydi. Bibliyadan alınǵan syujetti shayır qaharmannıń topalanına dúnyalıq qólemde kórsetiw ushın alınǵan. Kainnıń pikiri boyınsha jerdegi barlıq zulımlılıqtıń ayıpkeri Quday, sonıń ushın da ol Qudayǵa qarsı kóteriledi. Dúnyadaǵı barlıq qurılıs jetkiliksiz dep daǵazalanadı. Kainnıń qasında Lyuciferdiń obrazı bar. Er júrek topalanshı, Quday menen ashıq gúreste jeńilgen biraq oǵan baǵınbaǵan.

Kainnıń Qudaydı jek kóriwshiligi adamlarǵa bolǵan ayaw sezimleri, insan táǵdirine jan ashıǵanнан kelip shıǵadı. Ásirese, Kainnıń inisi Avel menen Qudayǵa qurbanlıq ákelgen epizodı eń

joqarı tartıstı súwretleydi. Avel kóngen quldıń obrazı. Ol Qudaydan qurbanlıqtı al dep dizesinde turıp elbirep soranadı. Kain dizede turmay tike turadı. Onıń oqıǵan namazı isenimsizlikke tolı, ol kimgе hám ne ushın qurbanlıqtı islew kerek ekenligin túsınbeydi hám dawıl Kainnıń qurbanlıqtı shalıw ornın awdarǵanda payıtında júregi jarılǵan Avel aǵasına qaytadan qurbanlıq ornın jańadan tayarla dep jalınadı.

Kain bul qorıqqaq Aveldiń qurbanlıqtı shalıw ornın qıyrataman dep abaysızda inisin óltiredi. Usılayınsha zulımlıqqa qarsı gúresip atırıp Kainnıń ózi jawızlıqtıń quralı boladı hám onıń jeke jalǵız topalanshıǵa paydasız bolıp qaladı.

Bayron dáwirdiń tartıslarınan jol tappaydı sonıń ushın onıń súwretlegen qaharmanı belgisizlikke ketken jalǵız jol izleniwshi, tek ǵana Kainnıń súyikli joldası Ada ondaǵı ómirdi jasaw úmitin quwatlaydı. Poemadaǵı Aveldi ayıplaw bul reaksiyanıń rejimına kóniwge qarsı ideya bolıp kórindi.

1823-jılı óziniń pulına áskeriy korabldi jallap Gretsiyaǵa jóneydi. Gretsiyada bul waqıtta Turtsiyanıń ústemligine qarsı milliy azatlıq ushın urıs bolıp atır edi. Ol kóterilistiń wákılleriniń biri boladı.

Bayron óziniń bir qosıǵında ıqsham, qısqa hám kórkemli etip óziniń qısqa hám ayırıqsha ómirlik jolınıń mazmunın ashıp kórsetedi: «Kto dratsya ne mojet za volyu svoyu chujuyu otstaivat mojet» (O'bz erki ushın gúresiwge múmkinshiligi joq adam basqalardıń erkinin alıp beriwge gúresedi).

Genial romantik shayır Bayron poeziyanıń barlıq janları hám formaların jetik bileđi. Onıń qálemimen filosofiyalıq, siyasiy hám ishqi lirikanıń ájayıp úlğileri dóritildi: romantikalıq poemaları «Gyaur» (1813), «Korsar» (1814), «Parizina» (1816) hám t.b. dramalıq poemalar yaki Bayronnıń óziniń ataǵanday misteriyalar «Manfred» (1817), «Kain» (1821), yumorlıq hám satiralıq poemalar «Beppo» (1818), «Videnie suda» (1822), «Bronzoviy vek» (1823) hám t.b., tariyxıy tragediyalar, biografiyalıq proza,

satiralı ádep-ikramlıq qosıq penen jazılǵan roman «Don Juan» (1818-1821) ol juwmaqlanbay qaldı.

Timbaytuǵın hám kóp qızıǵatuǵın xarakterge iye Bayron, attıń ústinde Ispaniyanıń barlıǵın aralaydı, Maltaǵa baradı, Albaniyada boladı, uzaqtaǵı tawlardı kóredi hám Evropa tsivilizatsiyasınan alista bolǵan adamlar menen jaqın qatnasta bolǵanı ushın júdá quwanıshta boladı, kóp ayların ol Greciyada ótkeredi.

Orta Jer teńiz dalalarınıń ullılıǵı Albaniyanıń tawında jasawshı adamlardıń qatal minezleri, Peloponeya shopanlarınıń patriarxarlıq sadalıǵı, túrkler jawlap alǵan Greciyanıń kúyinishi, Ispaniya watanparvarlardıń mártligi, bulardıń hámmesi shayırdıń kewilin tolıqındıradı.

Usı sayaxat jolında 9 qatarlı jańǵırılıq qosıqlar dóretiledi, solardıń tiykarında Bayronǵa Evropada dánq ákelgen «Chayld Garoldtıń sayaxatları» (áhág-jılı) dep atalǵan poemanıń eki birinshi bólimi jazıladı.

«Chayld Garoldtıń sayaxatları» poemasınıń bas qaharmanı jas aristokrat, turmistan tınılgen, barlıq turmıs lázzetlerge toyınǵan, óz ata úyin taslap Garold kemege minip Watanı menen xoshlasadı. Xoshlasıw qosıǵınıń qatarları shayırdıń óziniń sezimlerin ayırıqsha kúsh penen beredi, Bayronnıń ózi qaharmanı sıyaqlı Angliyanı hesh ókinbesten taslap ketip edi, bir waqıtları shayır menen qaharmannıń sezimleri birigip ketedi.

Bayron dushpanlı haqıyqatlıqqa qarsı tragediyalıq tatıwlaspaytuǵın gúres ideyası menen shıqtı. Bul Bayronnıń romantizminıń gúressheń xarakteri «Palomnichestvo Chaylda Garolda» poemasınıń kórkemlik jańalıǵın belgiledi. Birinshi eki qosıq áhág-jılı járiyalandı hám shayırdıń atın xalıq aralıq qólemde shıǵardı, úshinshisi áháu-jılı, tórtinshisi 1818-jılı járiyalandı.

Poemanıń dáslepki payda bolıwı tiykarǵı oyı jas kókierek, namıslı, arshıl jigittiń eldi aralaǵan tariyxı bolıp dáslep jobalasatırıladı, biraq poema jazılıw barısında kópshilik ózgerislerge ushıraydı. Sol dáwirdegi janlı tariyx poemada sáwlelenedi,

birinshi orıńa jámiyetlik mashqala shıǵadı. Bul poemada Bayron zamanınıń áhmiyetli siyasiy máselelerine analiz jasaladı. Poemanıń tiykarǵı háreketke keltiriwshi baslaması bárhama házirgiden ótmishke hám keleshekke ótiw bolıp tabıladı.

Bul poema erkinlikti súyiw pafosına tolı, gimn janlaydı. Chayld Garold tipik romantikalıq qaharman, kewili qalǵan hám zerikken, ol bárhama burjuaziyalıq jámiyet hám ondaǵı moral menen jarasa almaytuǵın konflikte turadı.

Bas qaharmannıń obrazı kóbinese avtobiografiyalıq biraq avtorǵa teń emes: «Men hesh qashan ózimdi Garoldqa teńlestirmeymen, onıń menen barlıq baylanıslardı biykarlayman. Egerde bir jerlerde men onı ózimnen súwretlegen dep oylaganda da, bul maǵan sizler iseniń, ayırım ǵana jerlerde, men hesh qashanda da ózim dóretken qaharmanıma qusaǵım kelmeydi» dep jazǵan edi Bayron.

Poemadaǵı epikalıq baslama lirikalıq penen aralasıp júredi. Shayır óziniń ishki dúnyasın ashıp kórsetedi, bul dúnya júdá bay, quramalı hám sulıwlılıǵı menen ózgesheli. Sebebi poemanıń lirikalıq qaharmanı kúshli hám janlı sezimge uqıplı, dep jazadı ádebiyat izertlewshisi A.Anikst.

Bul poemada hayal gózallıǵın tán alıw, sonday-aq, qızınan ayırılǵan atanıń názik sezimleri yaǵı bolmasa ayıra túsken birinshi muhabbat haqqındaǵı eske túsiriwler ya bolmasa adamlardan kewili qalǵan kúyik.

Poemada elegiyalıq motivler menen birge insannıń mártligine hám qúdiretligine gimn bar. Burjuaziyalıq civilizaciyaǵa buzılmaǵan ápiwayı adamlardan Bayron haqıyqıy ullılıqtı kóredi. Al, onıń zamanlaslarında ushıratpasa ótmishtegi qaharmanlardıń titanikalıq qúdiretin eske túsiredi, bular afinanılar hám spartanlılar respublikalıq Rimnıń mińberleri yaǵı aǵartıwshılar Volter hám Russo. Qaharmanlıq xarakterlerdiń izleniwinde Bayronnıń gumanizminıń iskerlik, gúresshen xakteri kórinedi. Bul poemanıń novatorlıq janrı – lıro-epikalıq poema. Pushkinnıń, Lermontovtıń

hám dúnya ádebiyatınıń basqa klassikleriniń dóretiwshiliginde rawajlanıwın dawam etedi.

XIX ásirdegi orıs ádebiyatınıń kórnekli shayırı M.Yu.Lermontov 1832-jılı jazılǵan: «Net, ya ne Bayron, ya drugoy» dep atalǵan qosıǵında óziniń Bayronnıń dóretiwshiligine ruwxıy jaqınlıǵın bildiredi. Ol men Bayron emespen, men basqaman, Bayron sıyaqlı dúnya quwdalaǵan japakeshpen, biraq orıspan.

«Нет, я не Байрон, я другой»
Эше неведомый избранник,
Как он, гонимый миром странник,
Но толкo с русскою душой ...

Shıǵıs temasındaǵı poemaları. áháq-áháo jıllar aralıǵında Bayron birinen izi birin romantikalıq poemaları «Gyaur», «Korsar», «Lara» hám t.b. járiyalaydı. Bul poemalardıń hár biriniń orayında ázezúl shahs haq niyetli qaraqshı, kewili qalǵan ósh alıwshı jámiyet quwıp jiberген sonıń ushın jámiyetti jek kóretuǵın qaharman turadı.

Bul qaharmannıń portreti shártli túrde beriledi. Syujet ekzotikalıq Evropalılarǵa tan qalarlıq kórinetuǵın tábiyat, turmıs sharayatta shártli poetikalıq shıǵısta ótedi. Romantikler ózleri jasaǵan ortalıqtıń tómenligin ashıp kórsetiw ushın qarama-qarsı shıǵıstı súwretleydi. Bul poemalardıń qaharmanı shayırdıń romantikalıq ideyasın sáwlelendiredi.

Burjuaziyalıq aristokratiyalıq Angliyaǵa jekkóriwshilik sezimleri qarsılıq topalanǵa alıp keledi. Biraq ne ushın gúresi w kerek, qanday kúshlerge súyeni w keregi túsini ksiz edi. Sonıń ushında Bayronnıń qaharmanı jeke óziniń biykarlaw sotsiallıq jaqtan rawajlanbaǵan individuallıq xarakterdegi jeke ózligin bildiredi. Sonıń ushın «Korsar» poemasında Konradta, «Gyaur» poemasında Gyaurda jámiyetke qarsı shıǵıp turmıs haqıyqatlıǵın biykarlaydı. Biraq tınıshlıq jolın tappaydı.

Bul poemalarda teńizdiń obrazı tolqınlı ómir turmısı menen salıstırılǵan.

1816-1817 jıllar aralıǵında Alpı tawlırındaǵı sayaxattan keyin Bayron «Manfred» dep atalǵan dramalıq poemasını jazadı. Manfred oyshıl, Faust sıyaqlı ilimnen kewili qalǵan. Biraq Geteniń Fausti sxolastikalıq ilimlerdi alıp taslap haqıyqıy bilimge jol izlese hám ómirdiń mazmunın xalıqtıń abadanlıǵına baǵıshlanǵan qaharmanlıq miynette tapsa, Manfred bolsa úmitsizlik juwmaqqa keledi. Onıń pikiri boyınsha bilim bul qayǵı hám kim kóp bilse sonshelli qıynalıp jılaydı, sebebi bilim daraǵı ómir daraǵı emes ekenine túsinedi.

Manfred ruwxlardı shaqıradı hám olardan ózin esten shıǵarıwdı talap etedi. Bayronnıń romantikalıq kewil qalıwı Geteniń aǵartıwshılıq optimizmine qarsı keledi. Biraq Manfred kónbeydi, ol topalan jasaydı, qudaǵa qarsı shıǵadı hám kónbey ólip ketedi.

1818-jıldan baslap Bayron óziniń eń iri dóretpesi qosıq penen jazılǵan «Don Juan» romanınıń ústinde isleydi. Ullı anglichan shayırınıń dóretiwshiliginde «Don Juan» romanı jańa basqısh bolıp tabıladı. Romantikalıq súwretlewden realizmge ótedi. Bas qaharmannıń tariyxı Evropa mámleketleriniń sotsial-siyasiy turmısın, úrp-ádetlerin, turmıslıq waqıyalardı súwretlew ushın sebep bolıp xızmet etedi. Qaharman menen birge oqıwshı Ispaniya menen tanısadı, teńizde apatshılıqlardı kóredi, Turciya xákiminiń sırların bilei. Rossiya menen Turciyanıń arasındaǵı urıs, Rossiya patshası Ekaterina II-niń sarayı, á sirese, Angliya, London siyasiy hám morallıq eki júzlikke iye anglichan aristokratiyası, kapitalistlik qurılıs hám kapital – usınıń barlıǵı romanıń mazmunın quraydı.

Bayron basqalardı ezgen mámleket óziniń erkinmen dep esaplawǵa ılayıqlı emes. Shayır bul dóretpesinde urıs siyasatın áshqaralaydı hám keleshektiń idealı – aǵartıwshılıq idealı dep adamlardı civilizaciyaadan qashıqta tábiyi ortalıqta jasaǵan turmısın súwretleydi.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawalları:

1. Romantizm ádebiyatınıń dáwirin anıqlań?
2. Romantizmnıń payda bolıwınıń tariyxıy-siyasiy derekleri?
3. Romantikalıń ideologiyasınıń quramalıǵı?
4. Romantiklerdiń kórkem ádebiyatıń rawajlanıwına qosqan úlesi?
5. Romantizm haqqında túsiniń berin?
6. Romantizmnıń tiykarǵı mashqalası?
7. Romantikalıq lirikanıń rawajlanıwı?
8. Vordsvorttıń «Átshók» qosıǵınıń ideyası?
9. Romantiklerdiń aldınǵı qatar kóz-qarasları?
10. Aǵa-inili Grimmeler qaysı milliy ádebiyatıń wákilleri?
11. Germaniya filologiyasınıń atası hám baslawshıları kimler bolǵan?
12. Grimmelerdiń «Altın ǵaz» ertegindegi jeńiske alıp kelgen neler boldı?
13. E.T.A. Gofman dóretiwshiliginde tiykarǵı tema qanday?
14. Gofmannıń dóretiwshiligindegi jańalıqlar qaysı?
15. Tsaxes xaqındaǵı ertektiń tiykarǵı mazmunı?
16. Gofmannıń prozasınıń áhmiyetliligi?
17. D.G. Bayronnıń poeziyasındaǵı baslı konflikt?
18. Bayronnıń dóretiwshiligindegi janrlardı hám túrlerdi belgileń?
19. Bayronnıń romantizmnıń ózgesheligi qanday?
20. Romantizm ádebiyatında shıǵıs tematikasınıń payda bolıw sebepleri?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Romantizm metodınıń qalıplesken dáwirin anıqlań?
A) XVII-ásir
V) XVII-ásirdiń aqırı-XVIII-ásir
S) XVIII-ásirdiń aqırı – XIX ásir

- D) XIX ásir
2. Qosıq lirikalıq janr sıpatında, qaysı shayırdıń dóre-
tiwshiliginde ayrıqsha orındı iyelegen?
- A) G.Berlioz
V) F.Shubert
S) G.Geyne
D) F.List
3. Romantikler ushın tiykarǵı másele qaysı bolǵan?
- A) Aqıl
V) Sezim
S) Sana
D) Adam hám dúnya
4. Romantikalıq kórkem ónerdiń ayırmashılıq ózgesheligi
qanday?
- A) Lirikalıq
V) Subektivlik
S) Obektivlik-lirikalıq
D) Subektivlik-lirikalıq
5. Bratya Grimm (aǵa ini) Grimmlerdiń «Balalar hám
shańaraq ushın ertekler neshinshi jılı baspadan shıqqan?
- A) 1809
V) 1810
S) 1811
D) 1812
6. «Bir mush penen jetewin óltirdim» degen jazıw
Grimmlerdiń qaysı erteginde ayıladı?
- A) «Batır tigiwshi»
V) «Altın ǵaz»
S) «Ózi jayılatuǵın dasturxan»
D) «Jas dáw»
7. Gofmannıń dóreitiwshiligindegi baslı tema qanday?
- A) Adam hám jámiyet
V) Adam hám kórkem óner
S) Jazıwshı hám súwretshi
D) Kórkem óner hám xudojnik

8. «Don Juan» novellasınıń avtorı kim?
- A) Bayron
V) V.Skott
S) Viktor Gyugo
D) Gofman
9. «Bos waqıttaǵı saatlar» qosıqlar toplamınıń avtorı kim?
- A) A.Mitskevich
V) R.Berns
S) Gete
D) Bayron
10. «Kishkene Caxes» erteginiń avtorı kim?
- A) Aǵa-ini Grimm
V) Gofman
S) Lyudvich Tik
D) Aǵa ini Shlagel
11. «Nyufaundlend iytiniń qábirindegi jazıwlar ne haqqında?
- A) Doslıq
V) Jawızlıq
S) Jalǵızdıq
D) Eki dúzlik
12. «Koroleva Mab» poemasınıń avtorı kim?
- A) Bayron
V) Shamisso
S) Shelli
D) Kits
13. Anglichan ádebiyatında tariyxıy romannıń tiykarın
salıwshısı kim?
- A) Valter Skott
V) Persi Bishi Shelli
S) Djordj Gordon Noel Bayron
D) Vilyam Vordstvort
14. XIX ásirde sociallıq roman janrın rawajlandırǵan jazıwshı
kim?
- A) Valter Sitt
V) Prosper Merime

- S) Jorj Sand
- D) Fredrix Stendal

15. Volter Skottın «Ayvengo» romanındaǵı waqıya neshinshi ásirde súwretleydi?

- A) IX ásir
- V) X ásir
- S) XI ásir
- D) XII ásir

16. «Ayvengo» romanındaǵı koroldın konfliktin tiykari?

- A) Milliy ǵárezsizlik
- V) Sotsiallıq qarama-qarsılıq
- S) Monarxiya ushın
- D) Feodallıq ǵúresler

17. «Ayvengo» romanındaǵı koroldın atı kim?

- A) Sedrik
- V) Atelstan Karl
- S) Djon
- D) Richard

18. «Ayvengo» romanındaǵı diyqanlardın kósemi Robin Gudtın atı kim?

- A) Gurt
- V) Vamba
- S) Ayvengo
- D) Loksli

19. Ayvengonın súyikli qızının atı kim?

- A) Rovená
- V) Izabella
- S) Rebekka
- D) Elgita

20. Ayvengonın atı kim?

- A) Etling
- V) Stefan
- S) Idmer
- D) Uilfred

21. «Ayvengo» romanı neshinshi jılı jazılǵan?

- A) 1816
- V) 1817
- S) 1819
- D) 1820

22. Volter Skott ulıwma neshe roman jazǵan?

- A) 24
- V) 26
- S) 28
- D) 30

23. Valter Skottın baspadan shıqqan eń birinshi romanı qaysı?

- A) «Gay Mannering»
- V) «Rob Roy»
- S) «Puritane»
- D) «Ueverli»

24. Styuartlar dinastiyasına qarsı urıs V. Skottın qaysı romanında súwretlengen?

- A) «Vudstok»
- V) «Puritane»
- S) «Antikvariý»
- D) «Gay Mannering»

25. V. Skottın «Kventin Dorvard» romanındaǵı waqıya neshinshi ásirlerde bolǵan?

- A) XII ásir
- V) XIII ásir
- S) XIV ásir
- D) XV ásir

26. Aǵa-ini Grimmderdin erteklerindegi tiykargı ulıǵlanatuǵın tema?

- A) Tapqırılıq
- V) Watanparvarlıq
- S) Milliylik
- D) Mártlik

27. Romantizm ádebiyatı neshe túrge bólindi?

- A) 2

V) 3

S) 4

D) 5

28. Qaysi jazıwshınıń dóretiwshiliginde ádebiyat hám muzıka óneri birigip xızmet etti?

A) Bayron

V) Gofman

S) Valter Skott

D) Viktor Gyugo

Ádebiyatlar:

1. V.N.Bogoslovskiy, A.F.Golovenchenko, A.S.Dmitriev i dr. Istoriya zarubejnoj literaturı XIX veka. Moskva. Vısshaya shkola. 1991.

2. M.E.Elizarova, B.I.Kolesnikov, S.P.Gijdeu, N.P.Mixalskaya. Istoriya zarubejnoj literaturı XIX veka. Moskva. Prosveshenie. 1972.

3. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. I – II chasti. Moskva. 1997.

4. Poeziya angliyskogo romantizma XIX veka. Moskva. Xudojestvennaya literatura. 1975.

5. Ya.Koronovskiy. Luchshie skazki mira: Bratya Grimm. Moskva. Rosmen. 1998.

6. E.T.A.Gofman. «Kroshka Tsaxes, po prozvaniyu Tsinnober». Moskva. Sovetskaya Rossiya. 1991.

7. E.T.A.Gofman. «Zolotoy gorshok i drugie istorii». Moskva. Detskaya literatura. 1981.

8. Bayron D.G. Sobranie sochineniy v 4-x tomakh. Moskva. Pravda. 1981.

9. M.Yu.Lermontov. Stixotvoreniya. Moskva. Xudojestvennaya literatura. 1985.

10.F.Baynazarov. Jahon adabieti. Toshkent. Musıqa nashrieti. 2006.

TEMA: A.S.PUSHKINNIN DÓRETIWSHILIGI.

Joba:

1. A.S.Pushkinnin ómiri haqqında maǵlıwmatlar.

2. Lirikası.

3. Poemaları.

4. «Evgeniy Onegin». Qosıq penen jazılǵan roman.

5. Prozası.

6. Dramalıq shıǵarmaları.

7. Ertekleri.

8. Eskertkish.

Tayanış túsinikler:

-Shayır, jazıwshı, dramaturg, publitsist.

-Jańa rus ádebiyatınıń tiykarın salıwshısı.

-Rus adebiy tiliniń dóretiwshisi.

-Romantizm. Realizm.

-Janr: qosıqlar, povestler, poemalar, qosıq penen jazılǵan roman, dramalar, ertekler.

Sabaqtın maqseti:

1. Bilim beriwshilik:

a) Talabalardı A.S.Pushkinnin ómiri hám dóretiwshiligi haqqında teoriyalıq hám ámeliy túsinikler beriw;

b) A.S.Pushkinnin shıǵarmaları tuwralı bilimge iye bolıw.

Sabaqtın tarbiyalıq áhmiyeti:

Talabalardı ádep-ıkramlılıqqa, oqıw hám ilim-bilim iyelewge tarbiyalaw.

Sabaqtın metodı:

1. Klasster – keń túsinik beriw.

2. Keys-stadi – mashqala menen tanıstırıw hám sheshiw.

1. A.S.Pushkinнің ómiri haqqında maǵlıwmatlar

A.S.Pushkin «rus xalqının milliy maqtanışı», jáhán ádebiyatında «danışpan sóz zergei bolıp tanıldı». Ol 1799-jıl 26-may (6-iyun) Moskva qalasında tuwılǵan. Onıń ákesi Sergey Lvovich, áyyemgi dvoryanlar teginen shıǵadı. Anası, Nadejda Osipovna patsha Pyotrдың tarbiyasın alǵan afrikalı Abram Petrovich Gannibalдың aqlıǵı bolǵan. Kishkene Pushkindi dáslep francuz tárbiyashılar (gubernyorlar) oqıtadı. Ol francuz tilin jaqsı biledi. Kitap qumar boladı. Balalıq shaǵında A.S.Pushkin rus poeziyası menen tanıs boladı. M.V.Lomonosovtan baslap Jukovskiyge shekem, Moler hám Bomarsheynıń komediyaları, Volter hám basqada XVIII ásirдің aǵartıwshılardıń shıǵarmaların oqıǵan.¹ Shayırdıń ómiri de onıń poeziyası sıyaqlı oǵada qızıq. Shayırdıń shıǵısında tańqalarlıq. Onıń babası Ibragim buyra qoyıw qara shashlı Adam bolıp, ol Afrikada tuwılǵan.

Ákesi belgili shayır bolǵan, onıń úyinde sol waqıttaǵı eń belgili jazıwshılar-Dmitriev, Jukovskiy, Karamzin jiyi-jiyi bolıp turǵan edi. 1811-jılı Pushkindi litseyge oqıwǵa beredi, bul jerde kútá jaqsı oqıydı hám Liceydi belgili shayır dárejesinde pitkerip shıǵadı. Bul waqıtları jazǵan onıń patsha hám patshanıń hámeldarları haqqındaǵı qosıqları, ótkir satıralıq shıǵarmaları kópshilikke tez tarap ketedi.

Pushkin 1820-jılı súrginge aydaladı, al 1824-jılı ekinshi súrgin baslanadı, bul súrgin onıń graf Vorontsovqa arnaǵan ataqlı epigrammasına baylanıslı boladı.

Pushkinge waqıtsha awıldı jasawǵa tuwra keldi, usı waqıtları Rossiyada úlken ózgerisler júz berdi. Pushkinнің bas ayıplawshısı Imperator Aleksandr ólim, tahtqa Nikolay otırdı. 1825-jılı 14-dekabrde jańa imperatorǵa ant beretuǵın kúni dekabristerdiń kóterilisi baslanadı. Bul kóterilis úlken qan toǵıw menen jawızlıq penen bastırıldı. Senat maydanı qanǵa boyaldı. Pushkinнің ózi bul jasırın jámiyettiń aǵzası bolǵan joq, biraq olar menen ideyalıq jaqtan

¹ С.Ахметов. «Пушкин ҳаққында сөз». Талантқа талап китабында. Нөкис. Қарақалпақстан. 1986. 310-322-б.б.

tıǵız baylanısta boldı, erkinlik qosıqların jazdı. Pushkin eki ret Kavkazda boladı, rus-türk urısına qatnasadı (1829).

Bul dáwirde ullı rus shayır sıpatında Pushkinнің danqı sózsiz moyınlandı, onıń atı shet ellerge málim boldı. Belgili frantsuz jazıwshısı Prosper Merime Pushkindi Evropadaǵı birinshi jazıwshı dep bahaladı. Patshaǵa jaqın joqarı jámiyet wakilleri Pushkinge dushpanlıq qatnasta boldı. Aqırında ol dushpanlar shayırdıń semyasına kirip úlgerdi. 1812-jılı 8-fevralda Pushkin menen Dantes arasında duel boladı. Bunda Pushkin awır jaradar boladı hám eki kúnnen soń óziniń maqsetlerin iske asırıp úlgere almay barlıǵı bolıp 12-jasta, óz kúshine tolısqan shaǵında nabit boldı).

Kempir apası Mariya Alekseevna Gannibal hám tárbiyashısı Arina Rodionovna Pushkinge ana tilin jaqsı kóriwdi úyretedi. Pushkinнің ádebiy uqıbınıń erte qalıplesip rawajlanıwına, olardıń úyinde bolıp turatuǵın ádebiy kesheler sebepti boldı. Bul ádebiy keshelerge kórnekli jazıwshılar jıynalatuǵın edi. 1811-jılı A.S.Pushkin sol kúnderde ashılǵan Patsha awılındaǵı litseyge oqıwǵa kiredi. Bul arnawlı oqıw ornında tek ǵana dvoryanlardıń balların óz aldına dúzilgen oqıw rejesi boyınsha joqarı mámléketlik hámeldarlar xızmetine tayarlaǵan. Liceyde Pushkin birinshi reet óziniń shayır ekenligin sezedi. áhán-jılı A.S.Pushkinнің «Qosıq jazatuǵın dostıma» birinshi qosıǵı «Evropa xabarshısı» jurnalında járiyalanadı. Liceyde birge oqıǵan joldasları Delvig, Kyuxelbeker, Pushin, ustazları hám de rus ádebiyatınıń korifepleri Derjavin, Jukovskiy, Batyushkov, Karamzin onıń talantıń tán aladı. 1815-jılı 8-yanvarda Pushkin ekzamende Derjavinnıń aldında «Patsha awılındaǵı eske túsiriwleri» qosıǵın oqıydı. Bul qosıq áhág-jılǵı Watandarlıq urıs tásirinde jazılǵan. Rus shayırlardıń atası ǵarrı Derjavin Pushkinde poeziyadaǵı óziniń jolın dawam ettiriwshi miyrasxorın kóretuǵınlıǵın maqtanış penen tilge aladı.

1817-jıl Pushkin liceydi pitkeredi hám sırtqı isler Kollegiyasına jumısqa kiredi. Biraq tek ǵana dóretiwshilik penen shuǵıllanadı.

2. Lirikası

A.S.Pushkinnın lirikası bir neshe temalargá bólinedi: krkinlik, gárezsizlik, adamgershilik, Watan, ana-tábiyat, mwhabbat, insaniylıq páziyetler, puxaralıq ar-namıs, shayır minneti.

1. Erkinlikti, gárezsizlikti jırlağan qosıqları: «Erkinlik», «Chadaevqa», «Teñizge», «Tutqın», «Arion», «Sibirge xat», «Anchar» h.t.b.

«Chadaevqa» atlı qosıgında minaday qatarlar bar:

«Товарищ, вер: взойдѣт она,
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена»

Qaraqalpaq tiline shayırlar: J.Aymurzaev 1914. hám I.Yusupov. awdarğan.

«Інаң, joldasÁ Sáwlelenip atır tan,
Іnkar qılğan juldız shıǵar bahtna.
Rossiya oyanar shırt úyqıdan,
Biziń atımızdı oyıp jazar hám
Patshalıqtıń qıyraǵan táj-taxtına».

A.S.Pushkin rus xalqının perzentı. Shın kewli menen Rossiyanı súygen. «Ruslan hám Lyudmila» poemasınıń aldında jazılğan arnawında «Tam russkiy dux... tam Rusyu paxnet!», dep jazadı.

Usı perzentlik sezim onıń kópshilik lirikalarına tán. Sonday-aq onıń «Evgeniy Onegin» romanında mına qosıq qatarlarında da milliy rus maqtanıshı bar:

«Татьяна (русская душою
Сама не зная почему)
С эѣ холодную красою
Любила русскую зиму...»¹.

2. Ana-tábiyattı jırlağan qosıqları: «Awıl», «19 oktyabr», «Qısqa tan», «Qısqa kesh», «Qısqa jol», «Gúz», «Qıs», «Men jáne bardım», «Shawqımlı», «Kóshelerdi aralap júrip» h.t.b.

3. Muhabbat, haqqındaǵı qosıqları: «Sol ájayıp máwrit ele este», «Sizdi súygen edim...», «Aytagórmе gózzal meniń aldında», «Gruzya qırlarında jatar qara tún», «Qalmaq qızına» h.t.b.

Shayır Mixaylovskoe awılında súrginde bolǵan jıllarında, 1825-jılı qońıslas awıl Trigorsskoe da Anna Kern menen ushırasadı. «Sol ájayıp máwrit ele este» qosıgın usı xayalǵa arnap jazılǵan dep esaplanadı. Biraq bul haqqında Pushkinnıń ózi qolı menen jazıp ketken maǵlıwmatlar joq. Tek ǵana Anna Pavlovna Kern ózi moyınlaǵan. («Pushkinnıń lirikası – rus poeziyasınıń shını. Ol ózine usı kúnge shekem kóp sanlı oqıwshılar áwladı menen jazıwshı shayırlar qızıǵıp súysinetuǵın joqarı gumanizm menen tereń oylılıqtı, ózine say kórkem formanı jámlegen. Pushkin poeziyası – bul sırtqı ortalıqtı poetikalıq túrde tanıw protsesi, onıń shıǵarmalarında hesh bir násiyatǵóylik joq. Pushkin belgili bir filosofiyalıq sistemanı jaqlawshı filosof emes. Ol bárinen de burın shayır bolıp jasadı, óz oyların poeziya tiline saldı hám sol sebepli óz lirikalarında Pushkin eń ullı adamlardı barqulla tolgandıratuǵın máseleler – muhabbat, ólim haqqında, xalıq táǵdiri, adam gózzalıǵı, turmıstaǵı kórkem ónerdiń roli haqqında jırladı»).

Qaraqalpaq tiline bul qosıqtı shayırlar: 1949-jılı T.Seytmamutov «A.P.Kernge» dep awdaradı, 1975-jıl shayır I.Yusupov «Sol ájayıp máwrit ele este» dep awdarǵan. Sizler kórip otırǵan slaydlarda usı awdarmalardan úzindiler berilgen. Dúnya xalıqlarınıń kóp tillerine awdarıladı usı lirikalıq qosıq. Biraq shayır Pushkinnıń óz ana tilinde insannıń ishki dúnyasında kútilmegen ushırasıw bolǵanda buringı muhabbat-ishqı sezimlerden insan qálbine qozǵaw oyatıwı original dóretpesindeǵı etip jetkerip beriw awdarmashılar ushın qıyın boldı. Sol ushında

¹ А.С.Пушкин. «Евгений Онегин» гл.№5, М.Дет.Лит.1973. стр-143.

polyak shayı Yulian Tuvin bul qosıqtı kórkem awdarma menen jetkerip bolmaydı dep esaplaydı.

4. Puxaralıq ar-namıs, shayı minneti. «Prorok», (Payǵambar). A.S.Pushkinnıń lirikasında óz aldına turatúǵın qosıǵı bar, ol «Prorok» dep ataladı (Payǵambar). Bul poetikalıq dóretpesinde avtor poeziyanıń roli, ornı adamlar ushın áhmiyeti haqqında allegoriyalıq formada beredi. Shayır poeziya kórkem ádebiyat adamlarǵa qanday xızmette bolıwı kerek. Qosıqtıń keyingi qatarlarında shayır bılay shaqıradı:

«Восстан, пророк, и вижд, и внемли,
Исполнис волею моэї
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердтса людей».¹

Bul qatarlarda «glagol» degen sóz eski áyemgi slavyan tilinen alıńǵan «glagolit» (sóylew, sóz ayıw) degen mánisti bildiredi.

Kórkem sóz benen insan qálbine jol salıw degen maǵanamı ańlatadı. A.S.Pushkinnıń dóretiwshiliginiń barlıǵı insan kewiline qozǵaw salatuǵın kórkem sóz boldı. Sizler házir kórip turǵan slaydta bul «Payǵambar» qosıǵınıń qaraqalpaq tiline shayı U. Xojanazarovtıń awdargan qosıq qatarların kórip tursız.

«Júreklerin bul adamlardıń
Qosıq penen órte qaytadan»².

3. Poemaları

A.S.Pushkinnıń dóretiwshiliginde poemalar úlken orındı iyeleydi. Sizler házir kórip turǵan slaydta onıń poemalarınıń atları

¹ А.С.Пушкин. Собрание сочинений. В 3-х томах. 1-том. М.: «Художественная литература», 1957. С.223

² А.С.Пушкин. Қосықтар хәм поэмалар. Нөкіс. Қарақалпақстан, 1985, 25-бет

berilgen. Pushkinnıń birinshi jazǵan poeması «Ruslan hám Lyudmila» dep ataladı. Liceyde oqıp júrgen dáwirinde 1812-jılı jazıp baslanadı hám 1820-jılı may ayında avtor poemasını jazıp juwmaqlaydı. Shayır litseyde oqıp júrgen dáwirinde «Arzamas» dep atalǵan ádebiy shólkemge aǵza boladı. Bul shólkem jańa rus ádebiyatın qalıplestiriw ushın jumıs alıp baradı. «Arzamas» milliy batırlıq poemanı dóretiw zárurlıǵın jazıwshılar aldına talap etip qoyadı. A.S.Pushkin birinshi bolıp rus milliy qaharmanlıq poemasını jazadı. Poemanıń jańalıǵı – xalıq tilinde jazılǵan. Kórkem ádebiyattaǵı burınǵı qádelerin buzıp jiberedi.

«Ruslan hám Lyudmila» poemasınıń qaharmanları:

1. Rus patshası – Vladimir Quayash.
2. Rus batırı – Knyaz Ruslan.
3. Lyudmila – Vladimirdıń qızı.
4. Ruslannıń qarıslasları, Lyudmilaǵa talasıwshılar:

A) Batır Rogday – «Qılısh penen Kievtıń keńeytken jerin abadan».

B) Farlaf maqtanshaq – «Toylarda hesh kim kelmes shaq, sawashta ónshe er emes».

V) Ratmir – xazardıń jas xanı.

5. Chernomor jawız sıyqırshı

Arqadaǵı tawdıń xojası

Ol qızlardı urlawshı

6. Shopan ǵarrı. Ruslanga járdem beredi.

7. Naina jawız, eleker.

8. Dáw bas.

A.S.Pushkinnıń «Ruslan hám Lyudmila» poeması 1978-jılı kinoǵa túsirilgen.

Kiev Rusi patshası Vladimir Quayash qızı Lyudmilanı batır Ruslanga uzatıp toy beredi toyda barlıq xalıq quwanadı, jıraw jırlaydı. Tek ǵana Rogday, Farlaf, Ratmir bul quwanışlı waqıyanı kóre almay qapa bolıp otıradı. Toydan sóń jas shubaylar óz bólmesine kiredi. «Tatlı waqıt keldi... Birden shaqmaq jarq etti.

Tútin bastı, shıra óshti,
Tilsiz túnek, jer qaltırıp,
Ruslan hawlıgıp qaldı...
Jim-jırt qáwıplı tuńshlıqta
Jat se seki jola shıqtı,
Qap-qara bolıp tútinde
Birew tike kóterildi...
O'bjire jáne bosap qaldı;
Hawlıgıp túrgeldi jigít,
Salqın ter agıp betinen;
Qaltırıp qansız qolı menen
Qanday qaygı yarım joq dep
Qur dalağa sermelendi;
Lyudmila joq tas túnekte,
Sıyqırlı kúsh urlap aldı.»¹

Barlıq batırlar Lyudmilanı izlewge atlanadı. Biraq tek gána Ruslan joldağı ushırasqan barlıq qıymshılıqlardı jeńip, dáw bas penen sawashqa shıgıp, onı jeńedi, dáw bas oğan qılısh beredi, Chernomordıń óliminiń sırı onıń uzın saqalında ekenligin aytadı. Jolda Chernomor menen Naina menen qurğan hár qıylı hiylelerin mártlik penen jeńip shıgadı. Chernomordıń sıyqırlı kúshi – uzın saqalın shawadı.

Lyudmilanı tawıp, murad-maqsetine jetedi. Bul poema romantikalıq dóretpе. Xalıq erteklerine dıqqat awdarıw. Milliy ózgeshelikti kórsetiw. XIX ásir jáhán ádebiyatında romantizm dáwirinde xalıqlardıń awız-eki dóretiwshiligine dıqqat awdarıw Ağa-ini Grimler, D.G.Bayron, Adam Meskevich dóretiwshiliklerinde ushırasadı. Rus xalqınıyxınan alınğan eski ápsanalar. Basqa poemalarında romantikalıq hám realistlik súretlew aralasıp keledi. Waqıttıń az bolıwına sebepli barlıq poemalarına toqtaw múmkinshilik joq.

¹ А.С.Пушкин. Таңлаўлы қосықтар тоғламы. - Нөкіс. Қ.М.Б. 1949. 44-бет.

4. «Evgeniy Onegin». Qosıq penen jazılğan roman

«Evgeniy Onegin» -A.S.Pushkinnıń dóretiwshiligindegi úlken orında turatuğın, oraylıq dóretpе. Bul qosıq penen jazılğan roman. Bul shıǵarma 9-may 1823-jılı baslap jazıldı hám 5-oktyabr 1831-jılı juwmaqlandı. Avtordıń óziniń aytıwı boyınsha bul shıǵarma onıń ádebiyattaǵı islegen qaharmanlıǵı edi.

V.G.Belinskiy «Evgeniy Onegin» romanın sol dáwirdegi rus turmısınıń entsiklopediyası dep bahalaydı. Bul qosıq penen jazılğan romanda onıń baslawshı bólimlerinde hám kóp túrli lirikalıq sheginislerinde shayır rus xalqınıń turmısın bolar emes keń, haqıyqiy entsiklopediyalıq qamtıwda, hám sonıń menen birge shayırga tán bolğan ayrıqsha qısqa sózlik penen júdá jıynaqlı formada ashıp beredi.

XIX ásirdegi jas jigittiń tipik obrazın jasaw erkinlikti ansaǵan keyipiyattıń wákili hám ekinshi jaǵınan qanaatlanbaǵan zerikken kewili qalğan Pushkin dáwirindegi dvoryan jaslarınıń obrazın jaratıw usı romanda bas qaharman Evgeniy Oneginniń obrazında sheber sheshilgen. Romanda bir neshe syujetlik jelisler bar olardıń birewi: Evgeniy Onegin menen Tatyana. Tatyana rus awılınıń qızı. Ol shın kewilden Oneginge ashıq bolıp qaladı hám qızǵa birinshi bolıp jigitke xat jazıw uyat bolsada ózi Oneginge xat jiberedi.

Evgeniy Onegin bul xatı oqıp bolıp kúledi. Oğan qızdıń muhabbatı kerek emes. Biraq jıllar ótkennen keyin Tatyana basqa birewge turmısqa shıqqannan soń, onı bir balda kórip oğan muhabbat oyanadı. Avtor Tatyananıń joqarı dárejede turaqlı hadal ekenligin kórsetedi.

5. Prozası

«A.S.Pushkin jańa rus ádebiyatınıń tiykarın salıwshı» Ol rus milliy ádebiyatın joqarı kórkemliktegi shıǵarmalar menen bayıttı.

Pushkin-rus ádebiy tiliniń tiykarın salıwshı, ol ulıwma xalıqlıq tilge úlken kewil awdardı hám kórkem ádebiyat bul milliy ǵazine ekenligin túsindi. Pushkin proza tarawında da joqarı dárejede shıǵarmalar dóretti. «Ívan Petrovich Belkinnıń povestleri», «Dubrovskiy», «Ullı Petrdıń Arapı», «Ǵarǵanıń gúldástesi», «Dubrovskiy», «Kapitan qızı».

A.S.Pushkin – rus kórkem prozasınıń tiykarın salıwshısı. Ol prozadaǵı ádebiy tildi dóretdi. Birinshi prozalıq shıǵarması «Ívan Petrovich Belkinnıń povestleri» dep ataladı. Belkin avtordıń qıyalınan qoyılǵan atı. Házir sizler kórip turǵan slaydta sol povestlerdiń atamaları bar. Usılardıń ishinde «Stantsiya gúzetshisi» dep atalatuǵın povesti bar. Shıǵarmanıń aldında epigrof koyılǵan.

XIX ásirde Rossiyada bir jerden ekinshi jerge barıw ushın kólik at-arbalar bolǵan. Rossiyanıń jollarınıń belgili bir shaqırım-larında bándirgiler turǵan. Sol jerde jolawshılar atların almasterıp. Jolın dawam etip ketetuǵın bolǵan. Sonday bir stantsiyanıń birewinde Samson Vırin degen Adam jumıs isleydi. Onıń xayalı ólgen. Dunya degen qızın kishkantayınan baslap ózi tarbiyalap kamalǵa keltiredi. Qızınıń sılıw aqıl parasatlı bolǵanına maqtanış etedi. Usı qızdı kórip kópshilik jolawshılar stantsiyada tayar atlar bolmasa da ashıwlanbaytuǵın bolǵan. Bir kúnleri stantsiyaǵa ásker Minskiy degen keledi. Gózzal qızdı kórip ol jortaǵa kesel bolıp jatadı. Úsh kúnnen keyin stantsiyadan qaytpaqshı boladı hám ákesi menen qızına minnetdarshılıǵın bildirgendey bolıp at-arbasında qızdıawıldır shetindegi shirkewge shekem mingizip qaytayın dep aytadı qız bargısı kelmey turǵanday bolıp kórinedi. Biraq xesh náirse sezbege Samson Vırin – sorlı áke arbasına minip barıp qaytaǵoy, bul mırza qasqır emesǵoy seni jep qoymas deydi. Qız arbaǵa minip ketedi. hám qaytıp kelmeydi. Ákesi shırlap qızdı izleydi. Peterburgqa baradı. Sol ásker Minskiydıń úyin tabadı. Minskiy ǵarrı menen sóylespeydi, tek ǵana qolına bir buat puldı suǵıp jiberedi, usını al-da joq bol degendey. Ǵarrıını

ızası keledi. Sırtqa shıǵıp puldı taslap jiberedi. Qızın uayımlaydı. Ákesiniń oyı boyınsha. Qız jaman jolǵa túsip ketti, endi qor boladı dep qayǵıradı. Sóytip turıp qızımdı tawıp alsam pul kerek bolar dep jerge taslaǵan puldı barıp almaqshı biraq onıń kóz aldında puldı bir jas jigit alıp ketedi. Bul epizod adam-adamǵa qasqır ekenligin kórsetedi. Kúnler ótedi ǵarrı kóp qayǵıradı qızdı oylap. Bir kúnleri ol Peterburgqa barıp qızdıń jasaytuǵın úyin tawıp aladı. Biraq qız ákesi menen sóyleskisi kelmeydi. Samson Viren bul waqıyadan keyin ishiwshilikke beriledi. Jasaytuǵınıyı ábgerlenedi. Ǵarrı qattıǵa qayǵıda boladı. Hám bir kúnleri óledi. Kóp jıllar ótkennen keyin awıldır shetindegi qoyımshılıqqa bir bay bezelgen at-arba menen bay qatın úsh balası hám tárbiyashısı menen kelip toqtaydı. Kóp zamatlar bul xayal Samson Vırinnıń qábirin qushaqlap jatadı. Bul onıń bayaǵı qashıp ketken qızı edi Dunya. Kelip ǵarrıınıń kábirin ómirawlap jatqannın paydası ne? ákesi ırzashılıǵı bolmay ketti ol dúnyaǵa. Pushkinnıń dóretiwwshiligin izertlegen ádebiyatshılar. Usı povesttegi. uaqıyanı sotsiallıq teńsizlik dáwirindegi adam táǵdiri dep bahalaydı. Oylanıp qarasań miyrımsız tasbawır perzent qaysı dáwir bolmasada ushırasadı. Sonıń ushında Pushkinnıń bul povesti házirgi kúndede óz áhmiyetine iye. Sociallıq teńsizlik zamanında ǵarrı hesh jerge barıp muráját etiwge múmkinshiligi bolmadı deydi.

6. Dramalıq shıǵarmaları

«Boris Godunov», «Sıqmar rıcar», «Mocart hám Saleri», «Tas miyman», «Chuma paytındaǵı bayram».

XIX ásir ádebiyatınıń ózgesheligi – aqıllardı tariyxıy baǵdarǵa bet burıwı, haqıyqatlıqtı tariyxıy kóz qarastan túsiniw, Rossiyada 1825-jılı 14-dekabrde patshaǵa hám onıń adam huqıqsızlıǵına qarsı quralı gúreske shıqqan dvoryanlar dekabristler dep ataldı. Pushkin dekabristler kóterilisiniń guwası boldı. Ol xalıqtı

túsinbekshi soǵan umtıladı. Xalıq penen basqarıwshı toparlar arasındaqı qarım-qatnaslar mashqalasın túsiniw zárúr boladı. Xalıq penen shayırdıń zamanlas jámiyettegi aldınǵı qatar adamlar arasındaqı. Ara úzıklıginiń qatnas joqlıǵınıń sebeplerin anıqlamaqshı. Usı mashqalanı Pushkin «Tsıganlar» poemasında hám «Evgeniy Onegin» romanında kóterdi. Biraq xalıq mashqalası. Onıń tariхтаǵı ornı. Onıń tariyxıy táǵdirleri tikkeley Pushkinniń xalıqlıq tragediyası «Boris Godunov»ta sheshiledi avtor sózi menen aytqanda «Bul tragediya jańa tariyxtıń eń bir dramalıq dáwirlerin súwretlewge baǵıshlangan». «Boris Godunov» poeması menen A.S.Pushkin birinshi bolıp rus ádebiyatına tariyxıy shıǵarmaların ótmishti tariyxıy kóz qarastan súwretlewdi alıp kirdi hám birinshi bolıp haqıqıy tariyxıy kórkem shıǵarma dóretti.

Milliy rus turmısınıń dúnyasın ashıp beriw ótmishte «Boris Godunov», al avtorǵa zamanlas dáwirde «Evgeniy Onegin» romanında súwretlendi. Pushkinniń ózi 1930-jıllarda «tragediyalar da ne sheshiledi, onıń maqseti nede? Hám ózi juwap beredi: insan hám xalıq insan táǵdiri, xalıq táǵdiri. «Boris Godunov» tragediyasında avtordı, úlken tariyxıy waqıyalar xalıq táǵdiri qızıqtırsa kishi tragediyalarında shayır Adam táǵdirine toqtaydı. Adamnıń dúnyasınıń tereń psixologiyalıq analızı, adamdı basqaratuǵın ózimshilik sonıń ushın jetekshi qumar, qıyratıwshı kúsh, sıqmarlıq, qızǵanshaqlıq sezgirlik, sezim tanlıq minez qásiet. Qumar iyeleri Pushkinniń tragediyalarında ádetten tıs siyrek ushırasatuǵın xarakterler olar aqıllı hám jigerli adamlar. Bul qumarlardı belgilewshiler ádetten tıs minezli aqıllı hám eń baslısı jigerli adamlar. Ol qumarlar jekke ábden tıs oǵada mápgoylıq, ózimshilik minezi. Olardı jawızlıq hám jinayat jolına shıǵaradı. Sıqmar rıcar (Batis Evropada orta ásirlerde áskeriy isler menen hám jer baylıǵı qolında bolǵan qatlam.) óziniń miiwasız qúdiretli binasın, jıynalǵan baylıǵı paydasız adamlardıń kóz jası hám mańlay teri arqasında toplaydı. Soleri bolsa, saz ónerine ózin pidá

etken sazdı xáwes etip súyedi, biraq saz adamlarǵa áhmiyetli bolǵanı ushın emes al tek ǵana saz bolǵanı ushın. Ol jawızlarsha Mocarttı óltiredi.

Kórkem ónerdi qutqarıw ushın jawızlıq isledim dep ózin-ózi aklamaqshı.

7. Ertekleri

«A.S.Pushkin folklorga ayırıqsha húrmet penen qaraǵan hám onıń bay úlğilerin óz dóretpelerinde sheberlik penen paydalangan. Ol óziniń dóretiwshiliginde xalıqtıń ertekleri menen qosıqların, naqıl maqalların, ańız ángimelerin, iri kólemdegi epikalıq dóretpelerin sonday-aq xalıqtıń kóp ǵana dástúr jırların xayran-qalarlıq etip kirgize alǵan».¹

A.S.Pushkin 1823-34-jılları «Pop hám onıń xızmetkeri Balda» (1828), «Ana ayıw» (1831), «Saltan patsha haqqında ertek» (1831), «Balıqshı hám balıq haqqında ertek» (1831), «Ólgen patsha qızı menen jeti batır haqqında ertek» (1833), «Altın qoraz haqqında ertek» (1834)lerin jazǵan.

«Balıqshı hám balıq haqqında ertek», ideyası: qańaatlan-bawshılıqtıń aqibeti.

«Saltan patsha haqqında ertek» - mazmunı: qızǵanshaqlıq, tuwısqannıń baxtıń qızǵanıw. «Joq bolsa Bere almaydı, bar bolsa kóre almaydı». Qaharmanlarǵa teńiz tolqını patshanıqızı malika Aq-quw járdem beredi. Keń peyillik jeńedi.

«Ólgen patsha qızı menen jeti batır haqqında ertek».

Mazmunı: Jaslıqtıń gózzallıǵın qızǵanıw. Ógey anası, qızǵa jamanlıq isleydi. Opalı yarınıń muhabbatı menen mártligi ólimdi jeńedi.

¹ К.Максегов. «А.С.Пушкин ертекерлері қарақалпақ тілінде». Қарақалпақ әдебиятының туысқан халықтар әдебиеті менен байланысы китабында. Ноқис. Қарақалпақстан. 1987.. 15-23-б.б.

8. Eskertkish

A.S.Pushkinniñ bul qosıǵı 1836-jılı jazılǵan hám A.S.Pushkinniñ barlıq dóretiwshiligine ornatılǵan estelik boladı. Shayır ózi bolǵan keleshekte onıñ atı áwladlarǵa jáhán xalıqlarına tanıs bolatuǵının haqıyqatında da A.S.Pushkin rus xalqınıñ milliy maqtanışı, pútkil rus ádebiyatınıñ tariyxında ólmes shıǵarmalar qaldırǵan onıñ jariq juldızlarınıñ biri ol rus ádebiyatın barlıq janlar boyınsha jetilistirdi, rus ádebiy tiliniñ tiykarınsaldı, rustıñ klassikalıq realistlik ádebiyatınıñ atası bolıp tañıldı. Pushkinniñ «Eskertkish» qosıǵında aytqan mına qatarları:

Ullı rustı keter sharlap hawazım,
Atımdı atar tildiñ bári oñdaǵı.
Slavyannıñ ójet áwladı, fin hám
Bul jabayı tungus qırdıñ qalmaǵı.
Joq ólmeymen, janım jasar jırımda,
Ruwxım jasar dene daǵı buzılmas,
Aylı álemde jalǵız shayır bar bolsa,
Sonı men dep dañqqa bólep, iyer bas.

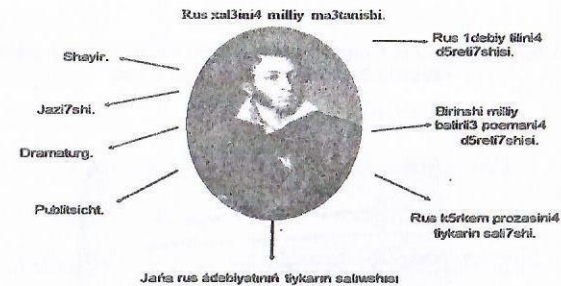
usı qosıqtı aytqan pikirleri tolıq shıñlıqqa aylandı, ol adamzat jámiyetinde áwladlar menen birge jasadı kelmekte. Onıñ shıǵarmaları dúnya xalıqlarınıñ tillerine awdarılǵan. Solardıñ ishinde qaraqalpaq tiline de Pushkinniñ shıǵarmaları awdarıldı házirgi sizler kórip ótirǵan slaydta usı awdarmalardıñ dizimleri berilgen. Hám Pushkin haqqında jazılǵan qaraqalpaq ilimpazlarınıñ miynetleride kórsetilgen.

Bul qosıq birinshi ret Pushkin ólgennen keyin shıǵarmalar toplamında járiyalanadı. Epigraf – Goratsiydıñ «Melpomenaǵa» odasına kiris sózinen alınǵan awdarǵan Derjavin. Aleksandriyskiy stolp – granitten Peterburgta Saray maydanında 1834-jılı Aleksandr I-ge estelik qılıp qoyılǵan granitten tik óre, sútın.

A.S.Pushkin óziniñ dóretken ólmes shıǵarmaları menen jer sharı adamları yadında mángi jasadı. Saadiydıñ jazǵanıday:

«Bul opasız dúnya kimdi almaǵan?
Bul dúnyada xesh kim mángi qalmaǵan,
óledi bári bir jaqsı ya jaman,
bahıtlı dur atın qaldırǵan adam».

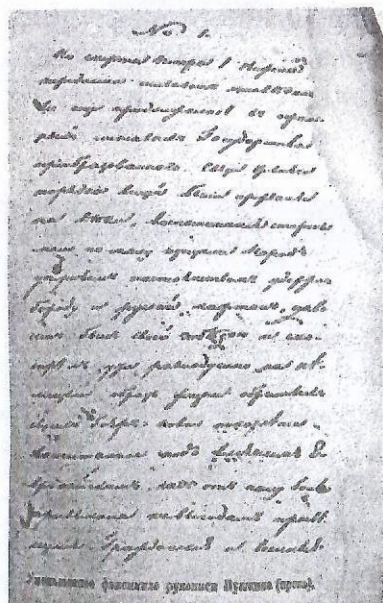
A.S.Pushkin – óz dóretpeleri menen atın mángi qaldırǵan bahıtlı insan.

i-yanvarqı qt-jdl Pushkim cina 2 inda G.R.Derjavin4 aldında «Patsha a7ilinda2 ieske 16 siri7 ler» 3odsler in o3ip tur2an paytında

Nataliya Nikolayevna Goncharova – A.S. Pushkin's 5th wife.
Moscow Palace's first daughter's 3rd.

Aleksandr Sergeyevich Pushkin's 30th poem.

A.S. Pushkin's poems
or they are divided:

Romanticism:

«Ruslan and Lyudmila»,
«Kavkaz Dzhigit»,
«A Night in the
Bosporus»,
«The Fountain of
Sighs»,
«The Gypsies»,
«The Little
Band»

Realism:

«Gavriada»,
«The Graf Nulin»,
«Poltava»,
«The Column of 1812»,
«Tartarus»,
«The 4th Armament»,
«The Little
Mist».

Own work and the work of others:

1. A.S. Pushkin's life and work?
2. A.S. Pushkin's life and work?
3. A.S. Pushkin's epigrams?
4. A.S. Pushkin's work in «Mixaylovskoe»
period?
5. A.S. Pushkin's work in «Boldino» period?
6. A.S. Pushkin's lyrical work?

7. A.S. Pushkinning lirikasining tematikasi?
8. A.S. Pushkinning erkinlikni jirlagan qosiq-lari?
9. A.S. Pushkinning «Chaadaevqa» qosiq-lari?
10. A.S. Pushkinning poeziyasining xaliqliligi?
11. A.S. Pushkinning Watan temasida-gi qosiq-lari?
12. A.S. Pushkinning ana tabiyatni jirlagan qosiq-lari?
13. A.S. Pushkinning muhabbat temasida-gi qosiq-lari?
14. A.S. Pushkinning «Sol ajayip mawrit ele este» qosiq-lari?
15. A.S. Pushkinningpuharaliq ar-namisi, shayir minneti poeziyasi?
16. A.S. Pushkinning «Paygambar» qosiq-lari?
17. A.S. Pushkinning poemalarining tur-lari?
18. «Ruslan ham Lyudmila» poemasi?
19. A.S. Pushkinning «Kavkaz tutqini» poemasi?
20. A.S. Pushkinning «Baqsha saray fontani» poemasi?
21. A.S. Pushkinning «Evgeniy Onegin» romani?
22. A.S. Pushkinning prozasi?
23. A.S. Pushkinning «Kapitan qizi» povesti?
24. A.S. Pushkinning «Stanciya guzetshisi» povesti?
25. A.S. Pushkinning dramaliq doretpeleri?
26. A.S. Pushkinning «Boris Godunov» tragediyasi?
27. A.S. Pushkinning «Siqmar ricar» poemasi?
28. A.S. Pushkinning ertekleri?
29. A.S. Pushkinning «Baliqshi ham baliq haqqida ertegi»ning ideyasi?
30. A.S. Pushkinning «Saltan patsha haqqida ertegi»ning versiyalari?

Özin-özi tekseriw ham bahalaw ushin test sawallari:

1. A.S. Pushkinning «Pikovaya dama» doretpesi qaysi kirkem metodqa kiredi?
- A) Klassicizm

- V) Romantizm
 - S) Realizm
 - D) Misteriya
2. A.S. Pushkinning «Boris Godunov» tragediyasida-gi mashqala?
- A) Taxt ushin tartis
- V) Xaliq penen basqariwshi toparlar arasida-gi qarim qatnas
- S) Orayliq xakimiyatning joqligi
- D) Jinayat ham jaza

Ádebiyatlar:

1. A.S. Pushkin. Shagarmalarining toliq jiy-nagi. 16-tomliq. M., L., 1937-1946.
2. A.S. Pushkin. Shigarmalarining jiy-nagi. 3-tomliq. M., 1957.
3. A.S. Pushkin. Shigarmalarining toliq jiy-nagi. 10-tomliq. M., 1974-1978.
4. A.S. Pushkin. Shigarmalarining toliq jiy-nagi. 10-tomliq. L., 1977-1979.
5. A.S. Pushkin. Poemi. M. Xudojestvennaya literatura. 1984.
6. A.S. Pushkin. Dramaticheskie proizvedeniya. Proza. M., Xudojestvennaya literatura. 1982.
7. A.S. Pushkin. Dramaticheskie proizvedeniya. M., Detskaya literatura. 1967.
8. A.S. Pushkin. Evgeniy Onegin. M., Detskaya literatura. 1973.
9. A.S. Pushkin. Kapitan qizi. Nókis. Qaraqalpaq mámleket baspası. 1949.
10. A.S. Pushkin. Tanlawli qosiq-lar toplami. Nókis. Qaraqalpaq mámleketlik baspası. 1949.
11. A.S. Pushkin. Qosiq-lar ham poemalar. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1985.
12. A.S. Pushkin. Kapitan qizi. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1987. Qaraqalpaq tiline awdar-gan N. Dawqaraev.
13. A.S. Pushkin. Kishi tragediyalar. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1983. Qaraqalpaq tiline awdar-gan Kenesbay Karimov.

14. A.S. Pushkin. Belkin povestleri. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1989. Qaraqalpaq tiline awdarğan J.O'btieniyazov.

15. A.S. Pushkin. Tanlangan asarlar. Toshkent. Gafur Gulom nomidagi adabiet va sanat nashrieti. 1999.

16. Mángi bulaqlar. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1985. Qaraqalpaq tiline awdarğan I. Yusupov.

17. V.G. Belinskiy. Stati o klassikax. M., Xudojestvennaya literatura, 1970.

18. V.G. Belinskiy «Evgeniy Onegin» A.S. Pushkin. M., Gos. lit. İz. dat. 1957.

19. N.L. Brodskiy. A.S. Pushkin. Biografiya. M., 1937.

20. D.D. Blagoy. Tvorcheskiy put Pushkina. (1813-1826) M.-L. İzd-vo A.N. SSSR. 1950.

21. B. Tomashevskiy. Pushkin. M.-L. İzd-vo AN SSSR, 1956.

22. N.L. Brodskiy. Evgeniy Onegin. Roman A.S. Pushkina. M. Prosveshenie, 1964

23. D.D. Blagoy. Tvorcheskiy put Pushkina (1826-1830). 1967.

24. A.N. Sokolov. Istoriya russkoy literatury XIX-veka (I-ya polovina). M. Vshaya shkola 1970., 412-570-b.b.

25. S.A. Fomichev. Poeziya Pushkina. L. Nauka., 1986.

26. N.M. Lobikova. Pushkin i Vostok. M. Nauka. 1974.

27. M.K. Nurmuxamedov. Skazki A.S. Pushkina i folklor narodov Sredney Azii. T. FAN. 1983.

28. M.K. Nurmuxamedov. Pushkin. Orenburg i orenburjtsi. T. FAN. 1984.

29. Pushkin v Uzbekistane. Tashkent. İzdatelstvo narodnogo naslediya Tashkent, 1999.

30. Q. Awezov. «Pushkinnıń qosıqları», Shıǵarmaları hám awdarmaları kitabında. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1987-jıl.

31. S. Axmetov. «Pushkin haqqında sóz». Talantqa talap kitabında. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1986.

32. Q. Maqsetov. «A.S. Pushkin ertekleri qaraqalpaq tilinde». Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen baylamı kitabında. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1987.

TEMA: SHİŃGÍS AYTMA TOVTIŃ DÓRETIW SHILIGI

Joba:

1. Jazıwshınıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar
2. Jazıwshınıń dóretiwshilik jolı
3. Shıǵarmalarındaǵı mashqalalar
4. Sh. Aytmatovtıń prozasınıń ózgesheligi

1. Jazıwshınıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar

Aytmatov Shıǵıs Tórequlovich 1928-2008-jılları jasaǵan. Qırǵız jazıwshısı, Qırǵızstan mámleketiniń qaharmanı (1997), Qırǵızstan xalıq jazıwshısı (1974), Miynet qaharmanı (1978), Buringi awqamnıń mámleketlik premiyasınıń úsh ret laureatı (1968, 1977, 1983), 1928 jıl, 12- dekabr Qırǵızstanda Talas walıyatınıń Sheker awılında tuwılǵan.

Ákesi Tórequl Aytmatov Qırǵızstannıń belgili mámleketlik ǵayratkeri, hám jámiyetlik iskeri bolǵan. 1937 jılı qamaqqa alınadı 1938 jılı atılıp taslanadı.

Anası Naǵıyma Abduvalieva jámiyetlik isker bolǵan. Urıs jılları áń jasınan baslap Awıl keńesiniń xatkeri bolıp jumıs isleydi. Bul onıń turmıstıń barlıq táreplerin úyreniwge sebepshi boldı. 8- klasstı pitirgennen soń Jambuldaǵı Zootexnikumǵa oqıwǵa kiredi, ayırıqsha bahalar menen pitkeredi.

1948-jılı Aytmatov Frunzedegi awıl-xojalıq institutına oqıwǵa kiredi. Onı 1953-jılı pitkerip shıǵadı. 1953-56 jıllarda Zootexnik bolıp jumıs isleydi. 1956-58-jılları Moskvadaǵa Joqarǵa ádebiy kursınıń tınlawshısı bolǵan. 1952-jılınan baslap Qırǵız tilinde Aytmatovtıń gúrrińleri baspa sózde járiyalanıp baslaydı. 1957-jılı «Ala too» jurnalında «Júzbe-júz povesti» jariq kóredi. 1957-jılı

jazıwshınıń «Jámiyla» povesti birinshi ret Lui Aragonnıń awdarmasında francuz tilinde shıǵadı hám jazıwshıǵa dúnya júzlik dańq alıp keledi. Bul povest barlıq dúnya xalıqlarınıń tillerine awdarılǵan. Nemis tilinde 37 ret baspadan qayıp basıp shıǵarılǵan. 1958-jılı usı povest hám basqa shıǵarmaları orıs tilinde «Noviy mir» jurnalında járiyalanadı. Jazıwshınıń shıǵarmaları 650 ret baspadan shıǵarılǵan hám 150 tilge awdarılǵan. Jámiyetlik isker sıpatında Sh.Aytmatov 1959-jıldan baslap á9úó jıllar aralıǵında «Literaturniy Qırǵızstan» jurnalınıń bas redaktori hám «Pravda» gazetasında Qırǵızstannıń korrespondenti. 1964–86-jılları Qırǵızstannıń jazıwshılar awqamınıń baslıǵı. 1976–90-jıllar aralıǵında SSSR jazıwshılar awqamı basqarmasınıń xatkeri. 1988–90-jıllar aralıǵı «İnostrannaya literatura» jkrmalıń bas redaktori. 1990–91-jılı burıńǵı awqamnıń Benilyuks (Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg) mámleketlerinde elshi. 1991-94-jıllarında Benilyuks mámleketlerinde jıllarında Rossıyanıń elshisi. 1994-2008-jılları mart Qırǵızstannıń elshisi Frantsiya, Belgiya, Lyuksemburg, Niderlandı. 10 iyun 2008-jıl Germaniyada Nyurnberg qalasındaǵı emlewshanada qayıt boladı. Bishkekte «Ata-Beyit» tariyxıy memorial kompleksinde jerlengen. «İssiq Kul forumı» xalıq aralıq intellektual háreketin tiykarın salıwshısı. Oraylıq Aziya xalıqları Assambleyasınıń prezidenti (1995). Bir neshshe ret burıńǵı awqamnıń joqarǵı keńesiniń deputatı bolǵan. Prezident keńesiniń aǵzası bolǵan. Bir qatar mámleketlik sıyıqlar alıwǵa miyassar bolǵan. Solardıń ishinde Miynet qaharmanı, Xalıqlar doslıǵı ordeni, Bir neshe xalıq aralıq sıyıqlar hám premiyalar alǵan. Solardıń ishinde Germaniya, Turciya, Amerika, İndiya, Yaponiya mámleketleriniń sıyıqların alıwǵa miyassar boldı.

2. Jazıwshınıń dóretiwshilik jolı

1. «Gazetchik Dzyudo»
2. «Júzbe-júz» (1957)

3. «Jamiyla» (1958)
4. «Qızıl shalǵışlı Dilbarım» (1961)
5. «Birinshi muǵallım» (1962)
6. «Ana jer ana» (1963)
7. «İrazı bol, Gúlsarı» (1966)
8. «Aq keme» (1970)
9. «Erte ketken tırnalar» (1975)
10. «Teñizdiń jaǵsı menen juwırıp baratırǵan ala kúshik» (1977)
11. «Boranla bándirgi» (1980)
12. «Plaxa» (1986)
13. «Shıńǵızxannıń aq bultı» (1990)
14. «Kassandra tańbası» (1996)
15. «Tawlar qulaǵanda» (2006)

«Birinshi muǵallım» (1962) mazmunı. Kúrkirew awılında jańa mekteptiń ashılıw saltanatına awıldan shıqqan belgili adamlardı mirát etedi. Solardıń ishinde akademik Altınay Sulaymanova shaqırıladı. Kúrkirew awılında tóbeshik eki aq Terek ósip turǵan tóbeshik Dyushen mektebi dep ataladı. Biraq ol mektep bolǵanı haqqında awıllaslar umıtqan. Saltanatqa qartayǵan ǵarrı pochatalon Dyushen shaqırılmadı. Bul waqıya Altınay Sulaymanovanıń bayanlawında beriledi. Ol jetim qız boladı. Onıń akademik bolıp jetisiwinde Dyushenniń úlken ornı bar. Mashqala: Ustazdıń húrmeti orıńǵa qoyılmaǵan.

«Ana jer ana» (1963) mazmunı adam tragediyası.

«İrazı bol, Gúlsarı» (1966) mazmunı: Tanabay Bakasov batis hám shıǵısta bolıp urıstıń tamam bolǵannan keyin óz awılına kelip miynet jolın baslaydı. Kommunist pidáyi miynetkesh, eń jaqın dostısı kolxoz basshısı Choro hám atı Gúlsarı

Tanabay Bekasovtıń partbiletin alıp qoyǵanı- ómir boyı islegen miynetin biykarlaw.

Mashqala: Adam qádiriniń joqlıǵı. Ańız Qaraqul haqqında. Kórinisti beriw.

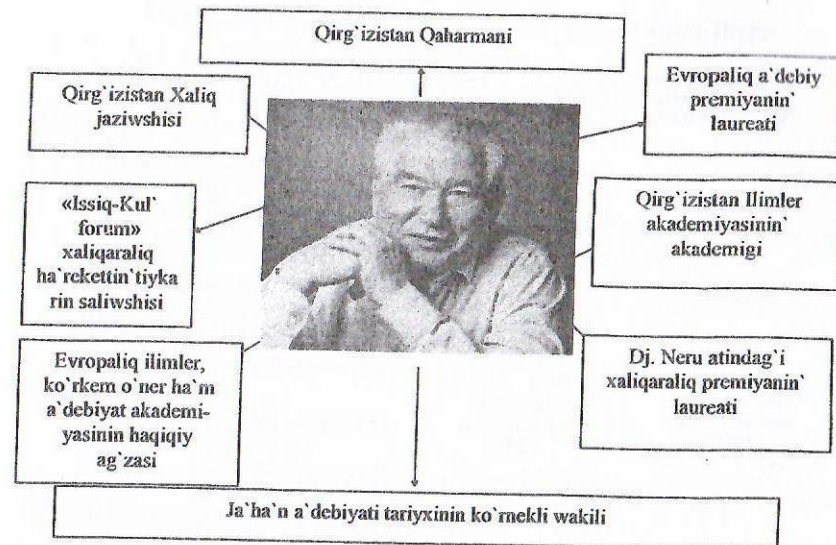
«Aq keme» (1970) ertekni joq bolıwı. Kiyik ana haqqındaǵı ańız. Ertede Enisey dáriyanıń boyında hár qıylı xalıqlar jasaǵan. Solardıń ishinde qırǵızlar. Bul adamlar taypaları bir-biri menen dushpan bolıp biri-birin shawıp biri-birin óltirgen. Adam adamdı óltirgen. Enesaydagi qırǵız taypası óziniń kósemin jerlep atrǵan paytında dushpanlar kelip olardı qırıp taslaydı. Hesh kim tiri qalmaydı. Dushpanlar ketkennen keyin toǵaydan eki bala shıǵadı. Birewi ul, birewi qız. Olar erte azanda ata-analarınan jasırınıp toǵayǵa oyınǵa qashıp ketken edi. Olar dushpanlardıń izlerinen ózleri baradı. Xan aqsaq kempirge bulardı tawdan iyterip jiberiwdi buyıradı. Sol payıtta Maral ana kelip balalardı sorap aladı. Maralǵa adamnıń tili pitedi. sóytip ol balalardı alıp uzaqqa Tyan-Shan tawları Issıqkóldiń boylarına alıp ketedi. Olar er jetedi. Sonda Maral ana olardıń tuǵısh perzentine besik ákelip beredi. Sonnan baslap qırǵızların jań áwladı rawajlanadı eken. Keyin adamlar Maraldıń jaqsılıǵın umıtıp onı joq qılıp baslaydı. Marallar Issıq kólden ketip kaladı.

«Boranlı bándirgi» (1980) Sarı ózek dalaları. Boranlı Edigey hám onıń qasındaǵı adamlardıń ómiri. Qazan qaptı jerlewge baratırǵanda Edigeydiń kóz aldında pútkil ómiri ótedi. Mashqala: Ata tegin umıtw mashqalası. Ana-Beyt qoyımshılıǵınıń tariyxı. Juwanjuanı tariyxı.

«Plaxa» 1986. İnsan hám tábiyat. Adam ózin ózi jazalawı. Akbara. Tasshaynar. Parallel. Bazarbay. Gúlimxan. Olardıń balası Genjesh.

«Kassandra tańbası» (1996). Monax Filofey. Andrey Andreevich Kriltsov. Embrionlar.

«Tawlar qulaǵanda» (2006). Mazmun. Tyan-Shan tawları. Adam hám Bars. Olar waqıttıń qurbanları. Arsen Samanchin. Ataqlı jurnalist. Saudov Arablarınıń neft magnatları Barslardı uslawǵa ańǵa keledi. Arsen tawlarǵa baradı. Olarǵa qarsı shıǵadı. Ózide óledi hám Bars óledi. Tashtanafgan.

Sheker awili

Sh.Aytmatovtin' do'retiwshiligindeki u'sh basqish. G.Gachev

Shaqs ha'm o'mir

«Ja'miliya», «Botako'z»,
«Qizil shalg'ishli dilbarim»,
«Birinshi mu'g'allim»

Xaliq ha'm tariyx

«Ana jer ana», «Irazi bol, Gu'lsari»

Hu'jdan ha'm tirishilik
«Aq keme», «Erte timalar»,
«Ten'izdin' jag'asi menen baratirg'an ala ku'shik»,
«Boranli ba'ndirgi»

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushin sawallar:

1. Sh.Aytmatovtin' dáslepki shıǵarmaları neshinshi jılı baspadan shıǵadı?
2. «Jamila» povestinde qanday mashqala qoyılǵan?
3. «Aq keme» povestindegi balanıń ármanı qanday bolǵan?
4. «Aq keme» povestindegi konflikt neden ibarat?
5. «Qızıl shalg'ishlı dilbarım» povestindegi psixologizm qaysı epizodlarda sheberlik penen berilgen?
6. «Ana jer Ana» povestindegi jazıwshınıń paydalangan kórkem usılı qanday?
7. Ana tragediyası?
8. «İrazi bol, Gúlsarı» povestindegi Tanabay Bekasov penen Choro arasındagı tartıs neden ibarat?
9. Sh.Aytmatovtin' «İrazi bol, Gúlsarı» povestindegi qollanılǵan ańızlar qaysı?
10. Sh.Aytmatovtin' «Birinshi muǵallım» povestiniń teması qaysı?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushin test sawalları:

1. Shıǵıs Aytmatov qashan tuwılǵan?
A) 1926
V) 1927
S) 1928
D) 1930
2. Sh.Aytmatovtin' birinshi povesti qalay ataladı?
A) «Júzbe-júz»
V) «Jamiyla»
S) «Qızıl shalg'ishlı Dilbarım»
D) «Birinshi muǵallım»
3. «İrazi bol, Gúlsarı» povestindegi qoyılǵan tiykargı mashqala?
A) adam táǵdiri

V) at táǵdiri

S) sadıqlıq

D) doslıq

4. «Aq keme» povestinegi balanıń jaqın dostısı kim?

A) Mamun ǵarrı

V) binokl

S) Bekey

D) tas

5. «Aq keme» povestindegi balalardı ólimnen aman alıp qalǵan kim?

A) batır

V) aqsaq kempir

S) kiyik

D) toǵay

6. «Boranlı bándirgi» dóretpesindegi biypárwalıq máselesi qaysı epizodta kórinedi?

A) Edigey menen Qazanqaptıń balasınıń sóylesken epizodında

V) Sarıózek monologında

S) Ana Beyt haqqındaǵı ráwiyatta

D) Juwanjuanı tariyxında.

Ádebiyatlar

1. Sh. Aytmatov Shıǵarmalarınıń jıynaǵı 5 tom Moskva 1998
2. Sh. Aytmatov Tawlar qulaǵanda S. Peterburg 2006
3. Sh. Aytmatov Irazı bol Gulsarı. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1979
4. Sh. Aytmatov Boranlı bándirgi. Nókis, Qaraqalpaqstan 1987
5. Sh. Aytmatov Jámiyla. Nókis, Qaraqalpaqstan. 1995
6. G. Gachev, Sh. Aytmatov i mirovaya literatura. Frunze, 1982

GLOSSARIY¹

ALLEGORIYA – ALLEGORIYA, ASTARLÍ SÓZ. (Grekshe allos – basqa, ózge, agareno – aytaman degen sózlerden). Kórkem ádebiyattaǵı súwretlew qurallarınıń biri. Shıǵarmada abstrakt pikir yamasa túsiniktiń ornına bir zattıń yamasa qubılistiń anıq súwretlemesi beriledi. Oqıwshı usı súwretlemege qarap, ne haqqında gáp baratırǵanın abaylaydı. Astarlap sóylew erteklerde, ásirese, haywanatlar haqqındaǵı erteklerde, soday-aq timsallarda jiyi ushırasadı. Erteklerde túlki-hiylekerliktiń, mákkarlıqtıń, qasqır-ashkózliktiń, miyrimsizliktiń, eshek-pámsizlik penen ójetliktiń astarlı obrazların beredi.

Astarlap súwretlew orta ásirlik ádebiyatta keń qollanılǵan. Allegoriya realistlik ádebiyatta da kóplep ushırasadı. Misali, Kúnxojanıń «Aqqamıs» qosıǵında qamıs obrazı jámiyette sociallıq teńsizlikten jábir shekken adamnıń astarlı obrazın beredi.

ALLITERACIYA – ALLITERACIYA, SES ÚNLESLIGI. (Latinsha ad – qaraqalpaqsha **ǵa-ge, qa-ke hám da-de, ta-te** jalǵawlarǵa sáykes keledi, litera - **háríp** degen sózdi ańlatadı).

Kórkem sózdiń ses qurılısı (kórkem fonetika) máselesine tiyisli. Dawıssız seslerdiń jiyi-jiyi qaytalanıwı (kópshilik jaǵdaylarda sóz basında qaytalanıwı) **alliteraciya** dep ataladı.

Mısalı:

Kózim salsam qay bir qusqa,
Qustan qustıń túri basqa,
Tarlan salmay ótken bosqa,
Suńqardıń qádirini bilmes.

(Abbaz Dabılov)

yamasa:

Qap-qapaq qashıń qaqarǵa qaqıshan súmbillerdiń.
Kep-kirpik kózlerińdur tiyǵı janhar tilleriń.

(Ajiniyaz)

¹ Bul oqıw-qollanbadaǵı keltirilgen ádebiy termin hám kategoriyalar boyınsha túsindirmeler Axmetov S., Esenov J., Járımbetov Q. avtorlıǵındaǵı «Ádebiyattanıw atamalarınıń orısha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nen (Nókis, «Bilim», 1994) berildi.

Alliteraciya qosıq qurılısınıń sapalıǵın támiyinlewde áhmiyeti bar.

ALMANAX – ALMANAX. (Arabsha almanax- jılnama, kalendar'). Hár qıylı jazıwshılardıń shıǵarmalarınan dúzilgen, hár waqıtta shıǵıp turatuǵın ádebiy toplam. Almanax shıǵarmaların tematikalıq, janrlıq yamasa ideyalıq-kórkemlik belgileri boyınsha dúziliwi múmkin. «Qaraqalpaqstan» baspasınan hár-qıylı ádebiy jıyınlarǵa qatnasqan jazıwshılardıń shıǵarmalarınan dúzilgen almanaxlar waqıtı-waqtı shıǵıp turadı.

ANTITEZA – ANTITEZA. (Grekshe «antithesis» - **qarama-qarsı** degendi bildiredi). Kórkem shıǵarmada waqıyalar, obrazlar, túsinipler bir-birine qatań qarama-qarsı qoyılса, antiteza usılı kelip shıǵadı. Mısalı:

Aqmaqqa hám dam bolsań qalmas ar-uyat,
Sol ushın Hayyamnan tińla násiyat,
Aqmaqlardıń bergen balzam suwinan,
Aqilliniń bergen záhári zıyat.

(*Omar Hayyam*)

Bul jerde aqmaq-aqıllı, balzam-záhár antitezalıq túsinipler bolıp, shıǵarmanıń emocional tásirin arttırıw ushın qollanılıp tur.

ANTICHNAYA LITERATURA – ANTIK ÁDEBIYAT. (Latınsha «antiguuz» - «áyyemgi», «ertedegi» dep awdarıladı, demek, bul atama áyyemgi ádebiyat degen mánisti bildiredi.). Mın jıllap tariyxlarǵa iye áyyemgi ádebiyatlar kóp, biraq olardıń hár biri antik ádebiyat dep júritilmeydi. Tek ǵana áyyemgi Greciya hám áyyemgi Rim ádebiyatların antik ádebiyat dep ataydı. Sebebi usı eki ádebiyat ózlerinen sońǵı dáwirlerdegi ádebiyatlar ushın kórkem-estetikalıq sháshme bolıp xızmet ete alǵan. Antik ádebiyat óziniń joqarı kórkemligi, tereń hám demokratiyalıq ideyalıǵı, janrlardıń baylıǵı menen basqa áyyemgi ádebiyatlardan ajralıp turadı.

Antik ádebiyat Balqan yarım atawınıń qublasında Kishi Aziya jaǵalawlarında, sońınan Jer Orta teńizi jaǵalawlarında payda

bolǵan hám qalıplesken. Áyyemgi grek ádebiyatınıń dáslepki jazba estelikleri b. e. sh. VIII ásirge barıp taqaladı, al Rim ádebiyatı b. e. b. III ásirde baslanadı. Antik ádebiyat b. e. V ásirine shekem, yaǵnıy Batıs Rim imperiyası qulaǵanǵa shekem ómir súredi. Solay etip, antik ádebiyat 1200 jıllıq dáwirdi óz ishine aladı. Bunnan sońǵı dáwirlerde antik ádebiyat jańa ósip kiyatırǵan Batıs Evropa ádebiyatlari ushın kórkemlik-estetikalıq tirek bolıp xızmet etedi, al antik grek filosofiyası VIII-XII ásirlerde musulman alımları tárepinen arab tiline kóplep awdarıladı. Sonıń ushında antik mádeniyattıń iri baslı úlgeri Orta Aziya musulmanlarına málim bolǵan, sonıń ishinde qaraqalpaq oqımısılları da olardı belgili dárejede bilgen. Qaraqalpaq poeziyasınıń klassıǵı Berdaq bul jóninde tómendegishe gúwalıq beredi:

Ótken Arastu, Áplatun,
Jaratıp ilimniń kántin,
Sheshiw ushın pikiri bántin,
Men maǵrifat izler edim.

Musulmanlar arasında antik grek filosofları Aritotel-Arastu, Platon-Áplatun, Ptolomey-Vatlimus, Sokrat-Suqrot dep júritilgen.

Antik ádebiyatınıń eski hám baslı janrlarınıń biri dástanshılıq bolǵan (poema, epos). Onda xalıq ańızları hám mifleri tiykarında qaharmanlardıń, qudaylardıń, hár qıylı qúdiretlerdiń, miynet adamlarınıń obrazları jaratılǵan. Dástanshılıq janrında Gomerdiń «Iliada» hám «Odiseya» (b.e.sh. VIII á.), Gesiodtıń «Miynetler hám kúnler», «Teogoniya» («Qudaylardıń kelip shıǵıwı» VIII-VI á.), Vergiliydiń «Eneida» (b.e.sh. I á.), «Georgikler» (Diniy qanlar jırı), Ovidiydiń «Metamorfozalar» (Qubılıqlar) - b.e.sh. I á.), Lukiannıń «Farsaliya» dástanları dúnya ádebiyatınıń marjanları sıpatında esaplanadı hám házir de úyreniledi.

Antik ádebiyatta dástanlardan soń eń súyikli hám húrmetli janr tragediya bolǵan. Tragediyanı qosıq penen jazıw úrdis bolǵan. Bul janrdıń ósip-órkenlewı grek hám Rim mádeniyatında teatr oneriniń kúshli rawajlanıwı menen belgilenedi. Grek tragik jazıwshıları Esxildıń «Shınjurlanıp bánt etilgen Prometey»,

Sofokldin «Patsha Edip», Evripidtin «Medeya» tragediyalari dúnyani kóp tillerine awdarılıp, dúnya teatrlarında házir de qoyıladı.

Komediya janrı boyınsha Aristofan, Menandr, Plavt, Terenciý usáǵan komik jazıwshılardı atawǵa boladı.

Grek-rim shayirlari Anakreont, Pindar, Sofokl, Feokrit, Vergiliy, Ovidiy, Yuvenal, Goraciý h. t. b. adamnıń eń názik hám suliw sezimlerin beretuǵın ájayıp lirikalıq shıǵarmalar dóretken.

Batis Evropa hám oris klassik shayırları antik lirikadan úyrenip, onıń jetiskenliklerinen óz poeziyasında paydalanǵan. Ullı qaraqalpaq shayırları Ibrayım Yusupov ózınıń shıǵarmalarında antik ádebiyattın obrazların, ruwxın qaraqalpaq poeziyasına alıp kirip, onı antik ádebiyat penen tabıslı baylanıstırdı. Antik ádebiyattın úlgeri qaraqalpaq tiline kem awdarılǵan. Olardan Esxildin «Shınjırlanıp bánt etilgen Prometey» tragediyasınıń (awdarǵan D.Aymuratov), «Áyyemgi Greciyanıń legendaları hám mifleriniń» (awdarǵan Q.Járimbetov) awdarmaların aytıp ótsek boladı.

ASPEKT – ASPEKT. (Latinsha aspektus – túr degendi ańlatadı). Qanday da túsiniklerge, máselelerge, qubılıslarǵa belgili bir kózqaras penen qaraw. Mısalı, ádebiyattanıw iliminde bir ilimiy máselege hár qıylı aspektten qaraw múmkin. Áytayıq, Berdaqtnıń lirikasını janrlıq aspektten, tariyxiy-filosofiyalıq aspektten, stillik aspektten qarap izertlew júrgiziw múmkin.

BAROKKO – BAROKKO. Kórkem óner hám ádebiyattaǵı stil. Barokko áwele Italiyada (XVI-XVII á.), sońınan Ispaniyada (XVII á.) Rossiyada (XVII ásir aqırı- XVIII á. bası) qalıplesti. Barokko stiliniń talapları boyınsha kórkem ádebiyat bolmıstı, turmıs shınıǵın real sáwlelendirmeydi, al olardı qaytadan jaratadı. Barokko túsinigi boyınsha bárshe dúnya kórkem shıǵarmaǵa mezges boladı. Sonıń ushında Barokko shıǵarmalarında «dúnya - bul kitap», «dúnya – bul bir teatr» degen metaforaları kóp qollanıladı. Barokko wákılleriniń túsinigi boyınsha dúnya bul bir jańalıqtay nársese, dúnya – bul bir súlder, saǵım. Barokko

ádebiyatında dúnyani gúmilji súwretlewge beyimlilik, giperbola hám fantastikaǵa kóbirek ıqlas qoyıw bayqaladı.

Barokkonıń belgili jazıwshıları Kalderon (Ispaniya), Tasso (Italıya), Grimmel sxauzen (Germaniya), Simeon Polotskiy (Rossiya) boldı.

BASNYA – TÍMSAL. Kórkem ádebiyat janrlarınıń biri. Aqıl beriw, úgit-násiyat mazmunına iye boladı. Tımsal kóbinese allegoriyalıq (astarlap aytıw) usılın kóbirek qollanadı. Qaraqalpaqsha atama tımsaldın ózi de «tımsallap aytıw» yaǵnıy «astarlap aytıw» degen mánisten kelip shıqqan. Tımsal hár qıylı bolıwı múmkin. Mısalı, tımsal-ertek, tımsal-áńgime, tımsal-qosıq, hátteki tımsal-povest yamasa tımsal-drama h.b. Tımsalǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sıpatında kirgiziledi. Olar minez-qulqın, peyil-iqpalin, tábiyiy ózgesheliklerin beriw arqalı adamlardıń jiynaqlanǵan obrazların beredi. Mısalı: qasqır-ashkóz, túlki-sum, makkar, eshek-ójet t. b.

Tımsal janrı ádebiyatta kútá erte zamanlarda payda bolǵan. Antik grek ádebiyatında qara sóz benen ayılǵan kóplegen tımsallardı Ezop degen ápsánawiy danıshpannıń atı menen baylanıstıradı. Sońınan Rim shayırları Fedr (b. e. sh. I á.), Ezop tımsalların latin tilinde qosıq túrinde awdrip, toplam etip shıǵaradı. Usı toplamdaǵı kóp ǵana syujetlerdi (qasqır menen qozı, ǵarǵa menen túlki, pil menen gúrji t. b.) keyingi dáwirde atalıq tımsalshılardı frantsuz Lafonten (XVII á.), nemis (XVIII á.), orıs Krilov (XX á.), b. óz shıǵarmalarında keńnen paydalandı. Olar áyyemgi tımsal-syujetlerdi óz zamanına, jámiyetine sáykeslendirip qayta isledi.

Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrın baslawshi XIX ásirde jasaǵan Sarıbay shayırları. Tımsal janrın tereń túsinip, onı jetildiriwde kóp xızmet etken Dáwlet Aytmuratov. Shayırdın óńsheń tımsallardan turatuǵın kitabın oqıwshılar súyip oqıydı.

VARIANT – VARIANT, NUSQA. (Francuz tilindegi variante sózinen kelip shıqqan, bizińshe «ózgeretuǵın» degen

mánisti ańlatadı.) Belgili bir shıǵarmanıń hár qıylı ózgesheliklerge iye birneshe nusqaları bolıwı múmkin. Olardı bir shıǵarmanıń variantları dep ataydı. Variantlar túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı payda boladı. Avtor óz shıǵarmasın jetilistiriw maqsetinde áwelgi variantı ózgeritiwi, oǵan qosımshalar kirgiziwi yamasa bir bóleklerin alıp taslawı múmkin.

Variantlar fol klorda kóp ushırasadı. Mısalı, bir «Alpamıs» dástanınıń kóp ǵana variantları belgili. Olardan Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw aytqan variantlar basılıp shıqqan, «Edige» dástanınıń Qıyas jıraw, Ógiz jıraw variantları jarıq kórgen.

VVEDENIE – KIRISIW, KIRISPE. Kórkem yaki ilimiy shıǵarmanıń mazmunı, maqseti hám wazıypaları tuwralı maǵlıwmat beretuǵın kiris bólim. Kirisiw barlıq kitaplarǵa shártli túrde engizile bermeydi, ol tek avtor yamasa baspa redakciyası zárúr dep tapqan shıǵarmalarǵa engiziledi.

VZAIMOVLİYANÍE I VZAIMOSVYAZI LITERATUR-NÍE - ÁDEBIY TÁSIRLER HÁM BAYLANÍSLAR. Ádebiy processtıń ózgeshelikleriniń biri. Ádebiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń ózara baylanisiwi, bir-birinen úlgi alıwı, tájiriyebe almasıwı hám usı tiykarda bir-birin kórkemlik, ideyalıq jaqtan bayıtıwı ádebiy tásirler degen atama menen ataladı.

Ádebiy tásirler pútin ádebiyatlar kóleminde iske asıwı múmkin. Misalı, qaraqalpaq ádebiyatı orıs ádebiyatı menen tigiz baylanısqa túsiwiniń nátiyjesinde Evropa hám ulıwma dúnya ádebiyatları menen baylanısıw múmkinshiligine iye boldı. Usınday baylanıslardıń tásiрі menen qaraqalpaq ádebiyatında burın bolmaǵan ádebiy janrlar, ádebiy baǵdarlar payda boldı. Aytayıq, drama hám proza janrlarınıń qalıplesiwinde orıs ádebiyatınıń tásiрі ayırıqsha boldı.

Kórkem awdarmalar, ádebiy háptelikler, on kúnlikler (dekadalar), mushayralar ádebiy tásirler menen baylanıslardıń túrleriniń biri bolıp esaplanadı.

Ádebiy tásirler menen baylanıslar jeke jazıwshılar dóretpesi arqalı kóbirek iske asadı. Mısalı, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında

Maqtumquli menen Kúnxoja, Maqtumquli menen Ájiniyaz t. b. arasındaqı baylanıslar menen tásirlerdi kórseiwge boladı.

Solay etip, qosımtasız, sap halındaqı «iláhiyda» ózi payda bolǵan ádebiyat yaki jazıwshı bolmaydı. Olar bir-biriniń ótmishtegi hám házirgi dáwirdegi tájiriybelerin úyreniw arqalı rawajlanadı. Sonıń ushında ádebiy tásirler menen ádebiy baylanıslar ádebiyattanıw iliminiń úlken bir salası bolıp tabıladı.

Biraq ádebiy tásirler menen ádebiy tipologiyalıq uqsaslıqlar bir-biri menen baylanıssız halda payda bola beriw múmkin. Tipologiyalıq uqsas sociallıq jaǵday, uqsas turmıs qálpi uqsas ádebiy qubılıslardı keltirip shıǵarıwı múmkin. Misalı, áyyemgi lirika, áyyemgi epos hár qıylı xalıqlarda bir-birinen ǵárezsiz rawajlanǵan. Áyyemgi túrkiy epos penen áyyemgi grek eposındaqı uqsaslıqlar bir-birinen ǵárezsiz payda bolǵan.

GEROY LITERATURNOGO PROIZVEDENIYA. ÁDE-BIY SHÍǴARMANÍN QAARMANÍ. Kórkem shıǵarmada qatnasatuǵın adam. Kórkem shıǵarmanıń janrına qaray ol epikalıq qaharman, dramalıq qaharman yamasa lirikalıq qaharman bolıp bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada qatnasıwshı adamlar bas qaharmanlar hám ekinshi dárejeli qaharmanlar bolıp ta shártli túrde bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada jazıwshı qaharman obrazın, onıń júris-turısın, minez-qulqın, is-háreketin, bir sóz benen aytqanda xarakterin beriw arqalı, onıń basqa da qatnasıwshılar menen baylanısların kórsetiw arqalı jaratadı.

ARUZ – Arab, parsi, túrkiy klassikalıq poeziyasında qosıq qurılısınıń keń tarqalǵan bir túri. Aruz – sozılmalı hám qısqa buwınlardıń qosıq qatarında belgili tártipte awmasıp keliwine tiykarlanǵan qosıq ólshemi. Aruz qosıq ólshemindegi dawıssız sesler menen tamamlanatuǵın buwınlar sozılmalı, al dawıslı sesler menen tamalanatuǵın buwınlar («O» sesinen basqası) qısqa buwın esaplanadı.

Aruz birinshi mártebe VIII ásirde jasaǵan arab alımı Xalil ibn Axmed tárepinen islep shıǵarılǵan hám tártipke túsirilgen.

Aruz arablardan parsı poeziyasına, soñınan türkiy poeziyağa ótken. Shıǵıstıń ataqlı shayırları Ferdawsıy, Nizamiy, Xafız, Saadiy, Nawayı, Furqat b. aruz ólshemi menen qosıqlar jazǵan. Qaraqalpaq ádebiyatında aruzdı birinshi mártebe Ájiniyaz qollanǵan. Házirgi zaman ádebiyatında aruz qosıq qurılısı I.Yusupovtıń qosıqlarında ushırasadı.

Aruz qosıq qurılısı boyınsha belgili tyurkolog alım Murat Hamraev óziniń bir miynetinde keń hám túsiniikli bayan etken.

ASPEKT – (Latinsha aspektus – túr degendi ańlatadı). Qanday da túsinikler, máselelerge, qubılıslarǵa belgili bir kóz qaras penen qaraw. Mısalı, ádebiyattanıw iliminde bir ilimiy máselege hár qıylı aspektten qaraw múmkin. Aytayıq, Berdaqtıń lirikasıń janrlıq aspektten, tariyxıy-filologiyalıq aspektten, stillik aspektten qarap izertlew júrgiziw múmkin.

BALLADA – (Francuz ballet sózinen alınıp, ayaq-oyın qosıǵı degendi bildiredi). Ballada da kishkene syujet paydalanıladı, sonıń menen birge, shayırdıń jeke sezimleri, ishki keshirmeleri beriledi. Sonıń ushında ballada liro-epikalıq janrǵa kiredi. Áwelgi balladalar ıshqı-muhabbat temasındaǵı xalıq qosıqları tiykarında payda bolıp, orta ásirlik Franciyada hám Provansta keń tarqalǵan. Sonıń ala ballada Italiyağa ótip, Oyaniw dáwiriniń tulǵaları Dantenıń, Petrarkanıń dóretpesinde poeziya janrı sıpatında qalıplesedi hám ayaq-oyın, muzika bólimleri onnan túsip qaladı. Usılayınsha ballada sinkretikalıq qásiyetlerinen ayrılıp, tek ǵana poeziya janrı bolıp qaladı.

Ballada janrı barlıq milliy ádebiyatlarda bar derlik, sonıń ishinde qaraqalpaq shayırları da ballada jazıp turadı.

Qaraqalpaq poeziyasında «Qos terek haqqında ballada», «Kommunist haqqında ballada» hám t. b. shıǵarmalar belgili. Sońǵı jılları dóretpesinde ballada jiyyi-jıy jazılmaqta.

BEYT – Arab, parsı-tájik, türkiy haliqlar ádebiyatındaǵı bir-biri menen uyqasıp keletuǵın ekilik (eki qatar) qosaqtıń ataması. Báyt poeziyanıń qálegen janrında (ǵázzel, qasıyda h. t. b.)

ushırasadı. Báyt geyde óz ldına lirikalıq shıarma sıpatında da ushırasıwı múmkin. Biraq hár qanday jup qatar qosıq báyt bola bermeydi. Báytıń eki qatarı da bir-biri menen logikalıq jaqtan baylanısqa bolıwı hám juwmaqılǵan pikirdi beriwi tiyis.

Qaraqalpaq ádebiyatında báyt Ájiniyaz shıǵarmalarında ushırasadı.

BRODYACHIE SYUJETI-KÓSHPELI SYUJETLER.

Folkloristikaǵa dárek atama. Kóshpeli syujet dúnyanıń kóp xalıqlarınıń ádebiyatı menen folklorında ushırasadı, bir mádeniy regionnan ekinshi mádeniy regionǵa kóship júredi, ózlestiriledi. Qálegen syujet kóshpeli syujetke aylanıp, qálegen folklor yaki ádebiyat tárepinen ózlestirile bermeydi. Tek ǵana kóp xalıqlardıń mádeniy, ruwxıy turmısına sińisip kete alatuǵın syujetler ǵana kóshpeli syujetke aylana aladı. Mısalı, «Hayalınıń toyına tap bolǵan kúyew» («Muj na svad'be jeni») syujeti Gomerdiń «Odessey» dástanında (b. e. sh. VIII á.) ushırasadı. (Odessey táǵdırdıń 20 jıllıq aydaıınan keyin úyine kelgende hayalı Penelopanı kúyewlep atırǵan úlken toydıń üstinen shıǵadı). Usı syujet «Alpamis» dástanınıń ekinshi bóliminde bar. (Alpamis jeti jıllıq ǵayıplıqtan keyin úyine kelgende hayalı Barshindi kúyewlep atırǵan gúmbirlegen toydıń üstinen shıǵadı). Bul syujet dúnyanıń kóplegen xalıqlarınıń folklorı menen ádebiyatında bar. Sonday-aq «Ákesi menen balasınıń jekpe-jek ayqasqa shıǵıwı» (Poedinok ottsa s sinom), «Jat jurtlıq sulıwdıń batırdı ólimnen qutqarıwı» («Chujezemnaya krasavica spasaet geroya»), «Xan qızınıń quyashtan hámledar bolıp, ájayıp ullı bolıwı» h. b. kóplegen syujetler dúnya xalıqlarınıń, sonıń ishinde, qaraqalpaqlardıń folklorı menen ádebiyatında orın alǵan.

BUKOLIKA – BUKOLIKA. (Grekshе bukolikos – shopan sózinen alınıp, shopan qosıǵı degen mánisti bildiredi). Antik grek poeziyasınıń ellinizm dáwirindegi (b. e. sh. III á.) keń tarqalǵan lirikalıq janrı. Bukolika óziniń ideyaliq mazmunı boyınsha úlken sociallıq-siyasiy máselelerden uzaq turadı. Onda awıl turmısı, awıl

tábiyatı bir qansha boyalıp, sulıw etip kórsetiledi, mánqıyǵan mallar arasındǵı shopan hám onıń shertken sırnay naması ájayıp dúnya sıpatında súwretlenedi. Bukolika qosıqlarında shopan muhabbatı, shopan dártı aldınǵı shepke shıǵarıladı. Ápsanawiy shopan Dafnistiń mifologiyalıq obrazı, onıń muhabbatı hám ólimi bukolika (shopan) qosıqlarınıń kórkemlik deregi bolıp xızmet etken. Bukolika janrı boyınsha úlken tabısqa erisken antik grek shayırı Feokrit (b. e. sh. III á.) rimli shayıır Vergiliy (b. e. sh. I á.) boldı. Bukolika temasına roman da jazılǵan. Mısalı, b. e. sh. II á. Jasaǵan grek jazıwshısı Long «Dafnis hám Xloya» degen roman jazıp qaldırǵan.

VVODNAYA NOVELLA (VVODNAYA POVEST)- QÍSTIRMA NOVELLA (QÍSTIRMA HIKAYA). Roman, povest yaki gúrrińniń ishinde usirasatuǵın, óz aldına syujeti bar, biraq shıǵarmanıń ulıwma syujetine baylanıspaytuǵın áńgime, gurriń. Qıstırma áńgime shıǵarmanıń qaharmanı tárepinen, geyde avtor tárepinen bayanlanadı. Qıstırma áńgimeniń syujeti, óziniń qaharmanları boladı, biraq olar shıǵarmanıń ulıwma syujetine, qaharmanlarına baylanıspaydı. Sonıń ushında bunday áńgimelerdi qıstırma áńgimeler dep esaplaydı.

Mısalı, Berdaqtiń «Aqmaq patsha» dástanınıń qaharmanlarınıń biri Záriw óziniń basınan keshken waqıyalardı uzaq áńgimelep beredi. Onıń bul áńgimesi dástannıń ulıwma syujetine enisip kete bermeydi, óz aldına bir gúrriń bolıp kórinedi.

Qıstırma áńgimeler kórkem shıǵarmanıń baslı ideyasın tereńlestiriwge járdem beredi, sonıń ushın da jazıwshılar shıǵarmanıń retli jerlerinde olardı qollanadı.

VERLIBR – VERLIBR, ERKIN QOSÍQ. (Francuzsha vers – erkin degen libres–sheyr, qosıq, sózlerden alıǵan atama). Dástúrli qosıq qurılısınıń ólshemlerine baǵınbaytuǵın lirika janrı. Verlibrdiń qatarlariniń buwin sanları teń bolmay, uzınli-qısqa bolıp keliwi múmkin, geyde bir sózdiń ózi de bir qatardı ańlatadı. Shayır óz pikirin erkin beriw ushın verlibrdi qollanadı. Verlibrde

irǵaq, intonaciya áhmiyetli orın tutadı, sonlıqtan ol prozalıq shıǵarmaǵa jaqınlaspay qatań ajralıp turadı. Verlibrdiń belgili qaraqalpaq folklorında, ásirrese, qaharmanlıq dástanlarda ushırasadı, biraq verlibr janrı sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında orıs poeziyasınıń tási menen qalıplesken. Ol 30-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasında ushırasadı. J.Aymurzaev, N.Japaqov h.b.shayırlar dáslepki márte verlibr janrında qálem sinap kórgen. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında U.Pirjanovtıń, Sh.Seytovtıń, S.Ibragimovtıń, B.Genjemuratovtıń verlibr qosıqları belgili.

VIDENE – MÓJIZA. Orta ásirlik Evropa ádebiyatındaǵı janrlardıń biri. Mójiza kóbinese klerikal (diniy) ádebiyatqa tán janrı. Usı janrdaǵı shıǵarmada avtor qudaydıń qúdireti menen mójizalar (káramat, kórinisler) kóredi. Olarda o dúnyadaǵı ómir súwretlenedi. Máselen, XVIII ásirdegi italan shayırı Dante Aliǵeri «Iláhiy komediya» shıǵarmasında o dúnyadaǵı kórinislerdi óz kózi menen kórgendey bolıp súwretleydi.

VOZROJDENIE ILI RENESSANS – OYANÍW DÁWIRI YAMASA RENESSANS. (Francuz tilindegi renaissance **oyanıw** degen sózden. Mádeniyat hám kórkem óner tariyxındaǵı ayrıqsha bir dáwir. Renessans XIV – XVII ásirlerdegi Batis Evropa mádeniyatı hám Ádebiyatında jetekshi baǵdar bolǵan. Oyanıw dáwiri dáslep Italiyada (XIV - á.), sońın ala Franciya, Germaniya, Ispaniya hám Angliya ellerinde kúshli rawajlangan. Oyanıw dáwiri Batis Evropada orta ásirlik feodallıq qatnasıqlardıń ıdırap, jań burjuaziyalıq qatnasıqlardıń oyanıp, tikleniw waqtına tuwra keledi. Onıń ústine bul dáwirdiń ónerpazları (jazıwshıları, súwretshileri) ózleriniń dóretiwshilik xızmetinde orta ásirlerde umıt bolıwǵa qaraǵan antik Greciya hám Rimniń mádeniyatın puxta úyrenip, onıń demokratiyalıq ideyaların basshılıqqa aladı, olardı ózlestirip, óz dáwiriniń talaplarına jaratadı. Usı belgilerine bola Evropa mádeniyatı tariyxındaǵı bul dáwir **Oyanıw dáwiri (Renessans)** dep atalıp ketken.

Renessanstiñ basli baǵdarı orta ásirlerde ústemlik etken klerikal ádebiyattıñ tárkidúnyalıq (asketizm) mazmunına qarsı gúresten hám gumanistlik ideyalardı ulıǵlawdan ibarat. Renessans ónerpazları óz shıǵarmalarında basli orıńǵa adamdı hám onıń táǵdirin, tábiyiy hám ruwxıy mıtájliklerin qoydı. Sonlıqtanda bul dáwirdi geyde gumanizm dáwiri, al onıń ilimpazların gumanistler dep te ataydı (latınsha home – adam, insan, humanus – insanıyılıq degendi ańlatadı). Gumanistler óz shıǵarmalarında adamnıń ruwxıy baylıǵı, sociallıq ádillik, teńlik, erkinlik ideyaların alıp shıqtı. Egerde orta ásirlik klerikal ádebiyat ishqi-muhabbatı adamnıń kemshiligi, ázziligi hám gúlli gúnálarınń dáregi sipatında qarasa Renessans ónerpazları ishqi-muhabbatı adamǵa ázelden berilgen tábiyiy zárúrlik dep qaradı hám onı insanıyılıq dárejesine kóterdi. Olar sap hám sadıq muhabbatı jırladı. Mısalı, XVI – XVII á. jasaǵan angliyalı gumanist Uilyam Shekspir «Romeo hám Djuletta» tragediyasında bir-birine kewil bergen eki jastıń muhabbat jolında qurban bolǵanlıǵın, olardıń hadal muhabbatı jawlasqan eki urıwdı doslastırıp jibergenin kórsetedi. Shekspirdiń «Otello» tragediyasında shin muhabbat adamnıń sociallıq shıǵısın, násilin, rassasın tańlamaytuǵının ustalıq penen kórsetken. Renessanstıñ iri wákilleri bolǵan Petrarka, Bokkachcho (Italiya), Fransua Rable (Franciya), Servantes (Ispaniya), Tomas Mor (Angliya), Erazm Rotterdamskiy (Niderlandiya) h. b. óz shıǵarmalarında joqarıda ayılǵan gumanistlik ideyalardı basshılıqqa aldı hám olardı ulıǵladı.

Renessans óziniń ideyalıq-kórkemlik rawajlanıwında eki bulaqtan suw ishti; 1) Antik dáwirdiń mádeniyatı, onıń kúshli demokratiyalıq ideyaları; 2) Xalıq danalıǵı, folklor. Sebebi, folklor shıǵarmalarınıń basım kópshiligi orta ásirlik diniy asketizm hám fanatizmnen azat bolıp dúnyawiy ideyalar menen suwǵarılǵan edi. Gumanistler óz shıǵarmalarında usı eki derekti bir-biri menen ushlastırıp jańa hám qúdiretli progressiv ideyalardı islep shıqtı.

Renessans hár qıylı ellerdiń mádeniyatında túrli formada hám hár qıylı waqıyalarda ótedi. Shıǵıs mádeniyatı, sonıń ishinde Orta Aziya mádeniyatı da Oyanıw dáwirin bastan keshirgen.

VOLNIY PEREVOD – ERKIN AWDARMA. Kórkem awdarmanıń bir janrı. Onda awdarmashı tıp nusqanıń mazmunın, ideyasın saqlap qaladı da, óz oqıwshılarınıń kórkem-estetikalıq dárejesin, talǵamin esapqa alıp, onıń kólemin, bayanlaw usılın ózgeritiwi múmkin, ayırım jaǵdaylarda syujetke ózgerisler kirgiziliwi múmkin. Mısalı, túrkmen shayırları Maqtumqulınıń kóp qosıqların qaraqalpaq shayırları Erkin awdarma usılı menen qaraqalpaqshalǵan. Onıń Ájiniyaz awdarmasındaǵı «Jaqsı», «Bolmasa» qosıqları erkin awdarmanıń misali bola aladı.

VOSTOCHNOE VOZROJDENIE (RENESSANS) – SHÍǴÍSTIÑ OYANÍW DÁWIRI (SHÍǴÍS RENESSANSÍ). Jaqın waqıtlarǵa deyin Oyanıw dáwiri tek Batıs Evropa mádeniyatına tiyisli dep esaplanatuǵın edi. Biraq abıroyı qánigelerdiń izertlewleriniń juwmaqlarına qaraǵanda, Renessans – bul tek Evropǵa tán mádeniy qubılıs emes, al pútkil-dúnyalıq qubılıs. Onıń ústine Renessanstıń dáslepki Watanı Italiya emes, al Shıǵıs elleri Shıǵıs Oyanıw dáwiri Qıtayda VIII ásirde, Iranda, Arqa-Batıs Hindistanda hám Orta Aziyada IX ásirde baslanıp, XV ásirdiń aqırında hám XVI ásirdiń baslarında juwmaqlanadı. Túrkiy xalıqları mádeniyatında Renessans XIV – XV ásirlerde payda bolǵan.

Shıǵıs Renessansı da progressiv ullı ideyalardı alıp shıqtı. Hadal muhabbat, adamzatlıq sezim, ádillikke, erkinlikke umtıluw Shıǵıs Renessansı ádebiyatı qaharmanlarına tán ullı gumanistlik qásiyetlerden boldı. Mısalı, Áliysher Nawayınıń «Farhad hám Shiyrin» dástanınıń («Xamsa» daǵı) bas qaharmanı Farhad hár jaqlama rawajlanǵan ullı insan. Ol súyiklisi Shiyrinniń júregin tek essiz ishqi menen ǵana emes, al ullı adamgershilik qásiyetleri, ájayıp óneri, miynetkeshligi menen jawlap aladı. Onıń

muhabbatqa toli, adamgershilikke bay kewli ózimshelikten, menmenshilikten awlaq, ámel hám baylıq qursawınan azat.

Shıǵıs Renessansiniń úlken wákilleri Rudakiy, Fêrdawsiy, Nizamiy, Saadiy, Xafiz, Djamiy, Nawayı h. b. óz shıǵarmalarında ullı gumanistlik ideyalardı rawajlandırdı hám keleshek dáwirlerge bay miyraslar qaldırdı.

VİMİSEL XUDOJESTVENNIY - KÓRKEM TOQIMA.

Kórkem obraz jaratıwdıń birden-bir jolı. Jazıwshı kórkem shıǵarma dóretiw ushin turmısta bolǵan waqıyalardı, adamlardı qalay bolsa solay, súwretke túsirgendey etip ala bermeydi. Olardı iriklep alıp, óziniń aytajaq oyına, ideyasına sáykes kórkem toqımalar menen tolıqtıradı. Biraq jazıwshı kórkem toqımalar tutqınında qalıp qoymastan, turmıs faktları menen de esaplanadı, yaǵnıy onıń súwretlep tirǵan syjeti, qaharmanları haqıyiy turmıstan biratola jıraqlasıp, qiyalıy ertekke aynalıp ketpewi kerek. Mısalı, jazıwshı T.Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası» romanında XVIII ásirde jasaǵan qaraqalpaq biyi Mamanbiy obrazın hám ol jasaǵan zamandı kórkem toqımalar arqalı súwretleydi. Jazıwshı tariyxıy derekterdi, ańızlardı, ápsanalardı úyrenip, sol tiykarda Mamannıń hám basqa qaharmanlardıń xarakterlerin hám olar jasaǵan sharayatlardı jaratadı. Bunnan eki yarım ásir burın jasaǵan Mamannıń haqıyqıy kelbetin, xarakterin házir hesh kim anıq súwretlep bere almaydı, biraq jazıwshı sol zamandı úyreniw arqalı bunı iske asıradı. Ol kórkem toqıma arqalı Mamannıń miez-qulqın, júris-turısın, ádetin, is-háreketlerin, jeke sóylew tilin beredi. Jazıwshı bul qásiyetlerdi sol zamannıń ózgesheliklerin úyreniw arqalı shamalap súwretleydi. Onıń bul súwretlewi fotosúwrettegidey dál emes, biraq shınlıqtan, dáwir ruwxınan qashıq ta emes.

Kórkem toqıma hátteki hújjetli janǵa tiyisli shıǵarmalarda da qollanıladı.

Kórkem toqıma lirikalıq shıǵarmalarda da kóp qollanıladı. Shayır qosıqlarda óziniń dártli sezimlerin, keshirmelerin aytıp atırǵanday bolıp kórinedi. Biraq ol kóbinese obrazǵa kiriw arqalı basqa birewdiń sezimlerin, dártin beredi. Mısalı, Ájiniyazdıń

qosıqlarına qaraǵanda, ol ómir boyı ıshqıpaz, ashıq bolıp jasaǵanday bolıp kórinedi. Negizinde olay emes. Ol obrazǵa kirip, kórkem toqımalar menen muhabbat otına jańǵan shın ashıqtıń obrazın jaratadı. Onıń lirikalıq qaharmanı ıshqı-muhabbat dártinen, hijran azabınan ah uradı, jábir shegedi, súyiklisi ushin janın qurbanetiwge tayar turadı. Negizinde bulardıń hámmesi kórkem toqımalar. Biraq Ájiniyaz jaratqan ashıqtıń obrazı turmıstan biratola jıraq emes, ol adamzat turmısına tiykarlanıp jaratılǵan. Sonıń ushın turmıs haqıyqatlıǵı menen kórkem toqımalarardıń ara qatnasıǵın, bir-birine sáykesligin durıs saqlay alǵan jazıwshı kórkemlik qunı joqarú shıǵarma dórete aladı.

VIRAZITELNIE SREDSTVA - TÁSIRLI SÓZ QURALLARÍ. Kórkem shıǵarmada ishki sezimlerdi, keshirmelerdi, psixologiyalıq halatlardı beriwde qollanılatuǵın tásirli sóz quralları. Olar súwretlew qurallarınan ajırılıp turadı. Egerde súwretlew quralları tiykarınan epikalıq shıǵarmada qollanııp, waqıyalardı, shárayatlardı, adamlardı súwretlewge baǵdarlansa, tásirli sóz quralları kóbinese, lirikalıq shıǵarmalarda qollanıladı hám hár qıylı sezimlerdi beriwge qaratıladı. Tásirli sóz quralları tuwra mánisinen göre awıspalı mánislerde kóbirek kórinedi. Sonlıqtan olar metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, simvol (nıshan) b. t. bolıp bólinedi.

«Al, men úyińniń artında tal menen, Aqsham kógerip turaman tań atqansha» (I.Yusupov).

Adam talday bolıp turıwı múmkin emes, biraq shayır onı talǵa uqsatıw arqalı óz yarın jıllap kútiwge tayar pidayı ashıqtıń súwretin beredi. Bul obraz súwretlew arqalı, seziw arqalı ǵana júrekke jetedi.

Tásirli sóz quralları kórkem tildıń tásirliligin támiynlewde járdem beredi.

GEROICHESKIY EPOS – QAHARMANLIQ EPOS, QAHARMANLIQ DÁSTAN, BATÍRLAR JÍRÍ. Patriotlıq mazmunǵa hám belgili dárejede tariyxıy tiykarlarǵa iye, el-xalıq,

Watan isine sadıqlıq ideyalarına tolı xalıq dástanların **qaharmanlıq epos** yamasa **qaharmanlıq dástan**, batırlar **jırı** dep ataydı. Qaharmanlıq dástanlar xalıq jırshıları járdeminde atqarılıp kelgen. Batırlar jırın atqariwshılardı qaraqalpaqlarda jırawlar, ózbeklerde baxshılar, qazaqlarda jırshılardep ataydı. Batırlar jırı óziniń dóreliwı hám tarqalıwı boyınsha ulıwma folklorlıq qásiyetlerge iye, al janrlıq ózgeshelikleri boyınsha ulıwma epikalıq zańlılıqlarǵa baǵınadı. Qaharmanlıq dástanlar ózleriniń payda bolıw dáwirlerine, geografiyalıq hám social-ekonomikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı regionallıq, etnikalıq (qáwimlik) yamasa milliy eposlar bolıp shártli túrde bóliniwi múmkin. Mısali, áyyemgi grek qaharmanlıq eposı («Iliada» hám «Odissey»), Orta ásirlerdegi German qáwimleriniń eposı («Nibelunglar tuwralı jır», «Boevulf tuwralı jır», «Sigurd tuwralı jır» b), roman xalıqları eposı (francuzlardıń «Roland tuwralı jırı», ispanlardıń «Meniń Seyidim tuwralı jırı» b.), orıs qaharmanlıq eposı (Ilya Muromec, Dobrinya Nikitich tuwralı bilinalar, «Igor polki tuwralı jır» b.), túrkiy xalıqlardıń qaharmanlıq eposı («Alpamıs», «Góruǵlı», «Qoblan» b.). Túbiri bir qáwimlik eposlardan sońın ala milliy qaharmanlıq eposlar, yaǵnıy milliy variantlar ósip shıǵadı. Mısali, «Alpamıs», «Góruǵlı» dástanlarınıń ózbekshe, qaraqalpaqsha, túrkmenşe, qazaqsha b. variantlarınıń shıǵısın izlestirip qaraǵanda ulıwma túrkiy túbirge barıp taqaladı. Al hár bir milliy qaharmanlıq dástan óziniń ishki variantlarına iye. Mısali, ózbekshe «Alpamıs»tıń Fazil Yuldash, Islam shayır, Pulqan shayır variantları, qaraqalpaqsha «Alpamıs»tıń Ógiz jıraw, Qiyas jıraw, Esemurat jıraw h. b. variantlar bar.

Qaharmanlıq epostıń syjeti tiykarınan batırdıń sırtqı dushpanlar menen gúresi dógeresinde rawajlanadı.

Batırlar jırınıń bas qaharmanı – óz eliniń, xalqınıń mápi, ar-namısı ushın gúresetuǵın batır. Ol – jıǵılmas palwan, sheber jawınger. Batır obrazı insaniylik, ar-namis, doslıq, ádillik, tuwılǵan elge xızmet etiw tuwralı xalıqtıń túsinińlerin, arzu-ármanların, idealların sáwlelendiredi.

Batırdıń dushpanları – urıwdıń, qáwimniń yamasa xalıqtıń dushpanları. Dástanniń ózgesheligine qaray dushpanlar mifologiyalıq sıpatlarǵa iye bolıwı múmkin (hár qıylı mifologiyalıq bálamatlar, maqluqlar) yamasa basqa baqtalas qáwimleri bolıwı múmkin. Mısali, ispan xalqınıń qaharmanlıq eposında dushpanlar arablar bolıp keledi, sebebi arablar Ispaniyani VIII ásirlerde basıp alǵan; túrkiy xalıqlar dástanlarında dástúrli dushpanlar obrazında qalmaqlar kórinedi, óytkeni, túrkiy qáwimler qalmaq qáwimleri tárepinen kóp jawgershilikke, búlginshilikke ushıraǵan.

Batırlar jırında dáwir qatlamları hár qıylı bolıp kórinedi. Onda mifologiyalıq dáwirden baslap sońǵı mámleketlik dáwirlerge shekemgi uzaq aralıqtıń belgilerin tabiw múmkin. Mısali, «Alpamıs» dástanında batırdıń káramat penen tuwılıwı, oǵan hár qıylı qúdiretlerdiń járdem beriwi (Qızır Ilyas, qırıq shilter ğayıp erenler h. b.) áyyemgi mifologiyalıq belgiler bolıp sanaladı, al Tayshaxannıń hawlım sarayı, baǵları, tońırtqalar arqalı suwǵarıw sistemasın ornatiw sońǵı ásirlerge tán rawajlangan feodallıq turmıs tárizin kórsetedi.

Qaharmanlıq dástanlardıń kórkemlik ózgeshelikleri. Joqarıda ayılǵanday folklorlıq estetikalıq ólshemleri menen belgilenedi. Syujetlerde jaqın uqsaslıqlar bayqaladı, unamlı hám unamsız qaharmanlar qatań qarama-qarsi (aq-qara) boyawlar menen súwretlenedi, qaharmanlar daralangán halda emes, al jiynaqlasqan halda kórinedi, tiplestirilgen motivler, shárayatlar hár dástanda turaqlı ushırasadı (mısali, batırdıń káramat penen tuwılıwı, onıń óz qalıńlıǵın izlep ketiwi, gúres, sawash t. b. kórinisler), turaqlı teńewler, sóz birikpeleri, giperbolalıq súwretlewler batırlar jırına tán súwretlew quralları bolıp esaplanadı.

Solay etip, batırlar jiri belgili bir xalıqtıń tariyxın, ótmishtegi ruwxıy dúnyasın sáwlelendiredi, sonlıqtan ol úlken aǵartıwshılıq, tárbiyalıq hám estetikalıq áhmiyetke iye.

GOMEROVSKIY VOPROS – GOMER MÁSELESİ. Ádebiyattanıwda áyyemgi grek dáwirinen baslap házirgi dáwirge

shekem tartisli bolip kelgen, biraq ele sheshilmegen máselelerdiń biri. Onıń mánisi dúnya ádebiyatınıń marjanlarınan bolǵan «Iliada» hám «Odissey» dástanlarınıń avtorı Gomer bolǵan ba yamasa basqa ma? Gomer tariyxta haqıyqıy bolǵan adam ba yamasa ápsanawiy adam ba?

Házirgi dáwirdegi abıroylı alımlardıń pikirlerine qaraǵanda bul sheshiliwi gúman másele. Sonlıqtan Gomerdiń tariyxta bolǵan yaqı bolmaǵanı jóninde tartısıp otiriwdiń zárúrligi joq, al baslıdıq qattı «Iliada» hám «Odissey» shıǵarmaların ń ózlerine, olarda xalıqlıq ideyaların ń sáwleleniwine qaratıw kerek.

DVUSTISHIE – EKILIK. Hár qanday uyqasqan eki qatar ekilik qosıq bola bermeydi, al juwmaqlanǵan poetikalıq pikir anıatsa ǵana ekilik bola aladı. Ekilikler a-a-b-b formasında uyqasadı. Shıǵıs poeziyasında ekilikti másneviy dep ataydı. Misali:

Suw boyında shayqatılǵan janım qara tal,

Maǵan balzam, sen tımıqta shaqırǵan samal,

Maǵan tuwısqan hár shıbıǵıń hám búrtiklerıń,

Seniń astıń – kindigimnen qan tamǵan jerim,

Anam saǵan baylap átkónshegimdi,

Terbetkende ırǵalǵansań hayyalap sen de.

(I. Yusupov)

JANR–JANR. (Francuzsha genre–túr). Kórkem sóz óneriniń rawajlanıwınıń barısında qalıplesken túrler. Turmis shınlıǵın kórkem súwretlewdiń barısında jazıwshı (shayı) niyet etken ideyalar dı beriwdiń usıllarınıń biri. Misalı, sóz ustası tariyxıy haqıyqatlıqtı kórkem sáwlelendirmekshi bolsa, onda ol tariyxıy (roman, povest t. b.) janrdıń múmkinshiliklerinen paydalanadı, eger ol óziniń ideyasın ishki sezimler, keshirmeler arqalı emocional formada bermekshi bolsa, lirika janrına júginedi t. b. Solay etip, turmis shınlıǵın kórkem sáwlelendiriw boyınsha hár bir ádebiy túrdiń (janrdıń) ózine tán kórkemlik múmkinshilikleri, súwretlew qurallarınan paydalanıw usılları, qullası, hár bir janrdıń

ózine tán turaqlı kórkemlik qaǵıydaları qalıplesedi. Janrdı durıs tanlaw, janrdıń múmkinshiliklerin durıs paydalanıw shıǵarmanıń qunın kóterip, jazıwshiniń sheberligin arttıradı. Sonıń ushında ayırım kórnekli jazıwshılar tuwralı óz janrınıń ustası yamasa sheber romanshı, sheber lirik, sheber satirik, sheber tragik t. b. dep ataydı. Qısqasha aytqanda, janr kórkem ádebiyattı túrlerge jiklewdiń bir forması dep aytıwǵa boladı.

Shıǵarmanıń qaysı ádebiy túrge (epos, lirika, drama) tiyisligine qaray onıń janrlıq ózgeshelikleri aniqlanadı: misalı, epikalıq janrlar, liro-epikalıq janrlar, lirikalıq janrlar, dramalıq janrlar. Hár bir ádebiy túr óziniń ishki janrlarına bólinedi. Misalı, epos (epikalıq janr) bolsa, roman, povest, gúrriń, novella, ocherk, yadnama t. b. bolip jiklenedi. Lirikada (lirikalıq janrlar) óziniń ishki janrlarına iye (ǵázel, muhalles, rubayı, elegiya, sonetler, siyasiy lirika, muhabbat lirikası t. b.) Dramalıq túr komediya, tragediya, drama t. b. bolip bólinedi.

Shıǵarmanı sóz qurılısına qaray geyde proza janrı yamasa poeziya janrı dep te ayrıladi. Qara sóz benen jazılǵan shıǵarmalardı proza, al qosıq penen jazılǵan shıǵarmalardı poeziya dep te ataydı hám bul atamalar jiyi qollanıladı.

Kórkem ádebiyattıń janrlarǵa házirgidey bolip bóliniwi – uzaq dáwirlerdiń jemisi. Sinkretikalıq kórkem óner (Q.: Sinkreticheskoe iskusstvo) ústemlik etken eski dáwirlerde kóp janrlarǵa bóliniwshilik bolmaǵan. Jazba ádebiyattıń qalıplesiwi menen jeke dóretiwshilik payda bolǵan. Jazıwshı turmısqa óziniń jeke kózqarasınan qarap, turmis hádiyselerin, qubılısların iriklep, olardı tiplestirip sáwlelendirgen. Misalı, ájayıp hádiyselerdi tiplestirip sáwlelendiriwdiń nátiyjesinde avanturyalıq roman janrı yamasa turmistıń dramatizmge tolı qayǵılı táreplerin súwretleytuǵın tragediya janrı h. t. b. janrlar óz aldına baǵdar bolip qalıplesken. Hár bir janrdıń ózine tán kórkemlik dástúrleri, qaǵıydaları, ólshemleri qalıplesken. Biraq janrdı qatıp qalǵan kórkemlik qubılıs dep túsiniwge bolmaydı. Dáwirdiń, turmistıń

özgeriwine baylanisli kórkem kóz-qaraslarda ózgeredi. Usı jaǵdaylarǵa baylanisli ádebiy janrlar da tolısıp hám bayıp baradı. Erteдеgi qaraqalpaq ádebiyatı (XVI – XVIII á. á.) tiykarınan jıraw-shayırlar dóretken terme, tolǵaw, dástan, sheshenler sózi janrları menen belgilenedi, XIX ásirge kele jámiyetlik turmıstıń ózgeriwine, qaraqalpaq mádeniyatınıń Shıǵıs mádeniyatına jaqınlasıwına baylanisli ádebiy janrlarda kóbeyedi. Máselen, buringi terme-tolǵawlar menen qatar lirikanıń Shıǵıs ádebiyatına tán kóplegen janrları ádebiy processke kirip keledi. XX ásirde qaraqalpaq ádebiyatı oris ádebiyatı menen tıǵız baylanısıwı sebepli Evropa ádebiyatınıń kóplegen janrlarin ózlestiredi. Mısalı, roman, povest, dramaturgiya, Evropa poeması usaǵan janrlar kirip kelip, ádebiyatta biratola ornıǵısıp ketti.

Biraq ádebiyattan qosımtasız sap janrdı izlewdiń keregi joq. Hár bir janr basqa bir janrdıń belgilerin paydalanıwı múmkin, Misali, romanda lirikalıq belgiler, lirika menen dramada epikalıq belgiler ushirasıp turadı.

Q.: Aristotel. Ob iskusstve poezii. M., 1952; Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rodi i vidi. Poln.sobr. soch. T. ó. M., 1974; Teoriya literaturi. Onovnieproblemi v istoricheskoy osveshenii. Rodi i janri literaturi. (Kniga 2). M., á9úń; Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. L., 1980; Literaturnie janri. V. Kn. Vvedenie v literaturovedenie. Izd. g. pod redaktsiey Pospelova G.N.M., 1981.

JIRAW – JÍRAW. Qaharmanlıq dástanlardı, termelerdi, tolǵawlardı qobız benen atqarıwshılar hám dóretiwshiler. Belgili alımlardıń kórsetiwine qaraǵanda (V.V. Radlov, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov t. b.) **jıraw** sózi «jir», «jirlaw» degen sózlerden kelip shıǵıp, onıń payda bolǵan waqtı eski zamanlarǵa barıp tireledi. Q.Ayımbetovtıń táriplewi boyınsha, «Jıraw – qolına qobız alıp xalıqtıń ádebiy miyrası bolǵan dástanlardı, tariyxıy jirlardı jırlap, jiyilǵan kópke tamasha beriwi, óz zamanınıń arziw-ármanin aytıwshı, qobızǵa qosıp awız ádebiyatınıń úlgeri: naqıl, aqıl

sózler, tolǵaw, termelerdi hásiyatlawshı sóz sheberi, talant iyesi, xosh hawazlı sazende».

(Q.: Ayımbetov, Xalıq danalıǵı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1988, 12-b.).

Demek, jıraw – sheber sazende, xosh hawaz, uqıplı shayı, óz zamanına, tariyxqa baha bere alatuǵın oy-pikir iyesi. Qaraqalpaq mádeniyatı tariyxında jırawlar baslı orındı iyelegen. Sonıń ala, Xorezm dáwirinde (XVIII – XIX á. á.) jırawlar menen qatar baqsıshılıq óneri, kitabıy shayırlar, qıssaxanlar payda bolǵan. Degen menen, jırawlar mádeniy turmısta belgili orın tutıwın dawam etken. Qaraqalpaq jırawları jırawshılıq óneri kútá erte dáwirlerde payda bolǵan dep esaplaydı hám bul ónerdiń atası ataqlı jıraw Qorqıt ata dep biledi, al ustazı dep Soppası Sıpıra jırawdı tanıydı.

Juwmaqlap aytqanda, jırawlar – xalıq dóretiwshiliginiń úlken bir kórinisi. Onıń dóretiwshiligi Q.: **improvizatorlıq** buringi kórkem dástúrlerdi (syujetlerdi, motivlerdi, tekstlerdi, konfliktlerdi) qaytalaw usaǵan qásiyetler menen sıpatlanadı. Qaraqalpaq mádeniyatı tariyxında Soppası Sıpıra jıaw, Shalkiyiz jıraw, Múyten jıraw, Dospambet jıraw, Jıyen jırawlar XIV – XVIII ásirlerde belgili bolǵan, XIX – XVIII á. á. Shańkay jıraw, Jiyemurat jıraw, Nurabulla jıraw, Erpolat jıraw, Qurbanbay jıraw, Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jırawlar xalıq arasında at shıǵarǵan.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoev Sh. M. Ádebiyat hám kórkem ónerdi, mádeniyatti rawajlandırıw – xalqımızdıń ruwxıy dúnyasın jetilistiriwdiń bekkem tiykari. // Erkin Qaraqalpaqstan, 5-avgust 2017 –jıl.
2. Karimov I.A. Joqari mánawiyat – jeńilmes kúsh. –Toshkent, «Mánaviyat», 2008.
3. Chistyakova N.A., Vulix N.V. Istoriya antichnoy literaturı. Moskva. : Vissaya shkola, 1977.
4. Deratani N.F., Timofeeva N.A. Xrestomatiya po antichnoy literature. t. 1. M., 1977.
5. Turaev S.V., Dyushen İ.B. h.t.b. Zarubejnaya literatura. M., Prosveshenie, 1977.
6. Alimuhamedov A. Antik adabietı tarixi. T., O'qituvchi. 1975.
7. Antichnaya literatura. Pod red. professora Taxogodi A.A. M., 1986.
8. Kun. Áyyemgi Greciyanıń mifleri hám legendaları. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1990.
9. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 1. Moskva. Izd. «Turan». Bishkek. 1997.
10. Xrestomatiya po zarubejnoj literature. Chast 2. Moskva. Izd. «Turan». Bishkek. 1997.
11. Mifi narodov mira. Moskva. 1997.
12. Gomer. Iliada. Odissey. Moskva. «Prosveshenie» 1987.
13. Lukov V.A. Istoriya literaturı. Zarubejnaya literatura ot istokov do nashix dney. M., «Akademiya», 2003.
14. V.N. Bogoslovskiy, A.F. Golovenchenko, A.S. Dmitriev i dr. Istoriya zarubejnoj literaturı XIX veka. Moskva. Vissaya shkola. 1991.
15. M.E. Elizarova, B.İ. Kolesnikov, S.P. Gijdeu, N.P. Mixalskaya. Istoriya zarubejnoj literaturı XIX veka. Moskva. Prosveshenie. 1982.
16. Poeziya angliyskogo romantizma XIX veka. Moskva. Xudojestvennaya literatura. 1975.
17. Ya. Koronovskiy. Luchshie skazki mira: Bratya Grimm. Moskva. Rosmen. 1998.
18. E.T.A. Gofman. «Kroshka Tsaxes, po prozvanıyu Tsinnober». Moskva. Sovetskaya Rossiya. 1991.
19. E.T.A. Gofman. «Zolotoy gorshok i drugie istorii». Moskva. Detskaya literatura. 1981.

20. Bayron D.G. Sobranie sochineniy v 4-x tomakh. Moskva. Pravda. 1981.
21. M. Yu. Lermontov. Stixotvoreniya. Moskva. Xudojestvennaya literatura. 1985.
22. F. Baynazarov. Jahon adabietı. Toshkent. Musıqa nashrieti. 2006.
23. 1. A.S. Pushkin. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. 16-tomlıq. M., L., 1937-1946.
24. A.S. Pushkin. Shıǵarmaların jıynaǵı. 3-tomlıq. M., 1957.
25. A.S. Pushkin. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. 10-tomlıq. M., 1974-1978.
26. A.S. Pushkin. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. 10-tomlıq. L., 1977-1979.
27. A.S. Pushkin. Poemı. M. Xudojestvennaya literatura. 1984.
28. A.S. Pushkin. Dramaticheskie proizvedeniya. Proza. M., Xudojestvennaya literatura. 1982.
29. A.S. Pushkin. Dramaticheskie proizvedeniya. M., Detskaya literatura. 1967.
30. A.S. Pushkin. Evgeniy Onegin. M., Detskaya literatura. 1973.
31. A.S. Pushkin. Kapitan qızı. Nókis. Qaraqalpaq mámleket baspası. 1949.
32. A.S. Pushkin. Tańlawlı qosıqlar toplamı. Nókis. Qaraqalpaq mámleketlik baspası. 1949.
33. A.S. Pushkin. Qosıqlar hám poemalar. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1985.
34. A.S. Pushkin. Kapitan qızı. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1987. Qaraqalpaq tiline awdarǵan N. Dáwqaraev.
35. A.S. Pushkin. Kishi tragediyalar. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1983. Qaraqalpaq tiline awdarǵan Kenesbay Karimov.
36. A.S. Pushkin. Belkin povestleri. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1989. Qaraqalpaq tiline awdarǵan J. O'btiniyazov.
37. A.S. Pushkin. Tanlangan asarlar. Toshkent. Gafur Gulom nomidagi adabiet va sanat nashrieti. 1999.
38. Mángi bulaqlar. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1985. Qaraqalpaq tiline awdarǵan İ. Yusupov.
39. V.G. Belinskiy. Stati o klassikax. M., Xudojestvennaya literatura, 1970.
40. V.G. Belinskiy «Evgeniy Onegin» A.S. Pushkin. M., Gos.lit. İz.dat. 1957.

41. N.L.Brodskiy. A.S.Pushkin. Biografiya. M., 1937.
42. D.D.Blagoi. Tvorcheskii put Pushkina. (1813-1826) M.-L. İzd-vo A.N.SSSR. 1950.
43. B.Tomashevskiy. Pushkin. M.-L. İzd-vo AN SSSR, 1956.
44. N.L.Brodskiy. Evgeniy Onegin. Roman A.S.Pushkina. M. Prosveshchenie, 1964
45. D.D.Blagoi. Tvorcheskii put Pushkina (1826-1830). 1967.
46. A.N.Sokolov. İstoriya russkoy literaturı XIX-veka (I-ya polovina). M. Vıshaya shkola 1970., 412-570-b.b.
47. S.A.Fomichev. Poeziya Pushkina. L. Nauka., 1986.
48. N.M.Lobikova. Pushkin i Vostok. M. Nauka. 1974.
49. M.K.Nurmuxamedov. Skazki A.S.Pushkina i folklor narodov Sredney Azii. T. FAN. 1983.
50. M.K.Nurmuxamedov. Push'kin. Orenburg i orenburjtsı. T.FAN. 1984.
51. Pushkin v Uzbekistane. Tashkent. İzdatelstvo narodnogo naslediya Tashkent, 1999.
52. Q.Awezov. «Pushkinnın qosıqları», Shıǵarmaları hám awdarmaları kitabında. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1987-jıl.
53. S.Axmetov. «Pushkin haqqında sóz». Talantqa talap kitabında. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1986.
54. Q.Maǵsetov. «A.S.Pushkin ertekleri qaraqalpaq tilinde». Qaraqalpaq ádebiyatının tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen baylanısı kitabında. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1987.
55. Aytmatov Sh. Shıǵarmalarının jıynaǵı 5 tom Moskva 1998
56. Aytmatov Sh. Tawlar qulaǵanda S.Peterburg 2006.
57. Aytmatov Sh. Irazı bol Gulsarı. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1979
58. Aytmatov Sh. Boranlı bándirgi. Nókis, Qaraqalpaqstan 1987
59. Aytmatov Sh. Jámiyla. Nókis, Qaraqalpaqstan. 1995
60. Gachev G. Sh. Aytmatov i mirovaya literatura. Frunze, 1982

MAZMUNI:

Kirisiw.....	3
Antik dáwirindegi ádebiyat.....	6
Erte dáwirdegi Rim ádebiyatı.....	37
Orta ásirlerdegi ádebiyat.....	48
Oyanıw dáwirindegi ádebiyat.....	63
Vilyam Shekspirdiń dóretiwshiligi.....	74
XVII ásirdegi ádebiyat. Franciya ádebiyatındaǵı klassicizm.....	93
XIX ásirdegi ádebiyat. Romantizm.....	107
A.S.Pushkinnın dóretiwshiligi.....	139
Sh.Aytmatovtıń dóretiwshiligi.....	159
Glossariy.....	167
Paydalanılǵan ádebiyatlar.....	188

MARIYA DOSBERGENOVNA BEKBERGENOVA

JÁHÁN ÁDEBIYATÍ

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2019

Muharrir:	A.Abduraimova
Tex. muharrir:	A.Moydinov
Musavvir:	A.Shushunov
Musahhih:	Sh.Mirqosimova
Kompyuterda sahifalovchi:	N.Raxmatullayeva

E-mail: tipografiyacent@mail.ru Tel: 71-245-57-63, 71-245-61-61.
Nashr.lits. AL№149, 14.08.09. Bosishga ruxsat etildi 6.12.2019.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 12,75. Nashriyot bosma tabog'i 12,0.
Tiraji 300. Buyurtma № 264.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-uy.

42000C

FAN VA
TEKNOLOGIYALAR

ISBN 978-9943-6152-7-4

9 789943 615274